

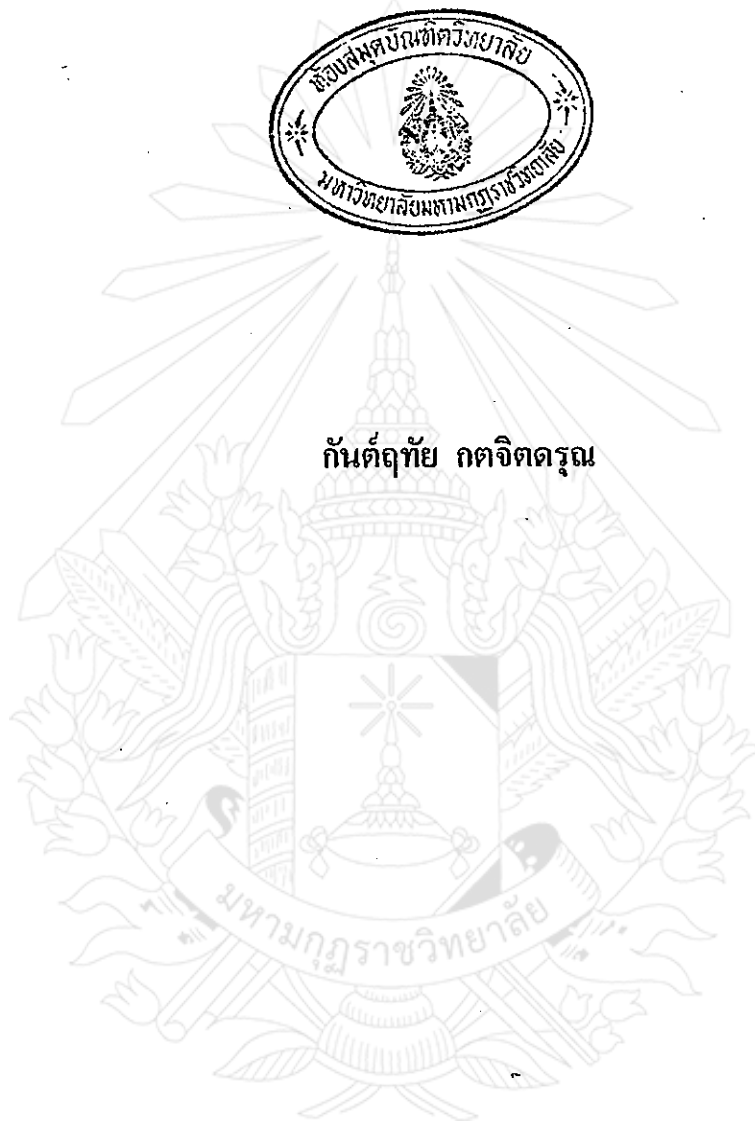

การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระพุทธปรัชญาเรื่องกัมมัฏฐาน ๗ หมวดของกัมมัฏฐานที่ปฏิบัติดังลภาวะ

กัมมัตตุนัย กตฉิตตม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาคณะหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพุทธศาสนานาและปรัชญา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๖

การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขั้นที่ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

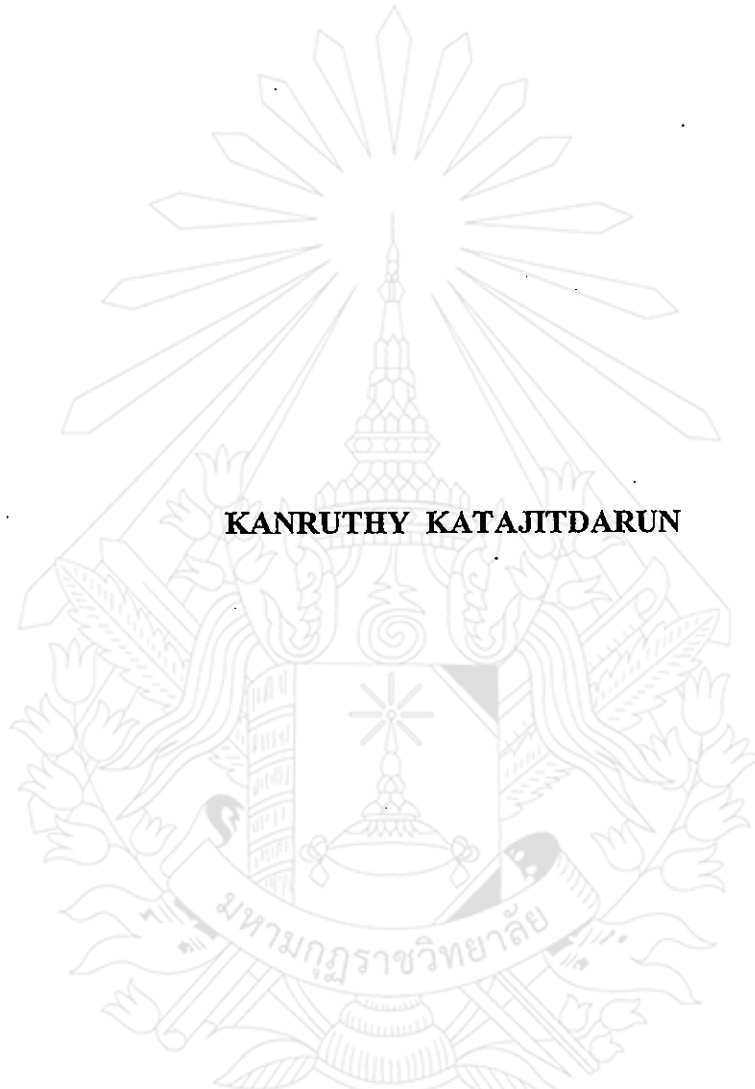
สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๖

B 170306

**AN ANALYTICAL STUDY OF BUDDHIST PHILOSOPHY
IN THE FIVE AGGREGATES BASED ON
ABHIDHAMMATTHASANGAHA**

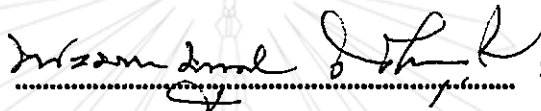
KANRUTHY KATAJITDARUN

**A THESIS SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
DEPARTMENT OF BUDDHISM AND PHILOSOPHY
GRADUATE SCHOOL
MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY**

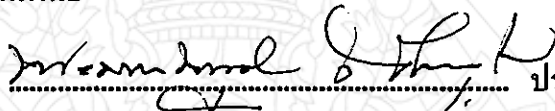
B.E. 2556 (2013)

หัวข้อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์
อภิธรรมมคตสังคหะ
ชื่อนักศึกษา : กัมต์ฤทัย กตจิตตรุณ
สาขาวิชา : พุทธศาสนาและปรัชญา
อาจารย์ที่ปรึกษา : พระราชดิลก ดร.
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : รศ.ดร. จำนง กัมธิก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

..... รักษาการคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(พระมหาบุญศรี ญาณวฑฺฒโน (ผศ.ดร.))

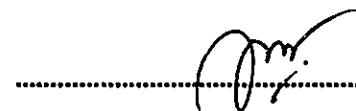
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(พระมหาบุญศรี ญาณวฑฺฒโน (ผศ.ดร.))

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(พระราชดิลก ดร.)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(รศ.ดร. จำนง กัมธิก)

..... กรรมการ
(รศ. วิรัตน์ กางทอง)

..... กรรมการ
(ผศ.ดร. ชีรัตน์ แสงแก้ว)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Thesis Title : An Analytical Study of Buddhist Philosophy in The Five Aggregates
Based on Abhidhammatthasangaha

Student's Name : Kanruthy Katajitarun

Department : Buddhism and Philosophy

Advisor : Phrarajdilok Dr.

Co - Advisor : Assoc.Prof.Dr, Chamnong kanthik

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partial Fulfillment
of the Requirements for the Master's Degree

P.S. Nanavuddho
..... Acting Dean of Graduate School
(Phramaha Boonsri Nāṇavuddho (Asst.Prof.Dr.))

Thesis Committee

P.S. Nanavuddho
..... Chairman
(Phramaha Boonsri Nāṇavuddho (Asst.Prof.Dr.))

Phrarajdilok
..... Advisor
(Phrarajdilok (Dr.))

C. Kanthik
..... Co - Advisor
(Assoc.Prof.Dr. Chamnong Kanthik)

V. Kangthong
..... Member
(Assoc.Prof. Viratana Kangthong)

Theerat S.
..... Member
(Asst.Prof.Dr. Theerat Saengkaew)

หัวข้อวิทยานิพนธ์	: การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์ อภิธรรมมัตถสังคหะ
ชื่อนักศึกษา	: กันต์ฤทัย กตจิตตรุธ
สาขาวิชา	: พุทธศาสนาและปรัชญา
อาจารย์ที่ปรึกษา	: พระราชดิถก ดร.
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	: รองศาสตราจารย์ ดร. จานง กันธิก
ปีการศึกษา	: ๒๕๕๖

บทคัดย่อ

จากการศึกษาพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ๒) เพื่อศึกษาพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์ อภิธรรมมัตถสังคหะ ๓) วิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ซึ่งการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยการรวบรวมข้อมูลจาก หนังสือพระไตรปิฎกเป็นฐานสำคัญ จากหนังสือ ท้าวไปและบทวิเคราะห์ รวมไปถึงวิทยานิพนธ์ของสถาบันต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกรวิจัย จึงได้นำข้อมูลมาวิเคราะห์ เพื่อแยกและทำความเข้าใจพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท

ผลจากการวิจัยพบว่า

๑) พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เป็นกระบวนการชีวิตของมนุษย์ต้องวนเวียนอยู่ในกาลทั้งสาม คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต โดยกรรมเป็นตัวกำหนดให้มนุษย์และสัตว์ไปเกิดในภพภูมิต่างๆ ทั้งสัตว์ที่ประกอบด้วยขันธและสัตว์ไม่ประกอบด้วยขันธ

๒) ขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ได้แก่ จิตปรมัตต์ เจตสิกปรมัตต์ รูปปรมัตต์ ที่เป็นสมมติสังขะ ปรมัตถสังขะ ความจริงที่มีประโยชน์อย่างยิ่ง ความจริงโดยความหมายสูงสุด และความจริงโดยความหมายที่แท้จริง

๓) จากการวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ สรุปได้ว่า พุทธปรัชญา ได้เน้นให้เห็นว่าชีวิตมนุษย์มีองค์ประกอบอยู่สองส่วนนั่นคือรูปและนาม โดยตัวสภาวะธรรมจริง ๆ แล้ว ไม่มีตัวตน มีแต่สภาวะที่ไร้รูปรนาม ส่วนขันธปรมัตต์ คือ อนัตตา การเกิดขึ้นและดับไปของขันธห้า ที่มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การศึกษาถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้ทราบถึงระบบร่างกายมนุษย์ ขันธเป็นตัวยึดบังความจริงเอาไว้หรือว่ามนุษย์ไม่สนใจที่จะศึกษาในเรื่องเหล่านี้จึงทำให้อำนาจของอวิชชาเป็นตัวชี้นำชีวิตมนุษย์ให้เดินไปตามอำนาจของกิเลสตัณหาและอุปาทานขันธ จนเป็นความทุกข์ ความยึดถือขันธห้าเป็นอัตตานั่นจะทำให้มนุษย์เกิดความทุกข์

Thesis Title : **An Analytical Study of Buddhist Philosophy in the Five Aggregates
Based on Abhidhammattha Sangaha**
Student's Name : **Kanruthy Katajittarun**
Department : **Buddhism and Philosophy**
Advisor : **Phrarachdilok Dr.**
Co - Advisor : **Assoc.Prof. Dr. Chamnong Kanthik**
Academic Year : **B.E. 2556 [2013]**

ABSTRACT

The purposes of this thesis were; 1] To study the five aggregates, 2] To study the five aggregates in Abhidhammatthasangaha, and 3] To analyze the five aggregates in Abhidhammattha sangaha. The study was a qualitative research collecting main data from the Tipitaka, books, and research works. The data were analyzed, classified and clarified according to Abhidhammattha sangaha in Buddhist philosophy.

The results of the study found that:

1] Buddhist philosophy in the five aggregates means corporeality, sensation, perception, mental formation and consciousness. All of these are the life process of human beings in circulating in the past, present and future. All beings consisting of aggregates and non-aggregates would be reborn in different planes of existence according to their kamma.

2] The five aggregates in Abhidhammatthasangaha refer to Citta Paramattha, Cetasika Paramattha and Rupa Paramattha which are the convention truth and the ultimate truth. The ultimate truth is the highest benefit, the ultimate truth and the real truth.

3] The Buddhist philosophy in Abhidhammatthasangaha emphasized that human life is composed of corporeality and mentality. Absolutely speaking, there is nothing at all. Khandha Paramattha is non-self. The occurrence and extinction of the five aggregates are changing all the time. Knowing cause and factors can lead to the realization of human body. The five aggregates conceal the truth and again human beings neglect to pay attention to it. So human beings are led to suffering because of ignorance, desire, defilement, and attachment. The attachment to the five aggregates as self is the cause of suffering among human beings.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์จากบุคคลหลายฝ่ายที่ได้ช่วยเหลือในครั้งนี้ ขอขอบคุณมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย สถาบันที่ประสิทธิ์ประสาทความรู้การศึกษาระดับปริญญาโทสาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา ผู้วิจัยมีความซาบซึ้งในพระคุณของทุกท่านเป็นอย่างสูงยิ่ง จึงขอนำมากล่าวคึงต่อไปนี้

ขอขอบพระคุณ พระมหาบุญศรี ภาณวฑู โส (ผศ.ดร.) รักษาการคณบดีบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่เป็นประธาน คณาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิทุกท่านในการสอบคุณภาพการวิจัย และคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ทุกท่าน ที่ได้ให้คำแนะนำ ชี้แจง การจัดทำวิทยานิพนธ์ให้กระชับขึ้นในครั้งนี้

ขอขอบพระคุณ พระราชดิลก ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และ รศ.ดร. จำนง คันธิก อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม ที่เมตตาให้คำปรึกษา แนะนำ แก้ไขเพิ่มเติมเนื้อหาและให้แนวคิดต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์อย่างมากหลายประการ

ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ทุกท่านที่อำนวยความสะดวกด้านบริการต่าง ๆ ตลอดจนสนับสนุนส่งเสริม และแนะแนวการพิมพ์รูปแบบของวิทยานิพนธ์ให้ถูกต้องตามมาตรฐานของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ขอขอบคุณ บิคารมารคาที่ได้ให้กำเนิดและเลี้ยงดูด้วยดีเสมอมา

ขอขอบคุณ เพื่อนนักศึกษาสาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญาที่ให้ความช่วยเหลือ เต็มเต็ม สิ่งที่ไม่สมบูรณ์ให้สมบูรณ์เพิ่มขึ้น ตลอดจนเพื่อนสนิทและที่ไม่สามารถเอ่ยนามได้ทั้งหมดในที่นี้ ที่ให้ความช่วยเหลือจนงานสำเร็จได้ด้วยดี

อุปการใด ๆ ก็ตามที่พึงบังเกิดมีจากวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นเครื่องบูชาพระคุณแก่คุณครูบาอาจารย์ทุกท่าน ตลอดจนผู้ที่สนับสนุนช่วยเหลือให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์ได้ด้วยดี ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย คุณความดี บารมีธรรม จงปกป้องคุ้มครองผู้มีพระคุณทุก ๆ ท่านให้มีความสุขสมหวังในสิ่งที่ปรารถนา มีปัญญารู้แจ้งตลอดด้วยเทอญ

กัณฑ์ฤทัย กตจิตตรุณ

สารบัญย่อ

ผู้วิจัยได้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕ คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหบาลี ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๕๔ และคัมภีร์ปกรณ์วิเสส ที่ใช้ในการอ้างอิงโดยมีคำย่อและคำเต็มตามลำดับคัมภีร์ ดังนี้

คำย่อ	คำเต็ม		
พระวินัยปิฎก	วินัยปิฎก	มหาวคค	
วิ.ม.	วินัยปิฎก	มหาวคค	
พระสุตตันตปิฎก	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคค
ที.ม.	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคค
ที.ปา.	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกาวคค
ม.ม.	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม.ม.	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย	มชฺฉิมปณฺณาสก
ม.อุ.	สุตตันตปิฎก	มชฺฉิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ.ส.	สุตตันตปิฎก	สํยุตฺตนิกาย	สคาถาวคค
สํ.นิ.	สุตตันตปิฎก	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคค
สํ.ข.	สุตตันตปิฎก	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคค
สํ.สพ.	สุตตันตปิฎก	สํยุตฺตนิกาย	สพายนวคค
อง.เอก.	สุตตันตปิฎก	องฺคฺตฺตรนิกาย	เอกนิปาต
อง.ทก.	สุตตันตปิฎก	องฺคฺตฺตรนิกาย	ทกนิปาต
ขุ.ธ.	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปท
ขุ.อุ.	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ.ป.	สุตตันตปิฎก	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิตามคค
พระอภิธรรมปิฎก	อภิธรรมปิฎก	ธมฺมสงฺคณี	
อภิ.สง.	อภิธรรมปิฎก	ธมฺมสงฺคณี	
อภิ.วิ.	อภิธรรมปิฎก	วิภงฺค	
คัมภีร์ปกรณ์วิเสส	อภิธรรมตฺตสงฺคห		
สงฺคห.	อภิธรรมตฺตสงฺคห		
วิสุทฺธิ	วิสุทฺธิมคค		

สำหรับอ้างอิง ตัวเลขที่อยู่หลังคำย่อของกัมภีร์ใช้ ๒ แบบ ได้แก่

๑) แบบ ๓ ตอน คือ เล่ม/ข้อ/หน้า ใช้อ้างอิงพระไตรปิฎก เช่น อภิ.วิ. ๓๕/๒๖/๓๐. หมายถึง อภิธมฺมปิฎก วิกงฺก เล่มที่ ๓๕ ข้อที่ ๒๖ หน้าที่ ๓๐. เป็นต้น

๒) แบบ ๒ ตอน คือ เล่ม/หน้า ใช้อ้างอิงกัมภีร์ปกรณ์วิเสส เช่น สงฺคห ๑/๗ หมายถึง อภิธมฺมตฺถสงฺคห หมายถึง เล่มที่ ๑ หน้าที่ ๗. เป็นต้น

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญคำย่อ	ง
สารบัญ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๒
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๓
๑.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๓
๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๖
๑.๗ คำนียามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๖
บทที่ ๒ พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕	ฉ
๒.๑ ทศนะพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕	ฉ
๒.๒ ความหมายของขันธ ๕	๑๐
๒.๒.๑ รูปขันธ	๑๐
๒.๒.๒ เวทนาขันธ	๑๒
๒.๒.๓ สัญญาขันธ	๑๕
๒.๒.๔ สังขารขันธ	๑๗
๒.๒.๕ วิญญาณขันธ	๒๐
๒.๓ ภูมิเกิดของมนุษย์และสัตว์	๒๔
๒.๔ สัตว์ผู้ประกอบด้วยขันธ	๒๗

๒.๕	สัตว์ผู้ไม่ประกอบด้วยขั้น	๓๐
๒.๖	สรูป	๓๒
บทที่ ๓	ขั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ	๓๓
๓.๑	ความเป็นมาของคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ	๓๓
๓.๓.๑	โครงสร้างของคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ	๓๔
๓.๒	จุดเด่นของคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ	๓๖
๓.๓	ขั้น ๕ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ	๓๘
๓.๔	จิตปรมัตถ์	๔๐
๓.๔.๑	ความหมายของจิต	๔๐
๓.๔.๒	ลักษณะของจิต	๔๒
๓.๔.๓	ลักษณะเฉพาะจิต	๔๒
๓.๔.๔	ความเปลี่ยนแปลงของจิต	๔๓
๓.๔.๕	ประเภทของจิต	๔๓
๓.๔.๖	ธรรมชาติของจิต	๕๓
๓.๕	เจตสิกปรมัตถ์	๕๕
๓.๕.๑	ความหมายของเจตสิก	๕๕
๓.๕.๒	ลักษณะของเจตสิก	๕๖
๓.๕.๓	ประเภทของเจตสิก	๕๖
๓.๕.๔	การประกอบของเจตสิกกับจิต	๕๖
๓.๖	รูปปรมัตถ์	๖๒
๓.๖.๑	ความหมายของรูป	๖๒
๓.๖.๒	ประเภทของรูป ๒๘	๖๓
๓.๗	ตารางการสงเคราะห์ปรมัตตธรรม ๔ โดยขั้น ๕ ธาตุ อายตนะ	๘๒
๓.๘	สรูป	๘๓
บทที่ ๔	วิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ	๘๕
๔.๑	คุณลักษณะที่พิเศษของคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ	๘๕
๔.๒	วิเคราะห์พุทธปรัชญาว่าด้วยจิต	๘๖
๔.๒.๑	หน้าที่ของจิต	๘๘

๔.๒.๒	การทำหน้าที่ของจิตแต่ละจำพวก	๘๕
๔.๒.๓	จิตกับการรับรู้	๘๐
๔.๒.๔	กระบวนการรับรู้ของจิต	๘๐
๔.๒.๕	เส้นทางการรับรู้	๘๑
๔.๒.๖	เครื่องมือในการรับรู้	๘๑
๔.๒.๗	ประโยชน์แห่งการรับรู้	๘๒
๔.๓	วิเคราะห์พุทธปรัชญาว่าด้วยเจตสิก	๘๒
๔.๓.๑	จิต เจตสิกเป็นนาม	๘๓
๔.๓.๒	จิต เจตสิกเป็นสังขตธรรม	๘๓
๔.๓.๓	จิต เจตสิกเป็นลักษณะของไตรลักษณ์	๘๓
๔.๓.๔	เจตสิกเป็นปรมาตตธรรม	๘๔
๔.๓.๕	ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต	๘๔
๔.๓.๖	ความสำคัญของเจตสิก	๘๕
๔.๔	วิเคราะห์พุทธปรัชญาว่าด้วยเรื่องรูป	๘๖
๔.๔.๑	รูปและองค์ประกอบของรูป	๘๗
๔.๔.๒	การเกิดขึ้นร่วมกันแห่งรูปและนาม	๑๐๐
๔.๔.๓	รูปกับนามเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต	๑๐๒
๔.๔.๔	อิทธิพลของรูปต่อนามและนามต่อรูป	๑๐๓
๔.๔.๕	ขั้นที่ ๕ กับการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย	๑๐๔
๔.๕	วิเคราะห์พุทธปรัชญาว่าด้วยขั้นที่ ๕ ตามความเป็นจริง	๑๐๗
๔.๕.๑	พุทธปรัชญาว่าด้วยขั้นที่ ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์	๑๐๘
๔.๕.๒	การพิจารณาขั้นที่ ๕	๑๑๓
๔.๕.๓	ผลของการพิจารณาขั้นที่ ๕	๑๑๓
๔.๕.๔	ขั้นที่ ๕ กับการเข้าถึงนิพพาน	๑๑๕
๔.๖	ประโยชน์ที่ได้รับแต่ละด้าน	๑๑๗
๔.๗	สรุป	๑๒๒

บทที่ ๕ บทสรุป และข้อเสนอแนะ	๑๒๖
๕.๑ บทสรุป	๑๒๖
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๓๓
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๓๓
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย	๑๓๔
บรรณานุกรม	๑๓๕
ประวัติผู้วิจัย	๑๓๘

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนา ได้กล่าวเรื่องเบญจขันธ์ว่า เป็นกระบวนการชีวิตของมนุษย์ การดำเนินชีวิตของมนุษย์วนเวียนอยู่ในกาลทั้งสาม คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ปฏิเสธไม่ได้ว่าความทุกข์ในชีวิตจะเกิดขึ้นเวลาใด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ที่มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์เหมือนเป็นเรื่องปกติ แต่ความเป็นจริง มนุษย์เกิดขึ้นได้ต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างขันธ์ทั้ง ๕ นี้เป็นขันธ์ที่มีกระบวนการที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน รูปขันธ์เป็นส่วนกาย นามขันธ์ทั้งสี่เป็นส่วนใจมีทั้งกายและใจ จึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่าง เช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับ โลก ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รสและโผฏฐัพพะผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้นและกาย อารมณ์ทั้งห้านี้เป็นรูปธรรมที่อยู่ ในรูปขันธ์เป็นฝ่ายของกาย พุทธปรัชญากล่าวถึงการเกิดของขันธ์ ๕ มีความสัมพันธ์กันระหว่าง ขันธ์แต่ละขันธ์ ประกอบด้วย รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์และวิญญาณขันธ์ ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน ตัวเรา ตัวเขา การรวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อนจึง เห็นว่าเป็นชีวิต มนุษย์ และมีความเป็นมาของชีวิตมนุษย์โดยตรง^๑

พุทธปรัชญามองสิ่งทั้งหลายว่าส่วนประกอบต่าง ๆ ที่เป็นผลรวมจากตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายนั้น ไม่มี เพราะเมื่อพิจารณาแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ของสิ่งนั้น ๆ ออกไปจะไม่เหลือตัวตนที่สมมติขึ้น เช่น รถยนต์เมื่อถูกแยกส่วนประกอบออกเป็นเครื่องยนต์ ตัวถัง ล้อและยางเป็นต้นสิ่งที่เรียกว่ารถยนต์จะไม่มีตัวตนอยู่ พุทธปรัชญาเป็นสังคมนิยมในความหมายที่สองคือยอมรับว่าจิตมีจริง วัตถุหรือสสารในโลกภายนอก ก็มีอยู่จริงโดยไม่ต้องอาศัยการสร้างจินตภาพของจิต อย่างไรก็ตาม แม้จิตและวัตถุที่มีสหสัมพันธ์ต่อกันแต่ไม่ได้มีฐานะเป็นสารอย่างทีกลุ่มทวินิยมเข้าใจ นักปรัชญาทั้งหลายพยายามที่จะอธิบายสิ่งสองสิ่งที่มีอยู่ด้วยกันเป็นชีวิตมนุษย์ตามแนวทฤษฎีต่าง ๆ การตีความชีวิต ยากที่จะตอบได้ แต่ละคำตอบย่อมแตกต่างกันไปบางคนตอบว่าชีวิตคือการเดินทาง บางคนตอบว่าชีวิตคือการต่อสู้หรือบางคนตอบว่าชีวิตคือความทุกข์ คำตอบที่ได้รับมีความแตกต่างกันที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า โดยธรรมชาติชีวิตของแต่ละคนเป็นเรื่องของต่างคนก็ต่างได้รับ

^๑ที.ปา. ๑๑/๓๑๕/๒๕๕-๓๐๐.

ประสบการณ์ และการเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ในชีวิตที่ไม่เหมือนกันนั่นเอง คำตอบต่าง ๆ นั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งหรือบางส่วนของชีวิตทั้งหมด

พระอภิธรรมปิฎกแสดงเนื้อความเกี่ยวกับความจริงขั้นสูงสุดของชีวิตกล่าวถึงส่วนประกอบของชีวิต ได้แก่ จิต เจตสิก รูป เป็นคุณสมบัติของปรมัตถธรรม ๓ เชื่อมโยงเป็นความสัมพันธ์ของทุกส่วนมีอิทธิพลเกี่ยวเนื่องกัน อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นชื่อคัมภีร์อรรถกถาที่ประมวลเนื้อความจากพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๑ คัมภีร์เข้าไว้โดยย่อ กล่าวคือ ได้รวบรวมเนื้อความที่เป็นธรรมชาติอันประเสริฐที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลเป็นธรรมชาติที่มีเพียง จิต เจตสิก รูป นิพพาน และบัญญัติทั้งหลาย ในคัมภีร์อภิธรรมที่นำมาอธิบายคำสอนเรื่องชั้น ๕ คือ จิต เจตสิก รูป ได้แก่ รูป ๒๘ เป็นรูปชั้น จิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ เป็นวิญญานชั้น เจตสิกมี ๓ ชั้น คือ เวทนาเจตสิกเป็นเวทนาชั้น สัญญาเจตสิกเป็นสัญญาชั้น เจตสิกที่เหลือ ๕๐ เป็นสังขารชั้น (เจตสิกชั้น ๓) ทั้งรูปและนามมีวิเสสลักษณะ (ลักษณะเฉพาะ) ที่อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์

ด้วยเหตุนี้ ผู้วิจัยมีความสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าในประเด็นพุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า มีความสำคัญต่อมนุษย์อย่างไร คุณค่าและประโยชน์ที่ได้รับ มีผลต่อการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมปัจจุบันมากน้อยเพียงใด เพื่อให้ได้คำตอบที่ถูกต้องตามแนวพุทธปรัชญา เพื่อนำข้อมูลที่ได้จากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ไปใช้ในการดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาพุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยทำการศึกษาจากพระไตรปิฎก คัมภีร์ปกรณ์วิเสสและเอกสารตำราทางวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง โดยมีขอบเขตการวิจัย ดังต่อไปนี้

- ๑.๓.๑ พุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕
- ๑.๓.๒ ชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
- ๑.๓.๓ วิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ซึ่งเน้นการวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) โดยมีขั้นตอนปฏิบัติดังนี้

๑.๔.๑ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ พระไตรปิฎกและคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

๑.๔.๒ ศึกษาค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) มี คัมภีร์ปกรณ์วิเสศต่าง ๆ ตำราทางวิชาการและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในงานวิจัยนี้

๑.๔.๓ นำข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์ข้อมูลที่รวบรวมได้จากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและ ทุติยภูมิ มาทำการศึกษาตีความ วิเคราะห์ในประเด็นปัญหาที่ต้องการศึกษาตามวัตถุประสงค์ของ การวิจัยนี้โดยเฉพาะขั้น ๕ แล้วรวบรวมเรียบเรียงนำเสนอผลการวิจัยเป็นรูปเล่มวิทยานิพนธ์

๑.๔.๔ จัดทำข้อมูล และนำเสนอผลการวิจัย โดยการพรรณนา

๑.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยได้นำเอกสารที่มีความสำคัญและ เอกสารทั่วไปที่มีความสอดคล้องกับขั้น ๕ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะในการวิจัยครั้งนี้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงนำหลักฐานมาพอสังเขป

๑.๕.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

พุทธทาส อินทปัญโญ ได้อธิบายเรื่องเวทนาว่า เวทนาคือสุขหรือความพอใจอย่างหนึ่งทุกข์ หรือไม่พอใจอย่างหนึ่ง อีกแบบหนึ่งอยู่ในลักษณะที่ไม่อาจจะเรียกได้ว่าสุขหรือทุกข์ คือเป็นเรื่องที่ ยังเฉย ๆ อยู่แต่ก็เป็นความรู้สึกเหมือนกัน ความรู้สึกนี้มีประจำอยู่ในคนเราเป็นปกติ วันหนึ่ง ๆ ย่อม เต็มไปด้วยความรู้สึก ท่านจึงถือว่าเป็นส่วนที่ประกอบกันเป็นคนและเรียกส่วนนี้ว่า เวทนา หรือ เวทนาขั้น^๒

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายส่วนประกอบของชีวิตคือขั้น ๕ ให้เห็นว่า “สัตว์” บุคคลตัวตนเราเขา เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ ๕ ส่วนเหล่านี้เท่านั้น ไม่มี สิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนได้ และแม้ขั้น ๕ เหล่านี้แต่ละอย่างเช่นรูปขันธ์ก็มีอยู่เพียงรูปที่ อิงอาศัยกัน ไม่มีอิสระไม่เป็นไปโดยตัวของมันเอง ดังนั้น ขันธ์ ๕ แต่ละอย่างก็ไม่ใช่ว่าตัวตนอีกเช่นกัน รวมความว่าหลักขันธ์ ๕ แสดงถึงความ เป็น “อนัตตา” ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมกันของ ส่วนประกอบต่าง ๆ และหน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่ใช่ว่าตัวตนและส่วนประกอบต่าง ๆ

^๒พุทธทาส อินทปัญโญ, คู่มืออมุขย์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาจัดพิมพ์, ๒๕๐๑), หน้า ๖๖.

ก็มีใช้ตัวตนและสิ่งที่เป็นตัว อยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี เมื่อมองไม่เห็นก็จะละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนได้ ความเป็นอนัตตาจะเห็นได้ชัดก็ต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของขั้นที่ ๕ ในปฏิจจนุปบาท^๓

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ฐุมจิต โต) ได้อธิบายเรื่องจิตว่า เมื่อจิตคิดถึงสิ่งใดก็ตาม ก็ประกาศเปิดเผยสิ่งนั้นให้ปรากฏในโลกไม่มีจิตสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ก็ไม่ถูกรับรู้สิ่งเหล่านั้นมีก็เหมือนกับไม่มี เช่นทุ่งหญ้าไม่รู้ว่า ตัวเองอยู่บนแผ่นดิน แผ่นดินไม่รู้ว่า มีภูเขา ภูเขาไม่รู้ว่า มีลำธารอยู่ข้าง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ในความลับค้ำมืดเพราะไม่มีการรับรู้ซึ่งกันและกัน เพราะโลกนี้มีจิตความมีอยู่ของสิ่งต่าง ๆ จึงถูกประกาศเปิดเผยออกมาจึงเหมือนกับแสงไฟ ซึ่งส่องสว่างโลกนี้^๔

สนิท ศรีสำแดง ได้อธิบายเรื่องขั้นที่ ๕ ในพุทธปรัชญาว่า จักรวาลในความหมายอย่างแคบ เรียกสรรพสิ่งในโลกว่า ธรรม หรือเรียกชื่อเต็มว่า สังขตธรรม ได้แก่สิ่งที่เกิดขึ้น เพราะเหตุปัจจัย เรียกสิ่งเหนือโลกว่า อสังขตธรรม สิ่งที่มีอยู่ในเลื่อนไหลแห่งปัจจัย ได้แก่นิพพานและ “จักรวาล” ในศาสนาพุทธ คือ ขั้นที่ ๕ สิ่งต่าง ๆ ประกอบด้วยส่วน ๕ ส่วน ย่อลงเป็นรูปกับนาม รูป คือวัตถุ นามคือจิต^๕

สุวิทย์ ภาณูจारी ได้อธิบายเรื่องจิตในชีวิตเชิงวิเคราะห์ว่าคิด หรือรู้เป็นธรรมชาติที่ให้สำเร็จความคิดเป็นธาตุรู้จิตเป็นธาตุกายสิทธิ์ชนิดหนึ่ง ซึ่งสิ่งอยู่ในร่างกายของคนที่ยังมีชีวิตคนละดวง ๆ จิตเป็นสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุ ไม่มีตัวปรากฏ ที่จะมองเห็นได้ด้วยตาจึงเป็นการยาก ที่จะจับมาอธิบาย ให้เข้าใจได้ง่าย ๆ^๖

ชุติมณฑ์ เพ็ญมณี ได้อธิบายเรื่อง เวทนาขั้นที่ว่าเป็นนามขั้น เป็นเจตสิกอีกดวงหนึ่งในขั้นที่ ๕ เวทนา เป็นธรรมที่เสวยอารมณ์เกิดกับจิตทุกขณะ อาจเป็นทุกข์ สุขหรืออุเบกขา และเวทนาเมื่อมีอารมณ์มากกระทบกับทวาร โดยเวทนาแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกาย ได้แก่ความไม่สบายต่าง ๆ และเวทนาทางใจ ได้แก่ ความทุกข์ใจ^๗

^๓พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๓.

^๔พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ฐุมจิต โต), พุทธศาสนากับปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๓๓.

^๕สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : จรัลสนิทวงศ์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๐.

^๖สุวิทย์ ภาณูจारी, การศึกษาชีวิตเชิงวิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์โดยบริษัทธนารพรส แอนด์กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๔๕.

^๗ชุติมณฑ์ เพ็ญมณี, สถิติฐาน ๔ ภาคปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๘๘.

ชูศักดิ์ ทิพย์เกสรและคณะ ได้อธิบายเรื่องขันธ ๕ ว่า สัตว์หรือบุคคลประกอบด้วยขันธ ๕ เมื่อนำขันธ ๕ นี้มาวิเคราะห์และตรวจสอบแล้ว ไม่มีสิ่งใดอยู่เบื้องหลังที่สามารถยึดถือได้ว่าเป็นเรา อาตมัน ตัวตนหรือเป็นแก่นสารที่คงทน ไม่เกิดการเปลี่ยนแปลง แบบนี้เป็นวิธีอธิบายในเชิงวิเคราะห์ผล เช่นเดียวกันนั้นก็สรุปได้เมื่อใช้กับหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นการใช้วิธีอธิบายเป็นเชิงสังเคราะห์ และตามหลักการนี้ก็ไม่มียะไรในโลกที่มีลักษณะสมบูรณ์แบบ ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเหตุปัจจัย มีความเชื่อมโยงและอิงอาศัยซึ่งกันและกันนี้ คือทฤษฎีสัมพันธภาพพระพุทธศาสนา^๔

๑.๕.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

พระมหาสมชาย สุธาวโณ (สุวรรณ) ได้อธิบายว่า อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเนื้อความของพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ ไว้โดยย่อ เมื่อย่อคัมภีร์พระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ลงไปสั้นที่สุดแล้ว ก็ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ พระอภิธรรมนั้น เป็นธรรมที่แสดงถึงความจริง ๒ ประเภท คือ ปรมัตถธรรมกับบัญญัติธรรม^๕

พระบุญเรือน อภิปัญญา (ตลับทอง) ได้อธิบายเรื่องสังขารในไตรลักษณ์กับในขันธ ๕ ว่า สังขารในไตรลักษณ์ทางพระพุทธศาสนามุ่งหรือเจาะจงถึงรูปธรรมทางกายภาพเป็นหลัก และมีลักษณะเป็นธาตุมูลฐานของสรรพสิ่ง ในขณะที่สังขารในขันธ ๕ เป็นเพียงส่วนย่อยแห่งมูลฐานของสังขารในไตรลักษณ์เท่านั้น ซึ่งสังขารในขันธ ๕ มุ่งหรือเจาะจงถึงนามธรรมเพียงอย่างเดียว^๖ พระ

เฉลียว กตปัญญา (สาริบุตร) ได้อธิบายเรื่องขันธ ๕ ว่า ขันธ ๕ คือร่างกายและจิตซึ่งแบ่งได้ ๕ ประการ เรียกว่าขันธ ๕ ซึ่งประกอบด้วยธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลมและไฟ รวมเรียกว่า รูปธรรม การรับรู้อารมณ์เป็นความสุขของกายและใจหรือเป็นความทุกข์กายและใจหรือไม่ใช่ทั้งสุขและทุกข์ เรียกว่าเวทนา ความจำได้หมายรู้คือความจำได้ว่ารูป เสียง กลิ่น รสและ โผฏฐัพพะ เรียกว่าสัญญา เจตสิกธรรมคืออารมณ์ซึ่งเกิดขึ้นภายในใจ (ความคิด) ซึ่งอาจจะเป็นสิ่งดีเรียกว่ากุศลหรือสิ่งไม่ดีเรียกว่าอกุศลหรือไม่ใช่ทั้งดีและไม่ดีเรียกว่าอัพยาต เรียกว่าสังขารสภาพที่รับรู้อารมณ์ในขณะที่

^๔ชูศักดิ์ ทิพย์เกสรและคณะ, พระพุทธศาสนาสอนอะไร, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘๘.

^๕พระมหาสมชาย สุธาวโณ (สุวรรณ), “ความเข้าใจพระอภิธัมมัตถสังคหะของพระนิสิต” ศึกษาเฉพาะ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพิตศึกษาพุทธ โฆส, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔, ๑๑๗ หน้า.

^๖พระบุญเรือน อภิปัญญา (ตลับทอง), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในปฏิจจขันธในพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐, ๑๐๗ หน้า.

รูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะมากระทบกับตา เรียกว่า วิญญาณชั้น ๕ ทั้งหมด รวมเรียกว่า นามและรูป^{๑๑}

จากการศึกษาเอกสาร ผลงานต่าง ๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ช่วยนำมาเป็นข้อสนับสนุนในการทำวิทยานิพนธ์ในครั้งนี้ เพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ ให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะชั้น ๕ เป็นปรมัตถธรรม ซึ่งมนุษย์ก็เกิดจากการประชุมของกองแห่งชั้น ๕ ฉะนั้น มนุษย์ควรศึกษาทำความเข้าใจให้ชัดเจน ให้เข้าใจ เพื่อจะได้ไม่ไปยึดมั่นถือมั่นในตัวตน เพื่อให้แนวความคิดมีน้ำหนักน่าเชื่อถือได้ ผู้วิจัยจึงได้ค้นหาข้อมูลจากเอกสารและงานวิจัยต่าง ๆ ที่น่าเชื่อถือได้มาสนับสนุน โดยยึดพระไตรปิฎก เป็นหลัก รวมคัมภีร์ต่าง ๆ ผลงานของท่านผู้รู้ และงานวิจัยที่มีความเกี่ยวข้อง เพื่อจะได้นำมาพัฒนาการดำเนินชีวิตที่ดีขึ้นและเกิดความสงบสุขในสังคมต่อไป

๑.๖ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๖.๑ ทำให้ทราบพุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕
- ๑.๖.๒ ทำให้ทราบเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ
- ๑.๖.๓ ทำให้ทราบการวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ

๑.๗ คำนิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

พุทธปรัชญา หมายถึง หลักคำสอนเกี่ยวกับความเป็นจริงที่เรียกว่าสังขธรรม ซึ่งเป็นหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา ที่เราสามารถนำไปประพฤติปฏิบัติ และนำมาศึกษาวิเคราะห์ด้วยการใช้เหตุผลตามวิธีการของปรัชญา

ชั้น ๕ หมายถึง กอง หมู่ กลุ่มหรือลำตัวหมวดหนึ่ง ๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมด ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น

คัมภีร์ หมายถึง ตำราเป็นที่รองรับอักษรที่มีเนื้อความอันลึกซึ้งและสำคัญที่ผู้คนค้นหาความรู้ มีความศรัทธาเลื่อมใสนับถือว่าเป็นของสูงหรือหนังสือสำคัญที่ถือเป็นหลักเป็นแบบแผน เช่น คัมภีร์ศาสนา

^{๑๑}พระเถลิงว กตปุณฺณ โย (สาริบุตร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗, ๑๐๗ หน้า.

อภิธรรม หมายถึง ธรรมอันยิ่ง คือมากกว่าธรรมอย่างปกติที่อธิบายธรรมที่เป็นเนื้อหาสาระ
แท้ ๆ ล้วน ๆ โดยไม่กล่าวถึง ไม่อ้างอิงและไม่ขึ้นต่อบุคคล ชุมชนหรือเหตุการณ์ที่มุ่งตรงต่อ
สภาวะธรรม

สังคหะ หมายถึง การรวบรวมคัมภีร์โดยย่อ

อภิธัมมัตถสังคหะ หมายถึง คัมภีร์ประมวลความในพระอภิธรรมปิฎก ที่สรุปเนื้อหาสาระ ลง
ในหลักใหญ่ นิยมเรียกกันว่า ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

บทที่ ๒ พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕

ขันธ ๕ เชิงพุทธปรัชญา คือ มนุษย์เกิดขึ้นต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่างที่อิงอาศัยกันและกัน ขันธทั้ง ๕ นี้ เป็นขันธที่มีกระบวนการที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน รูปขันธเป็นส่วนกาย นามขันธทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจจึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่าง เช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งการศึกษาวิจัยในที่นี้ผู้วิจัยมุ่งนำเสนอ ในส่วนที่เกี่ยวกับแนวคิด ความหมาย ประเภทของรูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธตามแนวพุทธปรัชญามีดังต่อไปนี้

๒.๑ ทศนะพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕

ในพระพุทธศาสนา เบญจขันธ (The Five Aggregates) เป็นกระบวนการชีวิตของมนุษย์ การดำเนินชีวิตของมนุษย์วนเวียนอยู่ในกาลทั้งสาม คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ปฏิเสธไม่ได้ว่าความทุกข์ในชีวิตจะเกิดขึ้นเวลาใด ความแก่ ความเจ็บและความตายที่มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์เหมือนเป็นเรื่องปกติ แต่ความเป็นจริงแล้ว มนุษย์เกิดขึ้นได้ต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่าง ขันธทั้ง ๕ นี้ เป็นขันธที่มีกระบวนการที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน รูปขันธเป็นส่วนกาย นามขันธทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจจึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่าง เช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้นและกาย อารมณ์ทั้งห้านี้เป็นรูปธรรมที่อยู่ในรูปขันธ เป็นฝ่ายของกาย พุทธปรัชญากล่าวถึงการเกิดของขันธ ๕ ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างขันธแต่ละขันธ ประกอบด้วย รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ซึ่งบัญญัติเรียกว่าสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น การรวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อนจึง เห็นว่าเป็นชีวิตมนุษย์ และมีความเป็นมาของชีวิตมนุษย์โดยตรง พุทธปรัชญามองสิ่งทั้งหลายว่าส่วนประกอบต่าง ๆ ที่เป็นผลรวมมาจากตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายนั้น ไม่มี เพราะเมื่อพิจารณาแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ของสิ่งนั้น ๆ ออกไปจะไม่เหลือตัวตนที่สมมติขึ้น เช่นรถยนต์ เมื่อถูกแยกส่วนประกอบออกเป็นเครื่องยนต์ ตัวถัง ล้อ และยาง เป็นต้น สิ่งที่เรียกว่ารถยนต์จะไม่มีตัวตนอยู่

ในสมัยพุทธกาล อชิตเกสกัมพลยึดถือวัตถุนิยมเพราะเขากล่าวว่า “มนุษย์เรานั้นมีธาตุทั้ง ๔ คือมหาภูตรูปประชุมกัน เมื่อทำกาลกิริยา (ตาย) ไป ธาตุดินก็ไปตามดิน ธาตุน้ำก็ไปตามน้ำธาตุลมก็ไปตามลม ธาตุไฟก็ไปตามไฟ” อชิตเกสกัมพลเป็นอุกเฉทวาทคือลัทธิที่สอนว่าตายแล้วสูญ สำหรับพุทธปรัชญาไม่ใช่วัตถุนิยม เพราะถือว่าจิตมีความเป็นจริงพอ ๆ กับวัตถุ จิตไม่ได้เกิดจากการผสมผสานของธาตุ ๔ จึงไม่ดับสูญเพียงเพราะธาตุ ๔ แยกทำลาย พุทธปรัชญาสอนเรื่องการเกิดใหม่ภายหลังความตาย จึงไม่ใช่อุกเฉทวาท^๒

ในพุทธปรัชญา เบญจขันธ์หรือนามรูปไม่ใช่จิตนิยม (Idealism) จิตนิยมเป็นลัทธิที่ถือว่าจิตเท่านั้นมีจริง วัตถุในโลกภายนอกไม่มีอยู่จริงวัตถุเป็นเพียงจินตภาพที่สร้างขึ้น สำหรับพุทธปรัชญา วิชาญาณวาทสอนให้เป็นจิตนิยม ในปรัชญาตะวันตกเบร์คเลย์ (Berkeley) เป็นนักปรัชญาจิตนิยมเพราะเขามีทัศนะว่าความมีอยู่ของวัตถุขึ้นอยู่กับความรู้ของจิต ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทไม่ใช่จิตนิยม เพราะถือว่า วัตถุหรือรูปมีอยู่จริงภายนอกจิตหรือนาม จิตจะคิดถึงวัตถุหรือไม่วัตถุก็คงมีอยู่ในโลกภายนอก วัตถุเป็นอิสระจากการรับรู้ของจิตไม่ประกอบกัน

พุทธปรัชญาเบญจขันธ์หรือนามรูป ยอมรับความมีอยู่จริงของทั้งจิตและวัตถุหรือนามรูปนี้ ไม่ได้หมายความว่า พุทธปรัชญาเป็นทวินิยม ทวินิยมสอนว่า มีความจริงแท้ ๒ อย่าง คือ จิตกับวัตถุหรือสสาร สิ่งทั้งสองเป็นสารที่มีอยู่คู่กันอย่างเป็นอิสระจากกัน สิ่งที่เป็นสารสามารถตั้งอยู่ได้โดยลำพังตนเองอย่างคงที่ถาวร สาร คือ แก่นแท้ของสิ่งต่าง ๆ คุณสมบัติภายนอกของสิ่งทั้งหลายอาจเปลี่ยนแปลง แต่สารคงที่ถาวร เดส์การ์ตส์ (Descartes) เป็นนักปรัชญาตะวันตก ยึดตามแนวคิดเรื่องทวินิยมนี้ มีความเห็นว่า จิตและสสารเป็นสารคู่กันที่มีอยู่คู่กันอย่างเป็นอิสระจากกัน สสารเป็นสิ่งกินที่ ส่วนจิตเป็นสิ่งที่คิดโดยไม่กินที่ปัญหาที่ เดส์การ์ตส์แก้ไม่ตกในปรัชญาทวินิยมก็คือ จิตและสสารซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง จะมีความสัมพันธ์ต่อกันได้อย่างไร นามรูปเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ยิ่งไปกว่านั้น นามรูปยังอาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามหลักของปฏิจางสมุปบาท นามอาศัยรูปเกิดขึ้น รูปก็อาศัยนามเกิดขึ้นต่างฝ่ายต่างอาศัยกัน

พุทธปรัชญาเป็นสัจจะนิยมในความหมายที่สอง คือ ยอมรับว่าจิตมีจริง วัตถุหรือสสารในโลกภายนอก ก็มีอยู่จริงโดยไม่ต้องอาศัยการสร้างจินตภาพของจิต อย่างไรก็ตาม แม้จิตและวัตถุที่มีสหสัมพันธ์ต่อกันแต่ไม่ได้มีฐานะเป็นสารอย่างที่กลุ่มทวินิยมเข้าใจ นักปรัชญาทั้งหลายพยายามที่จะอธิบายสิ่งสองสิ่งที่มีอยู่ด้วยกันเป็นชีวิตมนุษย์ ตามแนวทฤษฎีต่าง ๆ การตีความชีวิต หากที่จะตอบได้ แต่ละคำตอบย่อมแตกต่างกันไป บางคนตอบว่าชีวิตคือการเดินทาง บางคนตอบว่าชีวิตคือการต่อสู้ หรือบางคนตอบว่าชีวิตคือความทุกข์ คำตอบที่ได้รับมีความแตกต่างกัน ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า

^๒วิจิตร เกิดวิสิทธิ์, ปรัชญาครุฑในสมัยพุทธกาล, (กรุงเทพมหานคร : สภาการศึกษาหม่อมราชวงศ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓.

โดยธรรมชาติชีวิตของแต่ละคน เป็นเรื่องของต่างคนก็ต่างได้รับประสบการณ์และการเผชิญกับปัญหาต่าง ๆ ในชีวิตที่ไม่เหมือนกันนั่นเอง คำตอบต่าง ๆ นั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งหรือบางส่วนของชีวิตทั้งหมด นักชีววิทยาศึกษาลักษณะชีวิต ความเป็นมาของสิ่งที่มีชีวิตกับสิ่งที่ไม่มีชีวิตว่าต่างกันอย่างไรชีวิตคืออะไร นักชีววิทยาก็ตอบไม่ได้

๒.๒ ความหมายของขันธ์ ๕

“ขันธ์” แยกเป็น ๒ ศัพท์ คือ คำว่า “ข” และคำว่า “ธ” ซึ่งคำว่า “ข” แปลว่า อินทรีย์ ว้างเปล่า สวรรค์ และยอด ส่วนคำว่า “ธ” แปลว่า ทรงไว้ ดังนั้นเมื่อคำว่า “ข” และคำว่า “ธ” รวมกันจึงมีความหมายที่แตกต่างกัน คือ “ขันธ์” ในความหมาย ทรงไว้ซึ่งอินทรีย์ ทรงไว้ซึ่งความเป็นใหญ่ มีตาซึ่งเป็นใหญ่ในการมองเห็นเป็นต้น

“ขันธ์” ในความหมาย ทรงไว้ซึ่งความว่างเปล่า คือสูญจากสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา สูญจากความเที่ยง ความสุข ความสวยงาม เป็นต้น

“ขันธ์” ในความหมาย สภาวะธรรมที่ถูกความทุกข์เคี้ยวกิน เช่น “ชาติขรามรณาที่หิ ขาติตพฺโพติ ขนฺโธ (ขันธ์ เป็นสภาวะธรรมที่ถูกความเกิด ความแก่ และความตายเคี้ยวกิน)” คือเมื่อเกิดเป็นชีวิตขึ้นมา ก็จะไปสู่ความแก่ จากความแก่ก็จะไปสู่ความตาย ขันธ์ถูกกัดกินจนช่วงเวลาที่จะอยู่ในโลกเหลือน้อยลง ๆ ไปเรื่อย ๆ”

“ขันธ์” ในความหมาย สภาวะธรรมที่ถูกทุกข์ตัดทอนอยู่เสมอ เช่น “เตเหว ทุกฺเขหิ ขณฺณติ อวทริยตีติ ขนฺโธ”

สรุป ขันธ์ คือ กอง พวก หมวด หมู่ ลำตัว หมวดหนึ่ง ๆ ของรูปธรรมและนามธรรมทั้งหมดที่แบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ รูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ

๒.๒.๑ รูปขันธ์

รูป ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น เราจะเห็นว่ารูปธรรมทั้งหมดนี้แยกออกเป็นธาตุ ๔ ชนิด คือ

๑. ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดินเป็นสภาวะที่แผ่ไปหรือกินที่

๒. อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำเป็นสภาวะที่เอิบอาบซึมซาบ หรือสภาพที่ดึงดูดซึมซาบ

^๑พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง, ๒๕๔๗), หน้า ๗๗๓.

๓. เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟเป็นสภาวะให้ความร้อนหรืออุณหภูมิและสภาพที่แผ่ความร้อน

๔. วาโยธาตุ คือ ธาตุลม เป็นสภาวะที่เคลื่อนไหว หรือสภาพที่สั่นไหว

ส่วน รูปที่สืบเนื่องมาจากธาตุ ๔ เช่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นต้น หรือแบ่งเป็นประสาท ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นอารมณ์ ๔ คือ รูป เสียง กลิ่น รส ความ เป็นหญิง เป็นชาย ที่ตั้งของจิต การแสดงให้รู้ความหมายด้วยกาย ด้วยวาจา ชีวีตินทรีย์ ช่องว่าง ความเบาของรูป ความอ่อนของรูป ภาวะที่ควรแก่การงานของรูป ความเจริญหรือขยายตัวของรูป การสืบทอดของรูป ความเสื่อมตัว ความสลายตัวและอาหาร^๔

“รูป” มาจากภาษาบาลี แปลว่า เปิดเผย หรือ “รูป” ธาตุ แปลว่า แดกสลาย ผันแปร ประกอบด้วย อ ปัจจัย เป็น อ การันต์ นปุงสกลิงค์ ภาษาไทยนำมาใช้ในคำว่า “รูป”^๕

“รูป” ในความหมายว่า กว หมายถึง รูปภพ เช่น “รูปปศุติยา มคฺคํ ภาวติ (เจริญมรรคเพื่อเข้าสู่รูปภพ)”^๖

“รูป” ในความหมายว่า นิमितตะ หมายถึง เครื่องหมาย เช่น “อชฺมคฺคํ อรูปสณฺณี พหิทฺธา รุปานิ ปสฺสติ (ผู้มีรูปสัจญญาภายในเห็นรูปทั้งหลายภายนอก)”^๗

“รูป” ในความหมาย วัณณะ หมายถึง สี เช่น “จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รุเป จ อุปฺปชฺชติ วิญฺญาณํ (วิญญานเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูปารมณ์)”^๘

“รูป” ในความหมาย ปัจจัยะ หมายถึง เหตุปัจจัย เช่น “สรูปา ภิกฺขเว อุปฺปชฺชนฺติ ปาปกา อกุสลา ธมฺมา โน อรูปา (ธรรมที่เป็นบาปอกุศล มีรูปจึงเกิดขึ้นไม่มีรูปไม่เกิดขึ้น)”^๙

“รูป” ในความหมายว่า ชั้นระ หมายถึง รูปชั้นร เช่น “ยงฺกิญฺจิ รูปํ อตีตนาคตปจฺจุปฺปนฺนํ (รูปอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน)”^{๑๐}

^๔พระบุญเรือน อภิบุณฺโณ (ตลับทอง), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สังขารในไตรลักษณ์กับสังขารในปัญจขันธ์ในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐, หน้า ๔๑.

^๕ม.ญ. ๑๒/๓๐๖/๓๓๘.

^๖อภิ.สง. ๓๔/๑๖๐/๕๗.

^๗ม.ม. ๑๓/๒๔๘/๒๕๔.

^๘ม.ญ. ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^๙อง.ทุก. ๒๐/๘๓/๑๐๖.

^{๑๐}วิ.ม. ๔/๒๒/๒๕.

รูปขันธ์ ธรรมชาติที่เป็นส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกายและพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกายมีความแตกสลายไปด้วยปัจจัยภายนอก เช่น อุณหภูมิ ไม่เหมาะให้รูปดำรงอยู่ ปัจจัยภายใน เช่น ธาตุขาดความสมดุลกัน ได้แก่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม^{๑๑}

รูปขันธ์ พุทธปรัชญาเสนอให้ใช้เป็นอุปมาในการฝึกปัญญา เพื่อทำลายตัวสมมติบัญญัติ ที่จิตเข้าไปยึดมั่นว่าเป็นอัตตา พุทธองค์ทรงแสดงว่าร่างกายเป็นเพียงบัญญัติเพื่อให้ปัญญาเข้าไปรู้ แล้วปล่อยวางรูปขันธ์ ในส่วนอดีต ปัจจุบันและอนาคต เพื่อตัดรอนสังขารขันธ์ที่จะนำสู่การปรุงแต่งจิตให้หลงว่าร่างกายนี้เป็นตัวตน แต่กลับให้รู้ว่าเป็นเพียงธาตุที่จิตครองร่างอยู่เท่านั้น รูปอัตตานี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ มารวมกันเรียกว่า รูปอัตตา ส่วนนามขันธ์ที่หายามีธาตุสี่เป็นส่วนประกอบ พุทธปรัชญาเสนอว่า ในรูปอัตตาจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องเนื่องจากจิตสังขารเป็นตัวกำหนด คือเมื่อจิตสังขารสร้างรูปให้เกิดขึ้นได้แล้ว จิตสังขารก็มาหลงในธาตุสี่นี้อีก เป็นอันว่าจิตสังขารหลงสองชั้นตอน คือ หลงรูปและนามนี้เอง การทำลายอัตตาสู่นัตตาได้นั้น จึงมีขั้นตอนสลับซับซ้อนกันมากทีเดียว ถ้าไม่มีสติปัญญาที่ฉลาดรอบรู้ก็ยากที่จะทำลายรูปอัตตาลงสู่นัตตาได้ เพราะรูปกับนามมีความเกี่ยวข้องถึงกันทั้งหมด เหมือนกันว่าเป็นสายโซ่เส้นเดียวกัน

สรุป รูปขันธ์ คือ กองหรือส่วนของรูปร่างหน้าตา ร่างกาย หรือฝ่ายตัวตน ส่วนกองรูปหรือรูปขันธ์แท้ ๆ เมื่อยังไม่อิงหรือไม่เป็นเหตุปัจจัยประจวบกับขันธ์อื่น ๆ ทั้ง ๔ ขันธ์ก็จะมีสภาพเป็นเพียงกลุ่มก้อนของธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม ซึ่งเป็นเพียงสรีระยนต์ที่นอนเป็นท่อนเป็นก้อนเฉยอยู่นั่นเอง อายตนะภายในทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจหรือทวาร ๖ อันคือประตูหรือช่องทางที่ใช้ติดต่อกับโลกภายนอกทั้ง ๖ ต่างก็ล้วนต้องแผ่อาศัยอยู่หรือเป็นส่วนหนึ่งของกองรูปขันธ์นี้เอง

๒.๒.๒ เวทนาขันธ์

เวทนา คือ ความรู้สึก ถ้ารู้สึกพอใจเป็นสุข อยากให้อยู่ต่อไปเรียกว่า สุขเวทนาถ้ารู้สึกไม่พอใจไม่เป็นสุข อยากให้ดับไปพ้นไปเรียกว่า ทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นกลางเรียกว่า อทุกขมสุขเวทนา เวทนาเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจเป็นลักษณะการเสพอารมณ์ที่ รับรู้เป็นกิจกรรมของจิตชั้นรับยังไม่มีการกระทำต่ออารมณ์^{๑๒}

เวทนานั้นแบ่งเป็นเวทนา ๒ ก็มี เวทนา ๓ ก็มี เวทนา ๕ ก็มี เวทนา ๖ ก็มี เวทนา ๑๘ ก็มี เวทนา ๓๖ ก็มี สามารถจัดประเภทของเวทนาได้ดังนี้

^{๑๑} สนิท ศรีดำแดง, ปรัชญาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

๑. เวทนา ๒ คือ เวทนาทางกาย และเวทนาทางใจ

๒. เวทนา ๓ คือ

๒.๑ สุขเวทนา ได้แก่ กิริยาที่สำราญกาย สำราญใจ

๒.๒ ทุกขเวทนา ได้แก่ กิริยาที่ไม่สำราญกาย สำราญใจ

๒.๓ อทุกขมสุขเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

๓. เวทนา ๕ จำแนกตามเวทนาที่เป็นไปในทางกายทวารกับมโนทวารมีดังนี้

๓.๑ สุขเวทนา ได้แก่ กิริยาอันสบายทางกาย

๓.๒ ทุกขเวทนา ได้แก่ กิริยาอันไม่สบายกาย

๓.๓ โสมนัสเวทนา ได้แก่ กิริยาอันสบายใจ

๓.๔ โทมนัสเวทนา ได้แก่ กิริยาอันไม่สบายใจ

๓.๕ อุเบกขาเวทนา ได้แก่ กิริยาที่ไม่สุข ไม่ทุกข์ ไม่ดีใจ ไม่เสียใจ

๔. เวทนา ๖ แบ่งตามทางที่เกิดคือ

๔.๑ จักขุสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ เวทนาอันเกิดแต่กิริยาอันกระทบตา

๔.๒ โสตสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ เวทนาอันเกิดแต่กิริยาอันกระทบหู

๔.๓ ฉานสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ เวทนาอันเกิดแต่กิริยาอันกระทบจมูก

๔.๔ ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ เวทนาอันเกิดแต่กิริยาอันกระทบลิ้น

๔.๕ กายสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ เวทนาอันเกิดแต่กิริยาอันกระทบกาย

๔.๖ มโนสัมผัสสชาเวทนา ได้แก่ เวทนาอันเกิดแต่กิริยาอันกระทบใจ

๕. เวทนา ๓๖

๕.๑ เคนหสิตโสมนัส ได้แก่ โสมนัสที่อาศัยกามคุณ ประกอบด้วยโลกามิศหรือระลึกถึงสิ่งดี ๆ ทั้งหลายในอดีตแล้วปลื้มใจ จึงได้ชื่อว่า โสมนัสอาศัยเรือน

๕.๒ เนกขัมมสิตโสมนัส ได้แก่ โสมนัสที่อาศัยการออกจากกาม โดยพิจารณาอารมณ์อันเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ ให้เห็นว่ารูปทั้งหมด ทั้งอดีต ปัจจุบันล้วนเป็นของไม่เที่ยง แล้วเกิดโสมนัสขึ้น ชื่อว่า โสมนัสอาศัยการออกจากกาม ๖

๕.๓ เคนหสิตโทมนัส ได้แก่ โทมนัสเพราะอาศัยกามคุณ กล่าวคือ อาศัยการอยู่ครองเรือน เมื่อพิจารณาในอารมณ์ ๖ แล้ว เห็นว่า สิ่งที่น่าใคร่ น่าพอใจ ที่ตนควรได้นั้น มันได้ล่วงไปแล้วดับไปแล้ว เปลี่ยนไปแล้ว ก็เกิดโทมนัสขึ้น ชื่อว่า โทมนัสอาศัยการอยู่ครองเรือน ๖

๕.๔ เนกขัมมสิตโทมนัส ๖ ได้แก่ โทมนัสอาศัยการออกจากกาม เมื่อเห็นว่า รูปทั้งหลายไม่เที่ยง แปรปรวน จึงต้องการความหลุดพ้น ขณะที่พยายามที่จะให้หลุดพ้นนั้น ความโทมนัสได้เกิดขึ้น จึงชื่อว่า เนกขัมมสิตโทมนัส

๕.๕ เกล็ดลิตอุเบกขา ได้แก่ อุเบกขาอาศัยเรือน หมายถึง บุณฺชน เมื่ออารมณ์นำปรารถนามาปรากฏในทวารทั้ง ๖ คนยังไม่เคยเห็น โทษ ไม่เคยฟังเรื่องโทษของอารมณ์นั้น ๆ มีรูปเป็นต้น ก็จึงรู้สึกเฉย ๆ จึงต้องติดอยู่ในรูปนั้น ชื่อว่า เกล็ดลิตอุเบกขา

๕.๖ เนกขัมมลิตอุเบกขา ๖ ได้แก่ อุเบกขาอาศัยการออกจากกาม ๖ อุเบกขาสัมปยุตด้วยญาณอันเป็นวิปัสสนา เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่กำหนดไม่ขัดเคือง ในอารมณ์ที่น่าพอใจ ไม่หลงเพ่งดูอารมณ์อันไม่สมำเสมอ เมื่ออารมณ์นำปรารถนามาปรากฏในทวาร ๖ ก็รู้ว่าไม่เที่ยง แปรปรวน คลายความกำหนดได้และดับได้ด้วยปัญญา เห็นรูปทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ แปรปรวนเป็นธรรมดา อุเบกขาย่อมเกิดขึ้นเมื่อเป็นเช่นนี้ จึงล่องรูปไปได้จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือนออกจากกาม ๖^{๓๓}

เวทนาที่กล่าวมาเป็นภาพรวมของการแบ่งเวทนาออกเป็นแผนก ๆ ตามลักษณะของเวทนานั้น ๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับอยู่ในชั้นรชข้อหนึ่ง

เวทนาชั้นรช คือการเสวยอารมณ์ หรือความรู้สึกที่มีต่อสิ่งที่ถูกรับรู้ซึ่งเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรับรู้เป็นความรู้สึกสุข สบาย ถูกใจ ชื่นใจ ไม่สุขไม่ทุกข์ ซึ่งเกิดจากผัสสะ ๖ คือสัมผัสทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายและทางใจ เมื่อจิตรับรู้อารมณ์ หรือวัตถุทั้งสองสิ่งนี้กระทบกัน (ผัสสะ) ทาง ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง เป็นรูปที่น่าพอใจปรากฏ สุขเวทนาหรือโสมนัส เวทนา เมื่อจิตรับรู้อารมณ์หรือวัตถุทั้งสองสิ่งนี้กระทบกัน (ผัสสะ) ทาง ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง เป็นรูปที่ไม่น่าพอใจปรากฏทุกข์เวทนาหรือโทมนัส เวทนา เมื่อจิตรับรู้อารมณ์ หรือวัตถุทั้งสองสิ่งนี้กระทบกัน (ผัสสะ) ทาง ๕ ทวารใดทวารหนึ่ง ทำให้เกิดความพอใจหรือไม่พอใจปรากฏอุเบกขาเวทนา ส่วนเวทนาที่เกิดขึ้นได้ เพราะใจที่รับรู้ การกระทบกับอารมณ์ ๖ มี รูป เสียง กลิ่น รสสัมผัสต้องกายและธรรมารมณ์ (อดีต อนาคต) อารมณ์นี้ตรงกับศัพท์ทางจิตวิทยาว่าสิ่งเร้า จึงกล่าวได้ว่า เวทนาเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจนั้นขึ้นอยู่กับเวทนา อารมณ์ คือ สิ่งที่ทำให้เกิดความน่าพอใจและไม่น่าพอใจหรือกลาง ๆ เวทนาเป็นลักษณะประการหนึ่งของจิต^{๓๔}

เวทนาเป็นลักษณะประการหนึ่งของวิญญาณเมื่อรู้การกระทบจึงทำให้เกิดความพอใจไม่พอใจ เวทนาสามารถจำแนกตามนัยของการรับอารมณ์มี ๒ ประการ ได้แก่ กายิกเวทนา คือ เวทนาทางกาย เจตสิกเวทนา คือเวทนาทางใจ เวทนายังสามารถจำแนกตามสภาวะธรรมได้ ๓ ประการ ได้แก่ สุขเวทนา คือความรู้สึกสุขสบายทั้งทางกายและทางใจ ทุกขเวทนา คือความรู้สึกทุกข์ไม่สบายทั้งทางกายและทางใจ อทุกขมสุขเวทนา คือ ความรู้สึกเฉย ๆ เวทนาชั้นรช คือความรู้สึกสุขทุกข์ เฉย ๆ เกิดขึ้นจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ เป็นส่วนที่เป็นนามหรือเจตสิก สัญญา

^{๓๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๔๖๗-๔๖๘.

^{๓๔} สนิท ศรีสำแดง, ปรัชญาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, อ่างแก้ว, หน้า ๑๓๒.

ขันธ คือความจำได้หมายรู้ ๖ อย่าง จำรูป เสียง กลิ่น รส ที่มากระทบกายประสาทเป็นจุดเริ่มต้นของการเรียนรู้ทั้งยังเป็นบ่อเกิดของความรู้ขั้นพื้นฐานเป็นส่วนหนึ่งของเจตสิก^๕

สรูป เวทนาขันธ คือ การเสวยอารมณ์ ความรู้สึก ความรู้สึกที่เกิดจากการรับรู้ในรสของอารมณ์ คือความรู้สึกรับรู้ที่ข้อมเกิดขึ้นจากสิ่งที่จิตกำหนดหมาย หรือยึด หรือกระทบนั้น ๆ จึงหมายถึง กองหรือหมวดหมู่ของชีวิตที่ทำหน้าที่เสพเสวยในรสชาติของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นอารมณ์ กล่าวคือ ความรู้สึกที่ข้อมต้องเกิดขึ้น จากการเสพเสวยหรือรับรู้ในสิ่งต่าง ๆ ที่กระทบสัมผัส แบ่งออกเป็น ๓ อันมี สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา

๒.๒.๓ สัตถุญาขันธ

สัตถุญา ทำหน้าที่กำหนดรู้ จดจำอาการและลักษณะต่าง ๆ ของอารมณ์ (สิ่งที่กำหนดรู้) เช่น สี สัมผัสพื้นฐาน ชื่อ เป็นต้น เพราะคำว่า สัตถุญา หมายถึง ความจำได้หมายรู้ คือ จำรูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะและอารมณ์ที่เกิดกับใจ เรียกว่า สัตถุญา^๖

“สัตถุญา” มาจากภาษาบาลีที่ประกอบด้วย “ส” “ญา” อ ปัจจัย อา การันต์ สำเร็จรูปเป็น “สัตถุญา” ภาษาไทยนำมาใช้ในรูปแบบคำว่า “สัตถุญา” โดยคำว่า “ส” แปลว่าพร้อม ต่อเนื่อง ติดต่อประชุม และ คำว่า “ญา” แปลว่า “รู้”

“สัตถุญา” ในความหมาย สัตถุชานนะ หมายถึง การหมายรู้ เช่น “สัตถุชานาติ สัตถุชานาตีติ โข อาวุโส ตสฺมา สัตถุชาติ วุจฺจติ (ท่านผู้มีอายุ สภาวะกำหนดหมาย สภาวะกำหนดหมาย เหตุนั้นจึงเรียกว่า สัตถุญา)”^๗

“สัตถุญา” หมายถึง การหมายรู้นี้ ความจำได้หมายรู้ คือ หมายรู้ไว้ซึ่ง รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะและอารมณ์ที่เกิดกับใจว่า เขียว ขาว ดำ แดง ดั่ง เบา เสียงคน เสียงแมว เสียงระฆัง กลิ่น ทูเรียน รสมะพร้าว เป็นต้น และจำได้ คือ รู้จักอารมณ์นั้นว่าเป็นอย่างนั้น ๆ ในเมื่อไปพบเข้าอีก มี ๖ อย่างตามอารมณ์ที่หมายรู้นั้นเช่น รูปสัตถุญา หมายรู้อารมณ์ สัททสัตถุญา หมายรู้เสียง หรือสิ่งที่มากระทบนั้น ๆ ได้ลักษณะสำคัญของความกำหนดหมายนี้ คือการทำงานกับอารมณ์ที่ปรากฏตัวอยู่แล้ว ความกำหนดหมายนี้ทำหน้าที่จัดเก็บข้อมูลในระบบความจำซึ่งเป็นประโยชน์และมีโทษเช่นกัน

จะเห็นได้ว่า สัตถุญา ได้แก่ความทรงจำ กล่าวคือจิตนั้นมีหน้าที่อีกอย่างหนึ่งคือ จำ หมายถึง จำสิ่งที่ได้เห็น จำเสียงที่ได้ยิน จำกลิ่นที่ได้สูดดม จำรสที่เคยลิ้ม จำสัมผัสที่เคยแตะต้อง และจำสิ่งที่ใจเคยคิด และสัตถุญาก็แบ่งเป็น ๖ ตามทางรับรู้ คือ

^๕ ต.สพ. ๑๘/๒๕๔/๒๗๔.

^๖ ตมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, นวโกวาท, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๔๖.

^๗ ม.ญ. ๑๒/๔๕๐/๔๕๐.

๑) สัตยญา ๖

๑. รูปสัตยญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจํารูปได้
๒. สัททสัตยญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจําเสียงได้
๓. คันธสัตยญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจํากลิ่นได้
๔. รสสัตยญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจํารสได้
๕. โผฏฐัพพสัตยญา ได้แก่ กิริยาอันกำหนดจําโผฏฐัพพารมณ์ได้^{๔๔}

๖. ชัมมสัตยญา คือความจําเรื่องราวต่าง ๆ หรือ มโนภาพได้คือ สามารถกำหนดรู้ได้ว่า สิ่งที่เป็นอารมณ์ที่ใจนึกถึงนั้น มีลักษณะอย่างไร งาม น่าเกลียด ไม่เที่ยง เป็นความดี หรือความชั่ว และสัตยญา ๑๐ คือกำหนดหมายความ “แนวความคิดความเข้าใจ สำหรับใช้กำหนดพิจารณาเจริญกรรมฐาน คือ อนิจจสัตยญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร อนัตตสัตยญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง อสุภสัตยญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งร่างกาย อาทีนวสัตยญา กำหนดหมายโทษทุกข์ของกายอันมีความเจ็บไข้ต่าง ๆ ปหานสัตยญา กำหนดหมายความเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรมทั้งหลาย วิราคสัตยญา กำหนดหมายวิราคะว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต นิโรธสัตยญา กำหนดหมายนิโรธว่าเป็นธรรมละเอียดประณีต สัพพะโลเก อนภิตรตสัตยญา กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง สัพพะสังขารสุ อนิน္จฐาสัตยญา กำหนดหมายไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง อานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก”^{๔๕}

๒) สัตยญา ๑๐

๑. อนิจจสัตยญา กำหนดหมายความไม่เที่ยงแห่งสังขาร
๒. อนัตตสัตยญา กำหนดหมายความเป็นอนัตตาแห่งธรรมทั้งปวง
๓. อสุภสัตยญา กำหนดหมายความไม่งามแห่งกาย
๔. อาทีนวสัตยญา กำหนดหมายโทษแห่งกาย
๕. ปหานสัตยญา กำหนดหมายเพื่อละอกุศลวิตกและบาปธรรม
๖. วิราคสัตยญา กำหนดหมายวิราคะ คืออริยมรรคว่าเป็นธรรมอันสงบ ประณีต
๗. นิโรธสัตยญา กำหนดหมายนิโรธ คืออริยผล ว่าเป็นธรรมอันสงบ ประณีต
๘. สัพพะโลเก อนภิตรตสัตยญา กำหนดหมายความไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง
๙. สัพพะสังขารสุ อนิน္จฐาสัตยญา กำหนดหมายความไม่น่าปรารถนาในสังขารทั้งปวง

^{๔๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, อ้างแล้ว, หน้า ๔๖๗-๔๖๘.

^{๔๕} ที.ปา. ๑๑/๔๗๓/๓๔๐.

๑๐. อานาปานัสสติ สติกำหนดหมายลมหายใจ^{๒๐}

เวทนานั้นเมื่อว่าตามสภาพก็มีอย่างเดียว โดยลักษณะคือเสวยอารมณ์ เมื่อว่าโดยชาติมี ๓ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต

กุศล แปลว่า สภาวะที่เกี่ยวข้องตัดสินดีทั้งสิ่งเลวร้ายอันน่ารังเกียจ โดยทั่วไปหมายถึงการกระทำที่ฉลาดด้วยปัญญาหรือเกิดจากปัญญา เกื้อกูล เอื้อต่อสุขภาพไม่เสียหายไร้โทษ ดีงาม เป็นบุญมีผลเป็นสุข นิยมใช้กับคำว่าบุญเป็นบุญกุศลและคู่กับคำว่ากรรม เป็น กุศลกรรม ซึ่งมีความหมายว่าบุญ ความดี กรรมดี^{๒๑}

ฉะนั้น กุศลคือการกระทำที่เกี่ยวข้องกับการยกระดับจิตใจให้ดีขึ้นปรับปรุงจิตใจให้ดีขึ้นมากกว่าทำความดี และการกระทำใด ๆ หากทำแล้วมีผลต่อสภาวะจิตใจของตนเปลี่ยนไปในทางที่สูงขึ้น หากการกระทำดีนั้น ๆ ไม่ได้มีผลเปลี่ยนแปลงจิตใจตนเองเลย ไม่เรียกว่ากุศล แต่เรียกว่ากรรมดี โดยทั่วไปมักจะใช้คู่กันกับคำว่า บุญกุศล แต่คำว่า บุญ กับ กุศล

อกุศล หมายถึง ไม่ฉลาด สภาวะที่เป็นปฏิบัติหรือตรงข้ามกับกุศล บำป๋ ชั่ว การกระทำที่ไม่ดี คือ อกุศลกรรม การกระทำที่ไม่ดี^{๒๒}

อัพยากฤต คือ เป็นสภาวะกลาง ๆ ไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล ไม่ดี ไม่ชั่ว ได้แก่วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน^{๒๓}

สรุป สัจจะญาณชั้น คือความจำได้หมายรู้ในสิ่งต่างๆ คือส่วนที่ทำหน้าที่ในการจำนั่นเอง เป็นอาการของจิตทำหน้าที่หาข้อมูลที่ได้มาจากสมมติตนเองส่งต่อไปสู่จิต สัจจะญาณนี้เป็นทั้งคุณและโทษ คือขึ้นอยู่กับจิตที่ฉลาดหรือโง่ ฉะนั้น สัจจะญาณจึงเป็นตัวเชื่อมโยงไปถึงสังขารและวิญญาณ ถ้าสติปัญญาไม่ดีไม่เหตุผลไปจดจำในสิ่งที่เป็โทษก็จะก่อให้เกิด โลภะ โทสะและ โลกะ กระทำการใด ๆ ก็จะนำไปในทางที่ตกต่ำ เกิดความเสื่อม ทำให้จิตเกิดความเศร้าหมอง เมื่อจิตเศร้าหมองย่อมกระทำการกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมส่งผลให้เวียนว่ายตายเกิดในในภพภูมิต่าง ๆ ไม่สิ้นสุด

๒.๒.๔ สังขารชั้น

สังขาร คือ สิ่งปรุงแต่ง สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น หมายถึง สิ่งที่เกิดแต่เหตุ มาเป็นปัจจัยปรุงแต่งกันขึ้นมา กล่าวคือ ธรรมหรือสิ่งที่เกิดขึ้น จากเหตุต่าง ๆ หรือสิ่งต่าง ๆ มาเป็นปัจจัยแก่กัน และกันหรือปรุงแต่งกัน จึงยังผลให้เกิดสังขารขึ้น ดังนั้น จึงครอบคลุมทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๔๒๓-๔๒๔.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๑.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๕.

อย่างครบถ้วน ดังนั้น จึงมีความหมายที่กว้างขวางครอบคลุมแทบถ้วนทุกสรรพสิ่ง ภาษาไทยหรือภาษาทางโลกที่สื่อสารกันนั้น สังขารยังไปหมายถึงร่างกายตัวตนอีกด้วย จึงช่วยก่อให้เกิดความสับสนในการพิจารณาโดยไม่รู้ตัวส่วนในภาษาธรรมนั้น สังขารก็หมายถึง สิ่งปรุงแต่ง จึงมีความหมายที่กว้างขวางจริง ๆ สังขารยังแบ่งออกได้เป็น รูปธรรม และนามธรรม

รูปธรรม หมายถึง สิ่งสัมผัสหรือรับรู้ได้ด้วยอายตนะทั้ง ๕ มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย จึงหมายถึงสิ่งที่เป็นวัตถุธาตุทั้งหลายทั้งปวง ต่างก็ล้วนเป็นสังขารเกิดจากการปรุงแต่งทั้งสิ้น ตั้งแต่สิ่งที่ใหญ่โตเช่นจักรวาล โลก ครอบคลุมลงไปถึงแม้แต่สิ่งที่เล็กละเอียดเช่น อะตอม มนุษย์ สัตว์ สิ่งของ

นามธรรม หมายถึง สิ่งสัมผัสหรือรับรู้ได้ด้วยใจ ไม่มีตัวตนแก่นแกนแท้จริง เป็นการสัมผัสรู้ได้ด้วยจิตหรือใจนั่นเอง เช่นขันธทั้ง ๕ ความคิด จิต สมาธิ ฌาน องค์ฌานต่าง ๆ ล้วนเกิดแต่เหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เพียงแต่ไม่มีรูปร่างตัวตนให้รู้ได้เพียงแต่สัมผัสได้ด้วยใจ บางครั้งเกิดการสับสนขึ้นเนื่องจากความหมายที่ครอบคลุมอย่างกว้างขวางแทบทุกสรรพสิ่งและเป็นที่ตั้งของสังขาร^{๒๔}

“สังขาร” ในความหมาย ปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อาเนญญาภิสังขาร คือ เจตนาที่กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามสภาพที่เป็นกุศล ได้แก่ ปุญญาภิสังขารกับอาเนญญาภิสังขาร หรืออกุศล ได้แก่ อปุญญาภิสังขาร^{๒๕}

“สังขาร” ในความหมาย สังขตะ หมายถึง ปัจจัยภิสังขตธรรม คือธรรมที่มีปัจจัยสร้าง มีความหมายครอบคลุมขันธ ๕ หรือในความหมาย “สังขตะ” มีความหมายกว้างขวาง ครอบคลุมขันธทั้ง ๕ “สังขาร” จึงมีความหมายครอบคลุมคำว่า “สังขารขันธ”^{๒๖}

สังขารขันธ แปลว่ากองแห่งสังขาร สังขารซึ่งเป็นขันธหนึ่งในขันธ ๕ นี้มีสภาพเป็น ๒ อย่างคือเมื่อกล่าวโดยแห่งการปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย มันก็เป็นสังขารในไตรลักษณ์แต่ถ้าหากความถึงส่วนที่เป็นความปรุงแต่งจิตให้คิษฐ์หรือเป็นกลาง ๆ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลหรืออกุศล

คำว่าสังขาร ที่ปรากฏในไตรลักษณ์จะมีความนัยที่แตกต่างจากสังขารในขันธ ๕ กล่าวคือสังขารในไตรลักษณ์นั้น หมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นตามอำนาจของสิ่งปรุงแต่งหรือเหตุปัจจัย ซึ่งมีความหมายตรงกับสังขตธรรม คืออุปาทินกสังขาร ได้แก่สังขารที่มีชีวิตและมีวิญญาณครอง เช่น

^{๒๔} พระเฉลียว กตปุญ โข (สาริบุตร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ขันธ ๕ ในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗, หน้า ๑๔๕.

^{๒๕} ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๒๖๘.

^{๒๖} อภิ.วิ. ๓๕/๒๖/๓๐.

มนุษย์ สัตว์เดียรัจฉานชนิดต่าง ๆ รวมทั้งเทวดา เปรต สัตว์นรก ส่วนสังขารในขั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ก็รวมอยู่ในสังขารของไตรลักษณ์ แต่สังขารขั้นนั้นหมายถึงองค์ประกอบของจิตเรียกว่า เจตสิก ซึ่งทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้คิดดี คิดไม่ดีหรือคิดเป็นกลาง ๆ คือไม่ดีไม่ชั่ว เรียกว่าอภิสังขาร^{๒๑} (สภาพที่ปรุงแต่ง ธรรมมีเจตนาเป็นประธานอันปรุงแต่งผลแห่งการกระทำ เจตนาที่เป็นตัวการในการทำกรรม) ตามทฤษฎีพุทธศาสนามี ๓ อย่างคือ

๑. ปุณฺณภิกษังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นบุญ คือสภาพที่ปรุงแต่งจิตดี หรือเป็นกุศลหรือคิดดี ได้แก่เจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร

๒. อปุณฺณภิกษังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นปฏิบัติต่อบุญคือบาปหรือสภาพที่ปรุงแต่งจิตชั่ว หรือเป็นอกุศลหรือคิดชั่ว ซึ่งได้แก่อกุศลเจตนาทั้งปวง

๓. อเนญฺชาภิกษังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นอเนญชา ซึ่งเป็นสภาพที่ปรุงแต่งจิตไม่ดีไม่ชั่ว หรือเป็นอพยากถุคหรือกล่าวอีกอย่างว่าจิตคิดเป็นกลาง ๆ ได้แก่กุศลเจตนาที่เป็นอรุป่าวจร ๔ หมายถึงเอาภาวะจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุคตถน อิกนัยหนึ่ง สังขาร ๓ ซึ่งเป็นสภาพที่ปรุงแต่ง คือ กายสังขาร สภาพที่ปรุงแต่งกายได้แก่อัสนาสะและปีสสาสะ คือลมหายใจเข้าออก วีสังขาร คือสภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตกและวิจาร จิตตสังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งใจได้แก่สัญญาและเวทนา^{๒๒}

ในพุทธปรัชญา ได้แสดงประเภทต่าง ๆ ของสังขารไว้หลายนัยด้วยกัน คือ

สังขาร ๓ นัยที่ ๑

๑. กายสังขาร สภาพปรุงแต่งกาย (คือลมอัสนาสะปีสสาสะ)

๒. วีสังขาร สภาพปรุงแต่งวาจา (คือวิตกและวิจาร)

๓. มโนสังขาร สภาพปรุงแต่งจิต (คือเวทนา)^{๒๓}

สังขาร ๓ นัยที่ ๒

๑. ปุณฺณภิกษังขาร ความดีที่ปรุงแต่งจิตได้แก่กุศล ๑๓ คือมหากุศล ๘ และรูปาวจรกุศล ๕

๒. อปุณฺณภิกษังขาร ความชั่วที่ปรุงแต่งจิต คือ อกุศล ๑๒ ได้แก่ โลภมูล ๘ โทสมูล ๒ และโมหมูล ๒

๓. อเนญฺชาภิกษังขาร ภาวะที่มั่นคงปรุงแต่งจิต ได้แก่ อรุป่าวจรกุศล ๔^{๒๔}

สังขาร ๓ นัยที่ ๓

^{๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว,

หน้า ๔๑๐.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๖.

^{๒๓} ม.บ. ๑๒/๑๒๗/๘๑.

^{๒๔} ที.ปา. ๑๑/๒๒๘/๒๐๐.

๑. กุศลสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ
๒. อกุศลสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ
๓. อภัยกตสังขาร สังขารที่สัมปยุตด้วยอภัยกตวิญญาณ^{๓๑}

สังขาร ๔ นัยที่ ๔

๑. สังขตสังขาร สังขารคือสิ่งที่ปัจจัยของตน ๆ ประดุจตั้งขึ้น (หมายถึงสิ่งทั้งปวง)
๒. อภิสังขตสังขาร สังขารคือสิ่งที่กรรมแต่งขึ้น (รูปธรรม-นามธรรม)
๓. อภิสังขรณกสังขาร สังขารคือตัวกรรมผู้เป็นเจ้าของหน้าที่แต่ง (เจตนาที่เป็นกุศลและอกุศล)
๔. ปโยคาสังขาร สังขารคือความเพียรพยายาม (ความเพียรทางกายและจิต)^{๓๒}

สรุป สังขารชั้น ๓ คือ องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือกลาง ๆ ปรับปรุงแปรเปลี่ยนความนึกคิดในจิตใจและการแสดงออกทางกาย วาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ รวมความก็คือ เครื่องปรุงแต่งจิต ความคิด และกรรม ทั้งสามอย่างนี้จะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นกับจิตในอภิสรรณเรียกว่า เจตสิก

๒.๒.๕ วิญญาณชั้น ๓

วิญญาณ คือ จิตที่เป็นนามทำหน้าที่หรือทำงานเสริมกัน เมื่อได้รับผลงานอย่างไรก็สั่งให้จิตได้รับรู้อยู่ตลอดเวลาในรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้นทั้งหมดในรูปชั้นที่เป็นสื่อสำคัญเรียกว่าอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ทั้งนี้มีวิญญาณแฝงอยู่ทั้งหมด วิญญาณในกายมีหน้าที่สำหรับรับรู้ในอารมณ์ที่เกิดขึ้นภายในใจ อารมณ์ทั้งหมดนี้จะสัมพันธ์อยู่กับจิต ทั้งนี้ วิญญาณในเวทนาชั้น คือ รู้ทุกขเวทนา รู้สุขเวทนา รู้อุเบกขเวทนา วิญญาณในสัญญาชั้นก็รู้ในความจำต่าง ๆ วิญญาณในสังขารชั้นก็รู้ในการคิดปรุงแต่ง วิญญาณนี้จะแฝงอยู่ในธาตุสี่ชั้นห้าอายตนะภายใน^{๓๓}

คำว่า “วิญญาณ” มาจากภาษาบาลี คำว่า “วิ+ณา” ประกอบด้วย ๒ ปัจจัย อ การันต์ สำเร็จรูปเป็น “วิญญาณ” คำว่า “วิ” แปลว่า ต่าง ๆ มากมาย และ คำว่า “ณา” แปลว่า “รู้” คำว่า “วิญญาณ” มีความหมายทั่วไปครอบคลุมเท่ากับคำว่า “วิญญาณชั้น”^{๓๔}

^{๓๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปลภาค ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๕.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

^{๓๓} พระเจดีย์ว กตปุณฺณ โย (สาริบุตร), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ชั้น ๕ ในพระพุทธศาสนา”, อ่างแล้ว, หน้า ๑๕๐.

^{๓๔} อภ.วิ. ๓๕/๒๖/๓๕.

วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ คือความรู้ที่เกิดขึ้นเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกัน เช่น รู้อารมณ์ในเวลาเมื่อรูปมากระทบตา เป็นต้น ได้แก่ การเห็น การได้ยิน อาทิ วิญญาณ ๖ คือ

๑. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา (เห็น)
๒. โสทวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู (ได้ยิน)
๓. กามานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก (ได้กลิ่น)
๔. ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น (รู้รส)
๕. กายวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย (รู้สิ่งต้องกาย)
๖. มโนวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ (รู้เรื่องในใจ)^{๓๕}

อาจกล่าวได้ว่า วิญญาณชั้น ๖ เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ อาทิ เช่น การเห็นรูป การได้ยินเสียง การได้กลิ่น การรู้รส เป็นต้น วิญญาณตามนัยแห่งเบญจขันธ์นี้ย่อลงได้เป็น ๒ คือรูปขันธ์ และนามขันธ์ ส่วนเวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณเป็นฝ่ายนามขันธ์ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์ คือการรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ เป็นลักษณะธรรมชาติที่วิจิตรเป็นธรรมชาติที่สามารถรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้และธรรมชาตินี้เกิดขึ้นที่ละขณะไม่มีสรีระเป็นธรรมชาติที่สร้างชีวิต เป็นธรรมชาติที่สืบต่อชีวิตในปัจจุบันภพ ธรรมชาติที่สืบต่อชีวิตจากภพสู่ภพและธรรมชาติที่เป็นรากฐานแห่งสิ่งทั้งหลาย

ดังนั้น จิตในแง่ของวิญญาณนี้ ก็คือความรู้แจ้งอารมณ์ วิญญาณหรือความรู้แจ้งอารมณ์ตามนัยของขันธ์ ๕ นี้มีช่วงหรือขั้นตอนสัมพันธ์กับขันธ์อื่นอีก ๔ ขันธ์ คือรูป เวทนา สัญญาและสังขาร รูปเป็นส่วนที่เป็นรูปขันธ์ เวทนา สัญญา และสังขารเป็นส่วนที่เป็นนามขันธ์เช่นเดียวกับวิญญาณ ถ้าจัดประเภทของขันธ์ ๕ เป็น ๒ ประเภท คือรูปขันธ์ และนามขันธ์ ส่วนเวทนา สัญญาและสังขาร เป็นลักษณะหรือคุณสมบัติอย่างหนึ่งที่เข้าประกอบกับจิต คือลักษณะที่จิตเสวยอารมณ์ จำอารมณ์ และปรุงแต่งอารมณ์ ซึ่งลักษณะที่เข้าประกอบจิตดังกล่าวนี้ ทำให้เห็นว่า มันเป็นคุณสมบัติของจิตอีกแห่งหนึ่งโดยขั้นตอนของวิญญาณที่สัมพันธ์กับขันธ์อื่น ๆ นั้น เมื่อตาเห็นรูปก็เกิดความรู้ว่าเห็น หูฟังเสียงเกิดความรู้ว่าได้ยิน จมูกดมกลิ่น เกิดความรู้ว่าได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส เกิดความรู้ว่าได้รส กายถูกต้องสิ่งต่าง ๆ เช่น เย็น ร้อน อ่อนแข็ง เป็นต้น ก็เกิดความรู้ว่ากระทบกับสิ่งนั้น ๆ และใจรับธรรมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดความรู้อารมณ์ทางใจ ความรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่นรู้ว่าเห็น เป็นต้น นี้เป็นขั้นตอนของวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นความรู้เริ่มแรกสุด ความรู้ในขั้นเริ่มแรกนี้เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ ยังไม่มีการปรุงและยังเป็นธรรมชาติเดิมที่มีได้ถูกแปรไปโดยประการใด ๆ ขึ้น

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ้างแล้ว, หน้า ๓๖๖-๓๖๗.

ต่อมา เป็นขั้นที่เกิดความรู้สึกว่าไม่สบายใจ หรือสบายใจ ซึ่งเป็นขั้นของการบีบคั้นจิตหรือทำให้จิต พุ่งขึ้นหรือจิตสลาย นี่เป็นขั้นของเวทนา ต่อจากนั้น ก็เกิดการกำหนดขึ้นในจิตว่า สิ่งที่เห็นหรือ ได้ยิน เป็นต้นนั้น เป็นอย่างไร เป็นต้น หรือเป็นนี้ เป็นอย่างนั้นหรือเป็นอย่างนี้ เป็นฝ่ายเราหรือฝ่ายเขา หรือมีชื่ออย่างนั้นอย่างนี้เป็นต้น นี้จัดเป็นขั้นของสัญญา ต่อจากขั้นของสัญญา จึงมีเจตนาจำนงตอบ ได้ มีการปรุง หรือคิดปรุงแต่งโดยประการอื่น ๆ ต่อ ๆ กันไปโดยตลอดกระบวนการ กระแสของ ความรู้หรือวิญญาณมีความสัมพันธ์ต่อเนื่องควบคู่ไปกับนามขั้นอื่น ๆ อยู่ตลอดเวลา

วิญญาณในพระสูตรต้นปิฎกได้วิเคราะห์จิตเป็นประเภทต่าง ๆ ในพระสูตรจะมุ่งประโยชน์ ด้านการปฏิบัติ ดังในมหาตัตตมหาสังขยสูตรความว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้น ก็ถึงความนับด้วยปัจจัย นั้น ๆ วิญญาณอาศัยจักขุและรูปเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าจักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัย โสตและเสียงเกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าโสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยขานะและกลิ่น เกิดขึ้น ก็ถึงความนับว่าขานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชีวหาและรสเกิดขึ้น ก็ถึงความ นับว่าชีวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายและสิ่งกระทบกายเกิดขึ้นก็ถึงความนับว่ากาย วิญญาณ วิญญาณอาศัยมณะและธรรมเกิดขึ้นก็เรียกว่ามโนวิญญาณ ดูกรภิกษุ ทั้งหลายก็ฉันทันนั้นเหมือนกันแลวิญญาณอาศัยปัจจัยใด ๆ เกิดขึ้นก็ถึงความนับด้วย ปัจจัยนั้น ๆ^{๓๖}

การจัดกลุ่มประเภทของวิญญาณเป็น ๖ ประการนี้ เป็นการแบ่งโดยถือตามทวารที่เกิดเป็น แก่นสำคัญ มีการแบ่งจิตหรือวิญญาณเป็น ๖ ส่วนตามทีกล่าวมา ดังที่ปรากฏในสติปัฏฐานสูตรซึ่ง แสดงประเภทของจิตไว้ ๑๖ ลักษณะดังนี้ คือ

๑. สราคจิต คือ จิตมีราคะ
๒. วิตรากจิต คือ จิตปราศจากราคะ
๓. สโทสจิต คือ จิตมีโทสะ
๔. วิตโทสจิต คือ จิตปราศจากโทสะ
๕. สโมหจิต คือ จิตมีโมหะ
๖. วิตโมหจิต คือ จิตปราศจากโมหะ
๗. สังขิตตจิต คือ จิตหตหนู
๘. วิตขิตตจิต คือ จิตหึ่งชาน
๙. มหัตตจิต คือ จิตเป็นใหญ่ด้วยสามารถข่มกิเลสได้

^{๓๖} ม.ญ. ๑๒/๓๘๗/๓๘๘.

๑๐. อมหักคจิต คือ จิตที่ไม่เป็นใหญ่คือ ไม่อาจข่มกิเลสได้

๑๑. สอตุตตรจิต คือ จิตที่ไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่า

๑๒. อนุตตรจิต คือ จิตที่ไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่า

๑๓. สมาหิตจิต คือ จิตที่เป็นสมาธิ

๑๔. อสมาหิตจิต คือ จิตที่ไม่เป็นสมาธิ

๑๕. วิมุตตจิต คือ จิตที่หลุดพ้น

๑๖. อวิมุตตจิต คือ จิตที่ยังไม่หลุดพ้น^{๑๖}

ในวิสุทธิมรรคได้อธิบายจิตทั้ง ๑๖ ประเภทนี้ว่าจิตที่มีราคะนั้นไปได้แก่จิตที่ประกอบด้วย โลกะจิต ๘ ดวง จิตปราศจากราคะได้แก่จิตที่เหลือ คือจิตที่เป็นกุศลและอัพยาภกตที่เป็นไปในภูมิ ๔ จิตที่มีโมหะได้แก่จิตที่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะ อนึ่งเมื่อกุศลทั้งหมด จิตหลุดได้แก่จิตที่ ตกไปตามถิ่นมิทธะและจิตฟุ้งซ่านได้แก่จิตที่ตกไปตามอุทธัจจะ จิตที่เป็นใหญ่ด้วยสามารถข่มกิเลส ได้ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจร และอรูปาวจร จิตที่ไม่ถึงความเป็นใหญ่ได้แก่จิตที่เป็นกามาวจร จิตที่มี ธรรมที่ยิ่งกว่าได้แก่จิตที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๓ ทั้งหมดจิตไม่มีธรรมที่ยิ่งกว่าได้แก่จิตที่เป็นโลกุตตระ จิตเป็นสมาธิได้แก่จิตที่เป็นอุปปจารและอัปปนา คือจิตที่หลุดพ้นได้แก่จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกัมภณ วิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ จิตที่ยังไม่หลุดพ้นได้แก่จิตที่ยังไม่ เข้าถึงวิมุตติที่ ๕^{๑๗}

ฉะนั้น พุทธปรัชญามองสิ่งทั้งหลายในรูปแบบของส่วนต่าง ๆ ที่มาประชุมกัน ตัวตนที่ แท้จริงของสิ่งทั้งหลายไม่มีเมื่อแยกส่วนประกอบต่างๆ ก็ไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ตัวอย่างเช่น ตัวรถ ถ้าแยกส่วนประกอบของรถออกก็จะหาตัวตนของรถไม่ได้ รถจึงเป็นเพียงคำ บัญญัติซึ่งสิ่งทั้งหลายมีเพียงส่วนประกอบต่าง ๆ มาประชุมรวมกันเข้าด้วยกัน การแยก ส่วนประกอบของสิ่งมีชีวิตทั้งหมดที่มีบัญญัติว่า สัตว์ บุคคล ซึ่งควบคุมทั้งวัตถุและจิตใจหรือทั้ง รูปธรรมและนามธรรม เรียกทางธรรมว่า เบญจขันธ์ ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขารและ วิญญาณที่เน้นความมนุษย์เป็นสำคัญ^{๑๘}

สรูป วิญญาณขันธ์ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์อันเกิดจาก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ คือสิ่งที่มา กระทบรูปที่รูว่ารูป นั่นคือวิญญาณ ถ้ารู้ทางทางตา คือจักขุวิญญาณ ทางหูก็โสตวิญญาณ ทางจมูก ฆานวิญญาณ ทางลิ้นก็ชีวหาวิญญาณ ทางกายก็กายวิญญาณ ทางใจก็มโนวิญญาณ ในขันธ์ ๕ ที่ กล่าวมาแล้วข้างต้นเป็นเหตุแห่งการเกิดของสัตว์ในภูมิต่าง ๆ

^{๑๖}ที.ม. ๑๐/๒๘๕/๒๗๕-๒๗๖.

^{๑๗}วิสุทธิ. ๒/๑๗๗.

^{๑๘}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕-๑๖.

๒.๓ ภูมิเกิดของมนุษย์และสัตว์

การเกิดขึ้นแห่งมนุษย์หรือสรรพสัตว์ที่มีชีวิตในโลกนั้น กล่าวได้ว่ากรรมเป็นตัวกำหนดให้ไปเกิดในภพต่าง ๆ เป็นมนุษย์หรือสัตว์ ภูมิหรือโลก เป็นที่รองรับการเกิดของสัตว์ทั้งหลายนั้นมี ๓๑ ภูมิ คืออบายภูมิ ๔ กามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ ลำดับภูมิที่รองรับการเกิดแสดงไว้จากที่ต่ำไปที่สูง ส่วนชั้น ๕ ที่เกิดในรูปภูมิ มีอธิบายดังนี้

๑. อบายภูมิ ๔

อบายภูมิ คือ ภูมิเป็นที่รองรับสัตว์ไปเกิด ปราศจากความเจริญทั้งในด้านชีวิตตามความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ มี ๔ คือ

๑) นิรยภูมิ หรือ โลกนรก เป็นโลกที่เต็มไปด้วยความทุกข์ล้วน ๆ ปราศจากความสุข เป็นโลกที่มากไปด้วยความทุกข์กว่าโลกไหน ๆ เหล่าสัตว์ที่ไปอุบัติเกิดอยู่ในโลกนรกนี้ ย่อมไม่มีโอกาสที่จะได้รับความสุขแม้แต่นิดเดียว ฉะนั้น จึงเรียกโลกนรกนี้ว่า นิรยภูมิ สถานที่แต่ละแห่งในนิรยภูมินี้ไม่นิยมเรียกว่ารัฐหรือ ประเทศ แต่นิยมเรียกสถานที่อันเป็นเขตแดนแต่ละแห่งในนิรยภูมิว่าขุมมหานรกหรือนรกขุมใหญ่ มีทั้งหมด ๘ ขุม ได้แก่ ลัญจิวมหานรก กาศุตตมมหานรก สังฆาฏมหานรก ไร่รวมมหานรก มหาไร่รวมมหานรก ตาปนมหานรก มหาปนมหานรก และอเวจิมมหานรก

๒) เปตติวิสัยภูมิ โลกเปรต เป็นโลกที่มีแต่ความชั่วร้าย ไม่น่าอยู่อาศัย ความจริงสัตว์ที่ไปเกิดในโลกเปรตนี้ แม้จะมีความทุกข์ความเดือดร้อนน้อยกว่าสัตว์ในนรกก็ตาม ถึงกระนั้นก็มีได้หมายความว่า เขาจะได้รับความสุขสบาย โดยที่แท้ยังห่างไกลความสุขสบายอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกโลกเปรตนี้ว่า “เปตติวิสัยภูมิ” คือภูมิเป็นที่อยู่ของเหล่าสัตว์ที่ห่างไกลความสุขสบาย สำหรับชีวิตความเป็นอยู่ของเหล่าสัตว์ใน เปตติวิสัยภูมิ หรือ โลกเปรตนั้นย่อมมีชีวิตความเป็นอยู่แตกต่างกัน สุดแต่อำนาจแห่งอกุศลกรรมที่ทำไว้จะส่งผลให้เป็นไป ซึ่งเปรตนั้นมีมากมายหลายประเภท

๓) อสุรกายภูมิ โลกอสุรกาย เป็นโลกที่มีความเสื่อม ไม่น่าอยู่ไม่น่าอาศัย มองไปทางไหนมีแต่เหล่าอสุรกายทั้งหลายซึ่งมีรูปกายอัปลักษณ์ไม่สวยงามและมีใบหน้าเต็มไปด้วยความทุกข์ ปราศจากความสุจริตโดยสิ้นเชิง เมื่ออสุรกายผู้บังคับใหม่กวาดสายตามองไปรอบ ๆ เห็นเหล่าอสุรกายมีร่างกายน่าเกลียด น่าชังก็บังเกิดสังเวชใจ ครั้นหันมามองเห็นร่างกายของตนบ้างก็ปรากฏความน่าเกลียดน่าชังดุจเดียวกัน จึงมีความเสียใจเป็นหนักหนา ต้องก้มหน้าเสวยกรรมอยู่ในภูมินั้น เรื่อยไปจนกว่าจะสิ้นกรรมที่ทำไว้ เพราะไม่รู้จะหลบไปอยู่ที่ไหน เป็นอันว่าสัตว์ที่ไปอุบัติเกิด ในอสุรกายภูมินี้แล้ว จะไม่มีความแช่มชื่นร่าเริงเลยตลอดเวลาที่มีชีวิตอยู่ในโลกอสุรกายนี้ มีแต่ความเศร้า ความทุกข์ ปราศจากความสนุกสนานร่าเริง ไม่มีการเล่นให้ได้รับความบันเทิงใจในบางครั้ง เหมือนอย่างมนุษย์โลกเราตั้งแต่สักกนิตหนึ่งเลย เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกอสุรกายนี้ว่าอสุรกายภูมิ

คือภูมิเป็นที่อยู่ของเหล่าสัตว์อันปราศจากความเข้มแข็งร่าเริง ชีวิตความเป็นอยู่ของพวกอสุรกายนั้น เป็นชีวิตที่ประกอบไปด้วยความทุกข์ เป็นชีวิตที่ไม่น่าพิสมัย ต้องต่อสู้กับความหิวกระหายอยู่ตลอดเวลา

๔) ตีรัจฉานภูมิ โลกเดียรฉาน เป็นโลกอาภัพอบเศร้าหมองศรี สัตว์ทั้งหลายที่ไปเกิดในโลกนี้จะมีโอกาสขึ้นชนอินดิในโลกียสมบัติน้อยหนักหนา โดยมากมีความขึ้นชนอินดิอยู่ ๓ ประการเท่านั้น คือ การกิน การนอน และการเสพงาม ด้วยเหตุนี้โลกของสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายจึงได้ชื่อว่า ตีรัจฉาน คือ โลกของเหล่าสัตว์ที่มีความยินดี^{๔๐}

๒. กามสุคติภูมิ ๗

กามสุคติภูมิ หมายถึง สุกคติที่ยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ๕ คือ สัตว์ที่เกิดในภูมินี้ย่อมมีความยินดี พอใจ ในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส มี ๗ ภูมิ ดังนี้

๑) มนุสสภูมิ หรือโลกมนุษย์ ได้แก่ โลกที่เราอาศัยอยู่นี้นั่นเอง มนุษย์ คือ ผู้รู้จักสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่มีจิตใจกล้าแข็งทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี ฝ่ายดีนั้นสามารถทำให้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า บรรลุมรรคผล บรรลุฉาน อภิญญา ส่วนฝ่ายไม่ดี เช่น สามารถฆ่าบิดามารดา เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า มนุษย์ หรือเรียกรวม ๆ ว่า เทวภูมิ คือภูมิเป็นที่อยู่ของกายทิพย์ ผู้เพลิดเพลินไปด้วยกามคุณ ๕

๒) จาคุมหาราชิกภูมิ หรือสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา หมายถึง ภูมิเป็นที่อยู่ของทวยเทพ ซึ่งมีท้าวจาคุมหาราชเป็นอธิบดี หรือมีท้าวมหาราช

๓) ดาวดึงสาภูมิ หรือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีท้าวสักกะหรือพระอินทร์เป็นผู้ปกครอง

๔) ยามาภูมิ หรือสวรรค์ชั้นยามา มีท้าวสุยามะเป็นผู้ปกครอง

๕) ดุสิตาภูมิ หรือสวรรค์ชั้นดุสิต มีท้าวสันดุสิตเป็นผู้ปกครอง

๖) นิมมานรติภูมิ หรือสวรรค์ชั้นนิมมานรติ มีท้าวนิมมิตะเป็นผู้ปกครอง

๗) ปรนิมมิตตวสวัตติภูมิ หรือสวรรค์ชั้นปรนิมมิตตวสวัตติ มีท้าวปรนิมมิตตวสวัตติ เป็นผู้ปกครอง^{๔๑}

๓. รูปภูมิ ๑๖

รูปภูมิ คือ ภูมิที่เป็นอยู่ของรูปพรหม หรือพรหมที่มีรูปกาย มี ๑๖ ภูมิ ดังนี้

^{๔๐} พระพรหมโมลี, กรรมที่ปณี เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สามัคคีสาร จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๕๖๓.

^{๔๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริงเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๘๖.

๑) พรหมปาริธัชชาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมสามัญซึ่งเป็นบริษัทบริวารของท้าว
มหาพรหม

๒) พรหมปุโรหิตาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมผู้ประเสริฐ คือเป็นปุโรหิตของท้าว
มหาพรหม

๓) มหาพรหมภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของท้าวมหาพรหมหรือพรหมผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง ๓ ชั้นนี้เรียกร
รวมกันว่า ปฐมฉานภูมิ เพราะเป็นสถานที่อยู่ของพรหมผู้บรรลุนานชั้นปฐม(หนึ่ง)

๔) ปริตตภาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่อาศัยของพรหมที่มีรัศมีสามัญ คือมีรัศมีรุ่งเรืองน้อยกว่า
บรรดาพรหมที่มีศักดิ์สูงกว่าตน

๕) อัปปมาณาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมที่มีรัศมีมากมายหาประมาณมิได้

๖) อาภัสสราภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมที่มีประกายรุ่งโรจน์แห่งรัศมีนานาแสง ดุจฟ้า
แลบแปลบปลาบตลอดเวลา ทั้ง ๓ ชั้นนี้เรียกรวมกันว่า ทุติยานภูมิ เพราะเป็นสถานที่อยู่ของ
พรหมผู้บรรลุนานชั้นทุติย (สอง)

๗) ปริตตสุภาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมที่มีรัศมีความสว่างน้อย คือ น้อยกว่าพรหมที่
มีฐานะสูงกว่าตน

๘) อัปปมาณสุภาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมที่มีความสว่างแห่งรัศมีมากมาย ไม่มี
ประมาณ

๙) สุกกิดินาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมที่มีความสว่างแห่งรัศมีที่ออกอยู่ตลอดเวลา ทั่ว
สรีระกาย ทั้ง ๓ ชั้นนี้เรียกรวมกันว่า ตติยานภูมิ เพราะเป็นสถานที่อยู่ของพรหมผู้บรรลุนาน
ตติย (สาม)

๑๐) เวทปผลาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมผู้ได้รับผลของฉานกุศลอย่างไพบูรณ์จตุตถฉาน

๑๑) อสัณญีสัตตาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมผู้ไม่มีสัญญา (จิต) หมายถึงพรหมที่มีเพียง
รูปขึ้นอย่างเดียว ไม่มีนามขึ้นบ้างที่เรียกว่า อสัณญีสัตว์บ้าง

ส่วนพรหมโลกชั้นพิเศษบริสุทธิ์เรียกว่า สุทธาวาสภูมิ เพราะเป็นที่สถิตอยู่แห่งพระพรหม
อนาคามีและพระพรหมอรหันต์ซึ่งเคยเป็นพระอนาคามีอธิษฐานมาก่อนสุทธาวาสภูมินี้มีอยู่ ๕ ภูมิ

๑๒) อวิหาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพระพรหมอนาคามี ผู้ไม่มีความเสื่อมในสมบัติแห่งตน
หรือพระพรหมอนาคามีผู้มีสัทนทริย์แก่กล้ากว่าอินทริย์อื่น

๑๓) อคัปปาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพระพรหมอนาคามี ผู้ไม่มีความเดือดร้อนใจหรือพระ
พรหมอนาคามีผู้มีวิริยทริย์แก่กล้ากว่าอินทริย์อื่น

๑๔) สุตัสสาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพระพรหมอนาคามี ผู้ทรงไว้ซึ่งความเห็นอันแจ่มใส
หรือพระพรหมอนาคามีผู้มีสตินทริย์แก่กล้ากว่าอินทริย์อื่น

๑๕) สุทฺถสํสํญญิมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพระพรหมอนาคามี ผู้ทรงไว้ซึ่งความเห็นอันชัดเจนแจ่มใสมากกว่า หรือพระพรหมอนาคามีผู้มีสมาธิทริย์แก่กล้ากว่าอินทริย์อื่น

๑๖) อภินิฏฐาภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของพระพรหมอนาคามี ผู้ทรงไว้ซึ่งพรหมสมบัติและความสุขอันพิเศษโดยไม่เป็นรองใคร หรือพระพรหมอนาคามีผู้มีปัญญาทริย์แก่กล้ากว่า อินทริย์อื่น ตั้งแต่ชั้น เวทปผลาภูมิ ถึง อภินิฏฐาภูมิ นี้เรียกรวมกันว่า จตุตถฌานภูมิ เพราะเป็นสถานที่อยู่ของพรหมผู้ได้จตุตถฌาน^{๔๒}

๔. อรูปภูมิ ๔

อรูปภูมิ หมายถึง ภูมิเป็นที่อยู่ของพรหม คือพรหมที่ไม่มีรูปกาย มีแต่จิตใจอย่างเดียวมี ๔ ภูมิ

๑) อากาธานัญญาตณภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของอรูปพรหมผู้เกิดด้วยอำนาจอากาธานัญญาตณฌาน หรืออรูปฌานที่บำเพ็ญโดยอาศัยนัตถิกภาวะบัญญัติเป็นสภาพที่ไม่มี (ความว่าง) เป็นอารมณ์

๒) วิญญาณัญญาตณภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของอรูปพรหมผู้เกิดด้วยอำนาจ วิญญาณัญญาตณฌาน หรืออรูปฌานที่บำเพ็ญโดยอาศัยอากาศ (ช่องว่าง) เป็นอารมณ์

๓) อากิญจัญญาตณภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของอรูปพรหมผู้เกิดด้วยอำนาจอากิญจัญญาตณัญญาตณหรืออรูปฌานที่บำเพ็ญโดยอาศัยนัตถิกัญจิบิ(ความไม่มีแม้เพียงนึกเดียว) บัญญัติเป็นอารมณ์

๔) เนวสัณญานาสัญญาตณภูมิ ภูมิเป็นที่อยู่ของอรูปพรหมผู้เกิดด้วยอำนาจเนวสัณญานาสัญญาตณฌาน หรืออรูปฌานที่บำเพ็ญโดยอาศัยอากิญจัญญาตณ (ความมีก็ใช่ไม่มีก็ใช่) เป็นอารมณ์^{๔๓}

สรุป การเกิดขึ้นแห่งชั้น ๕ มีชีวิตในโลกนั้น กรรมเป็นตัวกำหนดให้ไปเกิดในภพต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลายนั้นมี ๓๑ ภูมิ คืออายภูมิ ๔ กามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ ลำดับภูมิที่รองรับการเกิดแสดงไว้จากที่ต่ำไปที่สูง

๒.๔ สัตว์ผู้ประกอบด้วยชั้น

ชั้นห้าหรือเบญจชั้น เป็นหลักธรรมสำคัญประการหนึ่งในพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ยกขึ้นสอนหลายครั้งมาก ตั้งแต่ปฐมเทศนาจนวาระสุดท้ายที่เป็นพระปัจฉิมวาจา เพราะชั้นนี้เป็นเรื่องกระบวนการของชีวิตหรือสัตว์โดยตรง ด้วยความเห็นว่าเป็นเรื่องสำคัญจึงได้ยกเอาเรื่องนี้ขึ้นมาวิจัยเพื่อแสวงหาความรู้ที่เป็นระบบและนำเสนอเพื่อเป็นแนวทางให้ผู้สนใจได้เกี่ยวข้องกับ

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

ขั้นห้าได้อย่างถูกต้องและรู้เท่าทัน ทั้งนี้เพื่อปลดปล่อยความยึดมั่นถือมั่น เพื่อนำพาชีวิตไป ประสบพบกับความสุขที่แท้จริงได้

คำว่า “ชีวิต” พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์ ได้ให้ความหมายว่า “ความเป็นอยู่”^{๔๔} แต่สำหรับในที่นี้หมายถึงเอา ชีวิตินทรีย์ ซึ่งพจนานุกรมดังกล่าวได้ให้ความหมายของ คำนี้ไว้ว่า อินทรีย์คือชีวิต สภาวะที่เป็นใหญ่ในการตามรักษาสหชาติธรรม (ธรรมที่เกิดร่วมด้วย) ดุจน้ำหล่อเลี้ยงบัวเป็นต้น มี ๒ ฝ่าย คือ

๑. ชีวิตินทรีย์ที่เป็นชีวิตรูป เป็นอุปาทายรูปอย่างหนึ่ง เป็นเจ้าการในการรักษาหล่อเลี้ยงกรรมชรูป (รูปที่เกิดแต่กรรม) บางทีเรียก รูปชีวิตินทรีย์

๒. ชีวิตินทรีย์ที่เป็นเจตสิก เป็นสัพพจิตตสาธารณเจตสิก (เจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง) อย่างหนึ่ง เป็นเจ้าการในการหล่อเลี้ยงรักษานามธรรม คือจิตและเจตสิกทั้งหลาย บางทีเรียก อรูปชีวิตินทรีย์ หรือ นามชีวิตินทรีย์^{๔๕}

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่า ชีวิตคือการดำรงอยู่อย่างโยงโยสัมพันธกันระหว่างรูปและนาม หรือกายและจิต คือเมื่อรูปกับนามหรือกายกับจิตประกอบกัน อิงอาศัยกัน ชีวิตก็ดำเนินสืบต่อไปได้ ทำกิจกรรมต่าง ๆ ได้ แต่เมื่อจิตพรางจากกายหรือกายเป็นที่อาศัยของจิตแตกสลายลง สิ่งที่เราเรียกว่า “ชีวิต” ก็ขาดหรือสิ้นไป ความสัมพันธ์นี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ คือ มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

พุทธศาสนามองชีวิตมนุษย์ด้วยทัศนะที่เป็นจริงเป็นกลางและเป็นธรรมชาติ “ชีวิต” ตามรูปศัพท์ คือความเป็นอยู่ของส่วนประกอบต่าง ๆ เปรียบเสมือนรถ เมื่อแยกส่วนประกอบทั้งหมดออกจากกันรถก็ไม่มี ความหมายของชีวิตตามพุทธปรัชญาเถรวาทได้กล่าวถึงชีวิตมนุษย์โดยใช้คำว่า “กายมนุษย์” ดังมีพุทธบัญญัติชีวิตที่ใช้คำบัญญัติว่า “สัตว์” ดังมีพระพุทธพจน์ว่า

สพฺเพ สตุตา อาหารภูจิจิกา สพฺเพ สตุตา สงฺขารภูจิจิกา สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะอาหารสัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้เพราะสังขาร^{๔๖} และว่า สพฺเพ สตุตา อเวรา อพฺยาปชฺฌมา อนินฺมา สุขี อุตฺตนาํ ปริหรนฺตุ สัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวรไม่มีเบียดเบียน ไม่มีความรักขมีแต่ความสุข รักษาตนเถิด^{๔๗}

^{๔๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ่างแก้ว, หน้า ๘๖.

^{๔๕} บ.ร. ๒๕/๑๘๒/๕๐.

^{๔๖} ที.ปา. ๑๑/๓๐๓/๒๕๑.

^{๔๗} บ.ป. ๓๑/๒๒/๔๖๑.

ชีวิตที่ใช้คำบัญญัติว่า “บุคคล” นั้นมีจำนวนมาก เช่น พระพุทธพจน์ว่า

อิธานนุท เอกจโจ ปุคฺคโล อธิ ปาณาติปาตี โหติ อทินฺนาทายี โหติ กามสุมิจ-
ฉาจารี โหติ มุสาวาที โหติ ปิสุณวาโจ โหติ ผรุสวาโจ โหติ สมฺมปฺปลาปี โหติ
อภิขฺมาลุ โหติ พุยาปฺนฺนิจฺโค โหติ มิฉฺฉาทิฏฺฐิ โหติ โส กายสุส เกทา ปรมฺมรณา
อปาย์ ทุคฺคตี วินิปาตํ นิริยํ อุปฺปชฺชติ. บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มักทำชีวิตสัตว์ให้
ตกล่วง มักถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ มักประพุดคิดในกาม มักพุดเท็จ มักพุด
ต่อเสียด มักพุดกำหยาบ มักพุดเพื่อเจ้อ มากด้วยอภิขมา มีจิตพยาบาท มีความเห็นผิด
อยู่ในโลกนี้ เขาตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ก็มี^{๔๔}

คำบัญญัติเหล่านี้เมื่อว่าโดยสภาวะแล้วได้แก่ขั้น ๕ ขั้น ๔ หรือขั้น ๑ นั่นเอง ซึ่งขั้น ๕
นั้นมีดังนี้

๑. รูปขั้น ๕ ได้แก่ รูปธรรมทั้งหมด กล่าวคือร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อม
ทั้งคุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

๒. เวทนาขั้น ๕ ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากสัมผัสทางประสาททั้ง ๕
คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และสัมผัสทางใจ

๓. สัญญาขั้น ๕ ได้แก่ ความจำได้หรือหมายรู้ คือ การกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะ
ต่าง ๆ แล้วจำอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ได้

๔. สังขารขั้น ๕ ได้แก่ เจตสิกที่ปรุงแต่งให้จิตดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ มีเจตนา เป็นต้น
ซึ่งก่อให้เกิดการกระทำต่าง ๆ ที่เรียกว่ากายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม

๕. วิญญาณขั้น ๕ ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น การ
ได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้เย็นร้อนอ่อนแข็งหย่อนตึงทางกาย และการรู้ธรรมารมณ์ทางใจ^{๔๕}

โดยมากชีวิตสัตว์โลกทั้งหลายจะประกอบด้วยขั้น ๕ เหล่านี้ แต่ชีวิตบางอย่างก็มีเพียง ๔
ขั้น คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ เท่านั้น ซึ่งได้แก่ พวกอรูปพรหมและชีวิตบางอย่างก็มี
เพียงขั้นเดียว คือ รูปขั้น ๕ ซึ่งได้แก่ พวกอัญญาสัตตพรหม

องค์ประกอบของชีวิตที่เป็นปรมัตถธรรม ๓ คือ รูป จิต และเจตสิก และความสัมพันธ์
ระหว่างรูปกับนามหรือกายกับจิตที่เป็นองค์ประกอบของชีวิตมนุษย์ดังนี้

^{๔๔} ม.อ. ๑๔/๓๐๐/๓๖๐.

^{๔๕} ม.ม. ๑๒/๔๐๒/๓๘๖.

๑. รูป คือ ธรรมชาติที่มีแตกสลายไป เพราะถูกปัจจัยที่ขัดแย้งกันเบียดเบียนทำลาย มีรูปใหญ่ที่เรียกว่า มหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมเป็นประธาน มหาภูตรูป เหล่านี้เป็นที่อาศัยของรูปอื่น ๆ ทั้งหมด ส่วนรู้อื่น ๆ ที่อาศัยมหาภูตรูปนั้นเรียกว่า อุปาทयरูป มี ๒๔ ชนิด

๒. จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์และได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ไม่เคยว่างเว้นเลย โดยรับอารมณ์ได้ถึง ๖ ทาง คือ ทางตา หางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายและทางใจ เรียกว่า จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ และมโนวิญญาณ ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส เป็นต้น จิตนี้เกิดดับสลับต่อกันรวดเร็วมาก ช่วงเวลาเพียงคิดนิ้วมือครั้งหนึ่งก็เกิดดับไป นับไม่ถ้วน จนทำให้คนส่วนมากเข้าใจผิดคิดว่าเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้และเป็นอัตตาตัวตน แท้จริงจิตนี้ ก็ตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง (ไม่เที่ยง) ทุกขัง (เป็นทุกข์) อนัตตา (ไม่ใช่อัตตาตัวตน) จิตมีชื่อเรียกหลายอย่าง เช่น จิต มโน หทัย มานัส และวิญญาณ เป็นต้น

๓. เจตสิก คือ ธรรมชาติที่ประกอบในจิตหรือเกิดในจิต มี ๕๒ ชนิด แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มศีล เช่น สัทธา ศติ และปัญญา เป็นต้น กลุ่มชั่ว เช่น โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้นและกลุ่มกลาง ๆ เช่น ผัสสะ เวทนา เจตนา วิริยะ เป็นต้น เจตสิกเหล่านี้เกิดพร้อมจิต ดับพร้อมจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต และมีที่อาศัยเกิดอย่างเดียวกับจิต รูป จิต เจตสิกนี้เมื่อจัดเข้าในขั้น ๕ ส่วน “รูป” เป็นรูปขั้น “จิต” เป็นวิญญาณขั้น “เจตสิก” เป็นเวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น^{๕๐}

สรูปขั้นห้าหรือเบญจขั้นเป็นเรื่องราวกระบวนการของการกำเนิดชีวิตหรือสัตว์โดยตรง ถ้ากล่าวโดยปรมาณุขหรือสัตว์เกิดจากการประชุมของขั้น ๕ ได้แก่ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้นและวิญญาณขั้น โดยมีอุปาทานขั้นเป็นตัวยึดให้มนุษย์หรือสัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะ

๒.๕ สัตว์ผู้ไม่ประกอบด้วยขั้น

การจำแนกขั้นโดยภูมิมีดังนี้

๑. ขั้น ๕ ที่เกิดใน รูปภูมิ (รูปพรหม) กามภูมิ (เทวดา มนุษย์ภูมิ อบายภูมิ)
๒. นามขั้น ๔ ที่เกิดในอรุปภูมิ (อรุปพรหม) ได้แก่บุคคล ๘ จำพวก คือ ดิเหตุกบุุณชน ๑ อริยบุคคล ๗ (เว้นโสดาปัตติมรรค) กล่าวคือ มีแต่นามขั้น ไม่มีรูปขั้น
๓. รูปขั้น ๑ ที่เกิดใน อสัจฉีสัตตภูมิ (อสัจฉีสัตตพรหม) คือ เป็นที่เกิดของสุคติเหตุกบุคคลที่มีรูปปฏิสนธิจำพวกเดียว คือภูมิเป็นที่อยู่ของพรหมผู้ไม่มีสัญญา (จิต) มีแต่รูปขั้นเพียงอย่างเดียว^{๕๑}

^{๕๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๒๔:

^{๕๑} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๑.

ขั้น ๕ เหล่านี้ว่าโดยบัญญัติศัพท์ คือชีวิตของสัตว์โลกทั้งหลาย ชีวิตบางอย่างก็มี ๔ ขั้น คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น และชีวิตบางชีวิตมีเพียงขั้นเดียว คือรูปขั้น ดังจะอธิบายต่อไปนี้

อรุปรพรม คือ พรหมผู้เข้าถึงอรุปรมาณ พรหมไม่มีรูป พรหมในอรุปรภพ มี ๔ คือ อากาสนัญญาตนภูมิ วิญญาณัญญาตนภูมิ อากิญจัญญาตนภูมิ และ เนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ^{๕๒} พรหมในขั้นนี้ไม่มีรูปร่าง มีแต่จิตเจตสิก เพราะเห็นว่าหากมีร่างกายอยู่นั้นจะมีแต่โทษ อาจจะไปทำร้ายซึ่งกันและกันได้ จึงบริกรรมด้วยความว่างเปล่า ยึดเอาอากาศซึ่งเป็นความว่างเปล่าเป็นอารมณ์ จนได้ฌานที่มีอากาศเป็นอารมณ์เรียกว่า อากาสนัญญาตนภูมิ ซึ่งมีอายุอยู่ได้สองหมื่นกับ จากนั้นก็อาจภวณาเพื่อจะได้ไปอยู่ในพรหมโลกชั้นสูงต่อไปอีกได้ อายุของพรหมเหล่านี้จะยืนอยู่ได้สี่หมื่น หกหมื่น และแปดหมื่นสี่พันกับ^{๕๓}

อสังขยัตตพรหม (พรหมลูกฟัก) คือ สัตว์จำพวกไม่มีสัญญา ไม่เสวยเวทนา เช่น พวกเทพผู้เป็นอสังขยีสัตว์ เป็นสัตว์ที่ปฏิสนธิด้วยรูปขั้นอย่างเดียวกันไม่มีนามขั้น หรือที่คนโบราณเรียกว่า พรหมลูกฟัก เพราะมีแต่รูปไม่มีจิตใจ ไปเกิดอยู่ในภพนั้นด้วยอิริยาบถใด คือ ยืน นั่งหรือนอน ก็คงอยู่ในอิริยาบถนั้น เคลื่อนไหวอะไรไม่ได้ แต่ก็ยังเป็นสัตว์มีชีวิตเพราะมีชีวิตรูปรักษาอยู่ ที่เป็นดังนั้นก็ด้วยอำนาจของกรรม คือความปรารถนาที่ต้องการจะเป็นดังนั้นในชาติก่อน กล่าวคือก่อนที่บุคคลนั้นจะไปเกิดเป็นอสังขยัตตพรหมนั้น บุคคลนั้นเคยเจริญฌานจนถึงฌานที่ ๕ แต่เกิดความเบื่อหน่ายรังเกียจนามธรรม เพราะนามธรรมเป็นคำรู้ สุข ทุกข์ เกิดมีขึ้นได้ก็เพราะอาศัยจิตที่รับรู้ อารมณ์ อาศัยสัญญาที่จำได้ อาศัยสังขารที่คอยปรุงแต่ง ถ้าหากไม่มีนามขั้นเสียแล้ว เวทนาคือความสุขความทุกข์ก็ต้องไม่มี เพราะลำพังแต่มีรูปอย่างเดียวแล้วก็รู้อะไรไม่ได้และการเกิดเป็นอสังขยัตตพรหม จึงเป็นการเกิดขึ้นรับผลของกรรมเก่าเพียงอย่างเดียว และก็รับผลอยู่นานถึง ๕๐๐ กับการจึงจะตาย ตายก็คือรูปดับหมด เมื่อตายแล้วก็จะปฏิสนธิใหม่ คือเกิดใหม่ทันที ที่ยังต้องเกิดใหม่อีกนั้น เพราะเชื้อที่จะให้เกิดขึ้นมี กล่าวคือยังไม่เคยละกิเลสอะไร ได้เลย ปฏิสนธิที่เกิดใหม่นั้นเป็นผลของกุศลกรรมที่เคยทำไว้ก่อน ๆ นั้นเอง มาให้ผลเกิดขึ้นในภพใหม่ พุงง่าย ๆ คือในชาติที่เป็นอสังขยัตตพรหมนั้น ไม่เคยทำกรรมใหม่เลยเพราะทำไม่ได้แต่กรรมเก่าที่เคยทำไว้ก่อน ๆ ที่จะเป็นอสังขยัตตพรหมนั้นมีมากมายนับไม่ถ้วน กรรมเก่า ๆ นั้นแหละที่มาให้ผลนำเกิดได้อีก^{๕๔}

^{๕๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, อ่างแล้ว, หน้า ๕๑๗.

^{๕๓} พระสังฆมณฑลชวติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริงคทที่ ๕ เล่ม ๑, อ่างแล้ว, หน้า ๑๕๖.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๗.

๒.๖ สรุป

ขั้นที่ ๕ คือรูปขั้นที่ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้นและวิญญาณขั้น ย่อเข้าได้ ๒ ได้แก่ รูปกัณณามันเอง

รูปขั้น ได้แก่ รูปธรรมทั้งหมด กล่าวคือร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อมทั้ง คุณสมบัติ และพฤติกรรมต่าง ๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น

เวทนาขั้น ได้แก่ ความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือเฉย ๆ ซึ่งเกิดจากสัมผัสทางประสาททั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และสัมผัสทางใจ

สัญญาขั้น ได้แก่ ความจำได้หรือหมายรู้ คือการกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ แล้วจำอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ และธรรมารมณ์ได้

สังขารขั้น ได้แก่ เจตสิกที่ปรุงแต่งให้จิตดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ มีเจตนา เป็นต้น ซึ่งก่อให้เกิดการกระทำต่าง ๆ ที่เรียกว่ากายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม

วิญญาณขั้น ได้แก่ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้เย็นร้อนอ่อนแข็งหยาบตึงทางกาย และการรู้ธรรมารมณ์ทางใจ

บทที่ ๓

ขั้นที่ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

มนุษย์เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ประกอบขึ้นด้วยเหตุปัจจัยหลายประเภทปรุงแต่งธรรมชาติที่เรียกว่ามนุษย์โดยสภาวะธรรมแล้ว มิใช่สัตว์มิใช่ชีวิต เป็นแค่สภาวะธรรมชาติที่เป็นปรมาตม์มีการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัสและการนึกคิด สภาวะธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่ดำรงอยู่ อย่างถาวร เป็นเพียงกระแสและกระบวนการของธรรมชาติที่เคลื่อนไหวหรือเลื่อนไหลไปตามกระแสของมันอยู่ตลอดเวลา เช่นกระแสไฟมีการเกิดขึ้นตั้งอยู่และ ดับไปแต่ด้วยอำนาจของแรงดันจึงทำให้ไฟเกิดแสงสว่างติดต่อกันได้นาน ๆ หรือกระแสของน้ำที่ไหลอยู่ตลอดเวลาเหมือนไม้ขาดสาย สิ่งที่เราเห็นเหล่านี้ จึงทำให้เข้าใจกันว่าเป็นสัตว์ เป็นมนุษย์ เป็นเรา เป็นเขามีตัวตน เป็นต้น เป็นเพราะไม่เข้าใจสภาวะธรรมตามความเป็นจริง จึงทำให้เกิดการยึดถือเอาธรรมที่ดำเนินไปตามกระบวนการ โดยมีค้นหา อุปาทานเป็นตัวเหตุ จึงยึดในรูปนาม ขั้นที่ ๕ ในบทนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษาในเรื่องของ ความเป็นมา ขั้นในอภิธรรมมัตถสังคหะ จิตปรมาตม์ เจตสิกปรมาตม์ รูปปรมาตม์ ดังมีอธิบายต่อไปนี้

๓.๑ ความเป็นมาของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ เป็นผลงานของพระอนูรุทธาจารย์ ท่านเป็นชาวอินเดียตอนใต้ บางแห่งกล่าวว่าท่านเป็นชาวลังกาไม่ปรากฏแน่ชัดว่าแต่งขึ้นเมื่อใด แต่สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ในสมัยเดียวกับที่พระพุทธโฆษาจารย์แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎกที่กล่าวไว้โดยย่อ แบ่งเป็น ๕ ปริจเฉท พระอภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวยกย่องให้เป็นเพชรน้ำเอกเล่มหนึ่งในบรรดาคัมภีร์ในพระพุทธศาสนา ฝ่ายเถรวาทนอกจากพระไตรปิฎก

พุทธศักราชล่วงมาประมาณ ๑,๐๐๐ ปี พระอนูรุทธาจารย์เกิดในตระกูลหนึ่งในนครกาเวรี มณฑลทักขิณูจิบุรทางภาคใต้ของประเทศอินเดีย เป็นพระภิกษุผู้มีปฏิภาณในด้านปฏิบัติสัมภิยา ท่านเดินทางจากรัฐทมิฬไปยังประเทศลังกา ซึ่งตรงกับสมัยที่มเหสีของพระอภัยราชาคือพระนางเจ้าโสมเทวีทรงโปรดให้สร้างวิหารพระอารามหลวงถวายแด่ท่านเพื่อจำพรรษา

ครั้งนั้น มีอุปาสกท่านหนึ่งชื่อนัมปะอุปาสกนับเป็นผู้มีความศรัทธาและเลื่อมใสสูงสุดใน พระพุทธศาสนาปรารถนาจะอนุเคราะห์ผู้อื่นให้รู้ตามบ้างจึงได้อาราธนาพระอนุรุธาจารย์ให้รจนาคัมภีร์อรรถกถาขึ้น ก็เพื่อช่วยจรโลงพระพุทธศาสนา ให้เจริญรุ่งเรืองมั่นคงสืบไป

ด้วยเหตุนี้ พระอนุรุธาจารย์จึงแต่งอรรถกถาสังเขปขึ้นใหม่ เพื่อให้เยาวชนเล่าเรียนเข้าใจได้ง่ายขึ้นโดยไม่ย่อและพิศดารจนเกินไป โดยประมวลเนื้อหาสำคัญจากพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาพระอภิธรรม คัมภีร์ที่ท่านแต่งนี้มีชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหะ*

๓.๑.๑ โครงสร้างของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ซึ่งรวบรวมเนื้อหาของพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ ไว้โดยย่อ คัมภีร์พระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์เมื่อว่าโดยย่อแล้วได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ พระอภิธรรม นั้น เป็นธรรมที่แสดงถึงความจริง ๒ ประเภท คือ ปรมัตถธรรมกับบัญญัติธรรม

ปรมัตถธรรม หรือปรมัตถสังคหะ คือ ธรรมชาติอันประเสริฐที่เป็นความจริง ซึ่งปฏิเสธสัจว์และชีวิต ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นความจริง เป็นธรรมชาติที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง

บัญญัติธรรม หรือ สมมติสังคหะ เป็นสิ่งที่บัญญัติแต่งตั้งขึ้น แล้วเป็นที่ยอมรับของหมู่ชน จึงได้เป็นสิ่งสมมติ ว่าเป็นความจริง เพื่อจะได้ใช้เรียกชื่อ ได้ถูกต้อง ตามความนิยมของชาวโลกหรือหมู่มนุษย์

พระอนุรุธาจารย์ ได้แสดงลำดับหัวข้อความสัมพันธ์โดยแบ่งเป็น ๕ ปริจเฉท คือ

ปริจเฉทที่ ๑ จิตตสังคหวิภาค ว่าด้วยการจำแนกจิตเป็นประเภทต่าง ๆ ตามความสามารถในการรู้อารมณ์

ปริจเฉทที่ ๒ เจตสิกสังคหวิภาค ว่าด้วยการจำแนกเจตสิกที่ประกอบกับจิตทำให้จิตมีความเป็นไปต่าง ๆ ได้

ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณณกสังคหวิภาค แสดงความสามารถของจิต เจตสิก โดยประเภทแห่งเวทนา เหตุ ทวาร กิจ อารมณ์ และวัตถุ

ปริจเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค แสดงเรื่องการทำงาน วิธีทางเดินของจิตในอารมณ์ต่าง ๆ กลไกของการรับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ แบบแผนของความคิดและพฤติกรรม

ปริจเฉทที่ ๕ วิธีมุตตสังคหวิภาค แสดงเรื่องการทำงานของจิตนอกวิถี ความเป็นไปของจิตได้สำนึกและจิตเหนือสำนึก เป็นกลไกที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ ขณะแห่งความตายไปสู่การเกิด

*พระคันธสารากวีวงศ์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถที่ปณี, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗-๑๘.

๒ พระสัทธัมม โชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๖.

ใหม่ ซึ่งเกี่ยวเนื่องด้วยอำนาจกรรม ที่รักษาความเป็นอยู่ประจำภพภูมิ ของตนเป็นส่วนการแสดง
ที่มาของจิตแต่ละภพภูมิ

ปริจเฉทที่ ๖ รูปสังคหวิภาคแสดงการจำแนกรูปปรมาณูทั้ง ๒๘ รูปสภาวะของรูปธรรมในแง่
ต่าง ๆ ทั้ง ๕ นัย เช่น คุณลักษณะของรูป โดยสังเขปบ้าง โดยจำแนกออกเป็นส่วนเป็นคู่บ้าง โดย
สมุฏฐานการเกิดบ้าง เป็นต้น นอกจากนี้ยังแสดงถึงสภาวะของนิพพานปรมาณูไว้ด้วย

ปริจเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค แสดงธรรมที่สงเคราะห์เข้าเป็นหมวดหมู่รวมกันได้
ธรรมเหล่านั้นได้แก่ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ นิพผันรูป ๑๘ นิพพาน ๑ เรียกว่าสภาวะธรรม ๗๒ ประการ
แสดงหลักการจัดระบบสภาวะธรรมดังกล่าวเป็นกลุ่มของกุศล กลุ่มของอกุศลและกลุ่มที่ไม่เป็นทั้ง
กุศลและอกุศล เป็นต้น

ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจัยสังคหวิภาค แสดงธรรมที่อุดหนุนซึ่งกันและกันในอิตถีปัจจัยตา
ของปฏิจสงมุปบาทมีปัจจัย ๒๔ เป็นระเบียบเสื่อนไขแห่งชีวิตและความเป็นอยู่มีการสืบต่อแห่งกาล
ทั้งสามที่มีเหตุกับผล ในปริจเฉทนี้ มีเนื้อหาสำคัญของทุกขสังขและสมุทขสังขจะโดยมีภาพลักษณ์
กว้าง ๆ ของกลไกแห่งวิภูฏสงสารเป็นส่วนประกอบอยู่แสดงการกระจายชีวิตต่าง ๆ ออกโดยจิต
เจตสิก รูป ที่ไม่มีความเป็นสัตว์บุคคลตัวตนหรือผู้บังการใด ๆ จิตและเจตสิกนั้นไม่เที่ยง ต้อง
เปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์หรือวัตถุทำให้จิตมีประเภทต่าง ๆ เพราะเจตสิกที่ประกอบกับจิตทำให้
จิตมีความเป็นไปหลากหลาย เป็นกุศลและอกุศล ทั้งจิตและเจตสิกเป็นนามธรรมที่ต้องอิงอาศัยรูป
จึงจะสามารถแสดงอานุภาพเป็นพฤติกรรมทางกาย วาจา หรือทางใจ โดยมีแบบแผนการทำงานของ
จิตอย่างเป็นระบบรวมแล้วจัดอยู่ในประเภททุกขสังขจะ ทั้ง โลกะ โทสะและโมหะ เป็นปัจจัยสำคัญ
โดยเฉพาะ โลกะ คือ เหตุแห่งทุกข์ หรือสมุทขสังขที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมของชีวิตในลักษณะต่าง ๆ
เพื่อแก้ไขความลำบากของชีวิตทั้งสิ้น และในชีวิตประจำวันของแต่ละคนต้องมีปัญหาหลายอย่าง
เกี่ยวกับเรื่องของจิต เพราะแต่ละรูปแต่ละนามมีความคิดที่แตกต่างกันชีวิตจึงเป็นไปตามอำนาจของ
กรรมที่ซับซ้อนและลึกซึ้งดุจทะเลที่ลาดลง ดังปฏิจสงมุปบาท ที่มีเหตุและผลตรงกันแต่เหตุบางเหตุ
ดูเหมือนให้ผลไม่ตรงกันถึงเหล่านี้ทำให้เรา ๆ ท่าน ๆ เชื่อยาก บางคนก็คิดดีก็ทำให้ชีวิตมีความสุข
บางคนคิดไม่ดีก็ทำให้ชีวิตมีความทุกข์ ฉะนั้น จำเป็นต้องเข้าใจและศึกษาความหมายจิต

ปริจเฉทที่ ๙ กัมมัฏฐานสังคหวิภาค แสดงหลักวิธีการเจริญสมถกรรมฐาน ๔๐ และ
วิปัสสนากรรมฐานหรือวิปัสสนาภูมิ ๖ และกรรมฐานทั้ง ๒ เป็นแนวทางในการหยุดกระบวนการ
เกิดของชีวิตเพื่อความพ้นทุกข์” อีกทั้งยังช่วยให้เกิดประโยชน์จากการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ คือ

“ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์, อภิธรรมมัตถสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์,
๒๕๔๓), หน้า ๓.

ความจริงหรือสิ่งที่มีจริงที่เปลี่ยนไปเป็นสิ่งอื่นไม่ได้ ที่เรียกว่า ปรมาตตสังขะ และปรมาตตธรรม ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกัน เพราะธรรมทั้งสองประเภทนี้เหมือนกัน คือสิ่งที่มีจริงในสภาพธรรมทั่วไป อันประกอบด้วย จิต เจตสิกและรูปที่เป็นเหตุเป็นผลไปตามอำนาจของกรรมนั่นเอง

๓.๒ จุดเด่นของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

เดิมทีนั้นคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะอยู่ที่อภิธรรมปิฎก ๗ คัมภีร์ที่ประกอบด้วย สังคณีวิภังค์ ชาติคาถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน ที่พระอนนรุทธาจารย์ได้รจนา เพื่อให้ชนรุ่นหลังได้ศึกษาเข้าใจง่ายต่อการศึกษามากยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ จึงเป็นการรวบรวมเนื้อความของพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ไว้โดยย่อ อันเปรียบเสมือนแบบเรียนเร็ว ซึ่งได้แบ่งออกเป็น ๕ ตอน แต่ละตอน มีเนื้อหาโดยสรุปดังนี้

ตอนที่ ๑ แสดงเรื่องธรรมชาติของจิต ประเภทของจิต ทั้งโดยย่อและโดยพิสดาร ทำให้เข้าใจถึงจิตประเภทต่าง ๆ ที่เป็นกุศลจิต อกุศลจิต วิบากจิต กิริยาจิต มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต

ตอนที่ ๒ แสดงเรื่องเจตสิก คือ ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต เพื่อปรุงแต่งจิต มีทั้งหมด ๕๒ ลักษณะ แบ่งเป็น เจตสิกที่ประกอบกับจิต ได้ทุกประเภท เจตสิกฝ่ายกุศล และเจตสิกฝ่ายอกุศล

ตอนที่ ๓ แสดงการนำจิตและเจตสิก มาสัมพันธ์กับธรรม ๖ หมวด ได้แก่ ความรู้ลึกของจิต (เวทนา) เหตุแห่งความดีความชั่ว (เหตุ) หน้าที่ของจิต (กิจ) ทางรับรู้ของจิต (ทวาร) สิ่งที่จิตรู้ (อารมณ์) และที่ตั้งที่อาศัยของจิต (วัตถุ)

ตอนที่ ๔ แสดงวิถีจิต อันได้แก่กระบวนการทำงานของจิต ที่เกิดทางตา ทาง หู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ เมื่อได้ศึกษาปริจฉาเหล่านี้แล้ว จะทำให้ รู้กระบวนการทำงาน ของจิตทุกประเภท บุญบาปไม่ได้เกิดที่ไหน เกิดที่วิถีจิตนี้เอง ก่อนที่จะเกิดจิตบุญ หรือจิตบาป มีจิตขณะหนึ่งเกิดก่อน คอยเปิด ประตูให้เกิดจิตบุญ หรือจิตบาป จิตดวงนี้เกี่ยวข้องกับ การวางใจอย่างแบบคายน (โยนิโสมนสิการ) หรือ การวางใจอย่างไม่แบบคายน (อโยนิโสมนสิการ) หากเราได้เข้าใจ ก็จะมีประโยชน์ในการป้องกัน มิให้จิตบาปเกิดขึ้นได้

ตอนที่ ๕ แสดงถึงการทำงานของจิตขณะใกล้ตาย ขณะตาย (จุติ) และขณะเกิดใหม่ (ปฏิสนธิ) กล่าวถึงเหตุแห่งการตาย การเกิดของสัตว์ในภพภูมิต่าง ๆ โดยแบ่งได้ถึง ๓๑ ภพภูมิ (มนุษย์ภูมิเป็นเพียง ๑ ใน ๓๑ ภูมิ) ขณะเวลาใกล้จะตาย ภาวะจิตเป็นอย่างไร ควรวางใจอย่างไร จึงจะไปเกิดในภพภูมิที่ดี พระพุทธองค์ทรงอธิบายไว้ อย่างชัดเจนว่า ตายแล้วต้องเกิดทันที มิใช่ ตายแล้ววิญญูณ (จิต) ต้องเร่ร่อนเพื่อ ไปหาที่เกิดใหม่ และยังได้อธิบาย เรื่องของกรรม ลำดับแห่งการให้ผลของกรรม ไว้อย่างละเอียดลึกซึ้งอีกด้วย

ตอนที่ ๖ เมื่อได้ศึกษาทำความเข้าใจเรื่องจิตและเจตสิก อันเป็นนามธรรมมาแล้วใน ยังได้แสดงองค์ประกอบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของมนุษย์ และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย นั่นก็คือ เรื่องของรูปร่างกาย (รูปธรรม) โดยแบ่งรายละเอียด ออกเป็นรูปต่าง ๆ ได้ ๒๘ ชนิด และอธิบายถึงสมุฏฐาน (เหตุ) ในการเกิดรูปต่าง ๆ ไว้อย่างละเอียดพิสดาร ในตอนท้าย ได้กล่าวถึงเรื่องพระนิพพานว่า มีสถานะอย่างไร อันจะ ทำให้เข้าใจ เรื่องของพระนิพพาน ได้อย่างถูกต้องชัดเจน

ตอนที่ ๗ เมื่อได้ศึกษาปรมาตถธรรม ๔ อันได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน มาจากตอนที่ ๑ ถึง ๖ แล้ว ในตอนนี้ ก็จะแสดงธรรมที่เป็นฝ่ายกุศล ซึ่งให้ผลเป็นความสุข และธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศล ซึ่งให้ผลเป็นความทุกข์ ในสภาวะความเป็นจริงแล้ว กุศลจิต (จิตบุญ) และอกุศลจิต (จิตบาป) จะเกิดสลับสับเปลี่ยนกันอยู่ตลอดเวลา ส่วนจะเกิดจิตชนิดไหน มากน้อยเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับคุณธรรม และจริยธรรมของแต่ละบุคคล คนเราทั่วไปมักไม่เข้าใจ และไม่รู้จักกับกุศล และอกุศล เหล่านี้ จึงทำให้ชีวิตตกอยู่ใน วัฏฏทุกข์ไม่รู้จบสิ้น ในตอนนี้ได้แสดงธรรมที่ควรรู้ที่สำคัญ ๆ ได้แก่ อุปาทานขันธ (ขันธที่ถูกอุปาทาน ยึดมั่นอย่างเหนียวแน่น), อายุคนะ ๑๒ (สิ่งเชื่อมต่อเพื่อให้รู้อารมณ์) ธาตุ ๑๘ (ธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งสภาพ ของตน) อริยสัจ ๔ (ความจริงของพระอริยะ) และ โพธิปักขิยธรรม (ธรรมที่เกื้อกูลการตรัสรู้ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค) มี ๓๗ ประการ คือสติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมืองค์ ๘

ตอนที่ ๘ ได้แสดงเรื่องปฏิจสงฆูปบาท (เหตุและผลที่ทำให้มีการเวียนว่ายตายเกิด ในสังสารวัฏฏ์) และปัจฉัยสนับสนุน ๒๔ ปัจฉัย ในตอนท้าย ยังได้แสดงความหมายของบัญญัติธรรม ซึ่งเป็นธรรม ที่ไม่ใช่เป็นความจริงแท้ แต่เป็นจริงตามสมมุติ (สมมุติสัจจะหรือสมมุติโวหาร) ตามกติกาสังฆของชาวโลก

ตอนที่ ๙ แสดงถึง ความแตกต่างของ สมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เห็นว่า สมถกรรมฐาน หรือการทำสมาธินั้น เป็นการปฏิบัติ เพื่อให้จิตเกิดความสงบ และเกิดอภิญา (เกิดอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ) เท่านั้น ซึ่งไม่ใช่จุดมุ่งหมายสูงสุด ในพระพุทธศาสนา เพราะผลของการทำ สมาธิ หรือสมถกรรมฐานนั้น เป็นการข่มกิเลสไว้ชั่วคราวเท่านั้น ไม่สามารถ ทำลายกิเลสได้ ถึงแม้จะเจริญสมถกรรมฐาน ถึงขั้นอรุปรมาณจนได้มีความสุข อยู่ในอรุปรหมภูมิเป็นเวลาอันยาวนาน แต่ในที่สุดก็ต้องกลับมาเวียนว่าย ตายเกิดไม่รู้จบจักจกสิ้น^๔

ฉะนั้น จุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้ง ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง ว่า จิต + เจตสิก และรูป ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิต

^๔ ทวิช เปล่งวิทยา, กบธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี้ยงเชิงเจริญ, ๒๕๑๘), หน้า ๘๓๕-๘๔๐.

ต่างก็มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ต่อเนื่องกันไปอย่างรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา เป็นสภาพที่ไม่เที่ยง
ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตนอะไรของใคร ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่สามารถที่จะบังคับ
บัญชาได้ วางเปล่าจากความเป็นตัวตน ปัญญาที่ประจักษ์แจ้ง ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเช่นนี้
เมื่อมีกำลังแก่กล้า ก็จะสามารถประหาณกิเลส และเข้าถึงพระนิพพานได้ในที่สุด

๓.๓ ชั้นที่ ๕ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รูปจัดเป็นรูปธรรม คือสิ่งที่เห็นได้ด้วย
ตา ได้ยินได้ด้วยหู สัมผัสกลิ่นได้ด้วยจมูกและสุดท้ายสัมผัสได้ด้วยกาย ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร
และวิญญาณ จัดเป็นนามธรรม คือรู้ได้ด้วยใจอย่างเดียว

ชั้นที่ ๕ ก็คือ รูปธรรม + กัมมามธรรม หรือกล่าวโดยย่อก็คือ รูปนาม นั่นเอง และชั้นที่ ๕
เกี่ยวเนื่องกับ จิต เจตสิก และรูป ดังในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหปาถิ ว่า

สพฺพสจฺจเห ปญฺจกฺขนฺธา รูปกฺขนฺโธ เวทนา กฺขนฺโธ สญฺญากฺขนฺโธ สจฺ
ขารกฺขนฺโธ วิญฺญาณกฺขนฺโธ จ. ปญฺจูปาทานกฺขนฺธา รูปูปาทานกฺขนฺโธ เวทฺนูปาทานก
ขนฺโธ สญฺญูปาทานกฺขนฺโธ สจฺขารูปาทานกฺขนฺโธ วิญฺญาณูปาทานกฺขนฺโธ จ.^๕

ในศัพท์สังคหะ พึงทราบชั้นที่ ๕ คือ รูปชั้นที่ ๑ เวทนาชั้นที่ ๑ สัญญาชั้นที่ ๑
สังขารชั้นที่ ๑ วิญญาณชั้นที่ ๑ อุปาทานชั้นที่ ๕ คือ รูปอุปาทานชั้นที่ ๑ เวทฺนูปาทาน
ชั้นที่ ๑ สญฺญูปาทานชั้นที่ ๑ สจฺขารูปาทานชั้นที่ ๑ วิญฺญาณูปาทานชั้นที่ ๑^๖

จิต กับ เจตสิก เกิดพร้อมกันและดับพร้อมกัน ในบางครั้งอาจเรียกรวมกันว่า จิต อย่างเดียว
ส่วนรูปในชั้นที่ ๕ กับ รูปในเรื่องของ จิต เจตสิก และรูป ในอภิธรรมเป็นตัวเดียวกันและ นาม
(เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) ก็คือประกอบอยู่ในจิตนั่นเอง

จิต ในความหมาย คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวได้ว่าจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือ
ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ

^๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถสังคหปาถิและอภิธรรมมัตถวิภาวินีนามอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา
ฉบับบาลี, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๓.

^๖ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถสังคหปาถิและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๓๑๕.

เวทนา ในความหมาย คือ ความสุข ความทุกข์หรือ ไม่สุขไม่ทุกข์ (เฉย) เวทนาเจตสิก ใน อภิธรรมคือ ธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ก็คือ สุข ทุกข์ หรือ เฉย นั้นเอง เป็นอันว่า เวทนา ในชั้น ๕ ก็ คือ เจตสิก อย่างหนึ่ง ในอภิธรรม

สัญญา ในความหมายคือ จำได้ หมายถึง สัญญาเจตสิก ในอภิธรรมคือ ธรรมชาติที่จำอารมณ์ เป็นอันว่า สัญญา ในชั้น ๕ ก็คือ เจตสิก อย่างหนึ่ง ในอภิธรรม

สังขาร ซึ่งยังมีความสับสนอยู่ว่าสังขารเกิดก่อนวิญญาณ หรือ วิญญาณ เกิดก่อนสังขาร จากปฏิจสงมุปบาท เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร สังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ ต่อไป เรื่อยจนจบ

คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวถึง อกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็น โลกมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒ คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยโลกเจตสิก โทสเจตสิก และโมหเจตสิก เป็นมูลเป็นประธาน จิตที่เป็นโทษและให้ผลตรงกันข้ามกับกุศลจิตหรือเป็นจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิก^๑

ดังนั้น อวิชา ก็คือจิตนั่นเองรู้(แต่ขาดสติปัญญา) มาที่ สังขาร ถ้าแปลตามตัว คือ ประูแต่ง ทั้งในชั้น ๕ และปฏิจสงมุปบาท ซึ่งจะจัดอยู่ในจิตหรือเจตสิก แต่จากปฏิจสงมุปบาท สังขารมาก่อนวิญญาณ ดังนั้นสังขารก็คือตัวจิตนั่นเองที่เกิดขึ้นเพราะการประูแต่งของธรรมชาติ ในการปฏิสนธิจิตของผู้มีกิเลสอยู่ ก็คือ ความไม่รู้ (อวิชา) + การประูแต่ง (สังขาร) เป็นจิตหรือวิญญาณ

สรูป ชั้น ๕ ในอภิธรรมมัตถสังคหะ คือ จิต เจตสิกและรูป ส่วนรูป คือ รูป เวทนา คือ เวทนาเจตสิก สัญญา คือ สัญญาเจตสิก สังขาร คือตัวประูแต่งเกิดจิตหรือปฏิสนธิจิต และจิตนั้นเกิดดับอย่างรวดเร็วสลับต่อกันไป ในช่วงแต่ละเวลาหนึ่งนั้น จิตเกิดดับสลับต่อกันมากมาย เพราะขณะที่จิตบังเกิดขึ้น ๑ ดวง นามขันธ์ (วิญญาณ สังขาร สัญญา เวทนา) ย่อมเกิดขึ้นด้วย เมื่อจิตดวงนั้นดับนามขันธ์ก็ดับด้วย ส่วนรูปกายเป็นรูปธรรม เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณเป็นนามธรรม

ส่วนรูป ๒๘ เป็นรูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๔ นี้เป็นนามธรรม และรูป ๒๘ สงเคราะห์เข้าในรูปขันธ์ เวทนาขันธ์สงเคราะห์เข้าใน เวทนาเจตสิก ๑ ดวง สัญญาขันธ์ สงเคราะห์เข้าในสัญญาเจตสิก ๑ ดวง สังขารขันธ์สงเคราะห์เข้าใน เจตสิก ๕๐ ดวง วิญญาณขันธ์สงเคราะห์เข้าใน จิต ๘๕ ดวง วิญญาณขันธ์กับจิตเป็นอันเดียวกันและจิต ๘๕ ดวง แบ่งออกเป็น โลภียจิต ๘๑ ดวง เป็น โลกุตตรจิต ๘ ดวงเมื่อ โลกุตตระ นับเข้าในจิต ได้ก็ทรงนับเข้าในวิญญาณ ได้อีกเหมือนกัน เพราะวิญญาณขันธ์สงเคราะห์ลงในจิต ๘๕ ดวงได้ ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายเรื่อง จิตปรมัตถ์ เจตสิกปรมัตถ์และรูปปรมัตถ์ ไปตามลำดับโดยมีอธิบายดังนี้

^๑พระลัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, อ่างแล้ว, หน้า ๒๑.

๓.๔ จิตปรมาัตถ์

๓.๔.๑ ความหมายของจิต

จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ เป็นธรรมที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิกที่เกิดขึ้น และเป็นธรรมชาติที่ทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร กล่าวคือ รู้สี รู้เสียง รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส รู้สิ่งต่าง ๆ ตามประเภทของจิตนั้น ๆ

อารมณ์ จินตคติ จิตต์. ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิดซึ่งอารมณ์

จิตต์ กโรตติ จิตต์. ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะทำสัตว์และสิ่งของทั้งหลายให้วิจิตร

จิตตคติ จิตต์ อารมณ์ วิชานาคติ อตุโธ ธรรมชาติที่ชื่อว่าจิต เพราะคิดหรือรู้อารมณ์

จิต ชื่อว่าจิตทั้งหมดเพราะเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ จิต ชื่อว่าวิจิตรเพราะกระทำให้วิจิตรตามสมควร^๕ จิตนั้นยังมีค่าไวพจน์แทนชื่อและมีความหมายมากมาย มีอธิบายดังต่อไปนี้

จิต ที่ชื่อว่า มนาคณะเพราะเป็นเครื่องต่อ

จิต ที่ชื่อว่า มนินทรีย์เพราะ ความเป็นใหญ่เฉพาะตน

จิต ที่ชื่อว่า วิญญาณ เพราะมีหน้าที่รู้

จิต ที่ชื่อว่า วิญญาณขันธ์ เพราะเป็นกองหนึ่งของขันธ์ที่เหลือ

จิต ที่ชื่อว่า วิญญาณธาตุ เพราะมีหน้าที่ทรงสภาพไว้ เป็นต้น^๖

ธรรมชาติที่ชื่อว่า จิต เพราะทำให้วิจิตรหรือเพราะภาวะแห่งตนเป็นธรรมชาติวิจิตรหรือเพราะกิเลส สังสมไว้ให้ให้เป็นไปตามอำนาจตนแล้วจึงเกิด กรรม หรือเพราะรักษาไว้ซึ่งอรรถภาพอันวิจิตรหรือเพราะสังสมซึ่งสันดานของตนหรือเพราะมีอารมณ์อันวิจิตร

จิต คือ ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ อารมณ์คือสิ่งที่ถูกจิตรู้ มี ๓ คือ

๑. รู้โดยสัญญาเจตสิก เหมือนเด็กเห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลม ๆ แต่ไม่รู้ว่าเป็นเงิน

๒. รู้โดยวิญญาณ เหมือนผู้ใหญ่เห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลม ๆ และเป็นเงิน

๓. รู้โดยปัญญา เหมือนผู้เชี่ยวชาญเหรียญเงิน รู้ซึ่งว่าเป็นเหรียญจริงหรือเหรียญปลอม และประกอบด้วยธาตุอะไร ดังนั้น การรู้โดยจิตเป็นการรู้มากกว่าการรู้โดยสัญญาแต่ไม่รู้ชัดแจ้งเหมือนการรู้โดยปัญญา^๗

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

^๖ดูจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมาัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๖๑-๖๒.

^๗วินัย อัครวิฑูร, ทฤษฎีจิตในอภิธรรม, (กรุงเทพมหานคร: สถาบันพุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์อภิธรรมมูลนิธิวัดพระเชตุพน, ๒๕๒๓), หน้า ๒๔.

มโน มานัสหรือมนัส หทัย ปันชาระ มโน มนายคณะ มนินทรีย์ วิญญูณ วิญญูณขันธ์ และ มโน วิญญูณธาตุ คำเหล่านี้มีความหมายโดยอ้อมกันมิใช่ตรงโดยสมบูรณ์ในพระอภิธรรมได้กล่าวถึง คำเหล่านี้ไว้ว่า^{๑๑} “จิต มโน มานัส ปันชาระ มโน มนายคณะ มนินทรีย์ วิญญูณ วิญญูณขันธ์ มโน วิญญูณธาตุ ที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้นคำเหล่านี้ชื่อว่า จิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”

คำว่า “จิต” มีคำใช้แทนกันได้หลายซึ่งแต่ละคำจะบอกถึงลักษณะของการทำหน้าที่ของจิต หรือสภาวะของจิตที่เกี่ยวข้องกับสภาวะอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม คำต่าง ๆ เหล่านี้ก็อยู่ในความหมาย ของการคิดและการรู้อารมณ์นั่นเอง

มโน แปลว่า คิด มีความหมายว่า ความคิดเป็นความรู้หรือสภาพที่คิดหรือมโนแปลว่าใจ นำมาใช้กับวิญญูณ เป็นมโนวิญญูณ ซึ่งแสดงถึงสภาวะของการรับรู้ทางอารมณ์โดยตรง คือ รับรู้ อารมณ์ทางใจหรือรู้ถึงความนึกคิด

มานัสหรือมนัส แปลว่า คิด มีความหมายเช่นเดียวกับมโน

หทัย คือ ธรรมชาติที่รวบรวมอารมณ์ไว้ในภายใน ที่นี้หมายถึงจิต

ปันชาระ คือ ธรรมชาติที่แผ่ไป หมายถึงจิต ที่ใช้ปันชาระเป็นชื่อจิต ก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า จิตนี้สามารถทำให้แผ่ไปได้ ดังพระพุทธดำรัสที่ว่า “จิตนี้แผ่ไปแต่จิตนั้นแลเสerahมอง เพราะ อุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๑๒}

อุปกิเลส หมายถึง อวิชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งหมักหมมอยู่ในจิตใจของเราเป็นต้นเหตุ ทำให้จิตไปเกาะอยู่กับอารมณ์ต่าง ๆ ที่ดีและไม่ดีไม่นำปรารถนาหรือพอใจหรือไม่พอใจ ทำให้จิตต้อง เสerahมองไป ไม่แจ่มใสอย่างที่ควรจะเป็นลักษณะที่แผ่ไปคือจิตที่ปราศจากกิเลส มีความบริสุทธิ์ แน่วแน่ ไม่หวั่นไหวไปกับอารมณ์ภายนอก อ่อนโยนและเหมาะแก่การงานคือสามารถบังคับให้ เป็นไปตามจุดประสงค์

มนายคณะ คือ ธรรมชาติใดที่ต้องอาศัยอายตนะเป็นเครื่องคิดต่ออารมณ์ที่มากระทบธรรมชาตินั้น

มนินทรีย์ คือ ธรรมชาติใดที่ต้องอาศัยอายตนะเป็นอินทรีย์ที่ครองความเป็นใหญ่ในกิจการทั้งปวง

วิญญูณ คือ ธรรมชาติที่ใครู้แจ้งอารมณ์ เป็นการรับรู้โดยผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และ ทางใจด้วย เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และรู้อารมณ์ทางใจ^{๑๓}

^{๑๑} อภิ.สง. ๓๔/๖/๒๘.

^{๑๒} อจ.เอก. ๒๐/๔๙/๕.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๓๖๖.

๓.๔.๒ ลักษณะของจิต

ปรมัตถธรรม อธิบายว่า จิตมีสภาวะหรือสภาพมีลักษณะ ๒ อย่าง คือ สามัญญลักษณะและวิเสสลักษณะ

๑. สามัญญลักษณะ จิตมีไตรลักษณ์ครบ คือ อนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ จิตนี้เป็นอนิจจังคือ ไม่เที่ยงไม่มั่นคงไม่ตั้งอยู่ได้ตลอดกาล จิตนี้เป็นทุกขังคือทนอยู่ไม่ได้ตลอดกาล จึงมีอาการเกิดดับเกิดดับ จิตนี้เป็นอนัตตา คือ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน เป็นสิ่งที่บังคับบัญชาให้ยั่งยืน ให้ทนอยู่ไม่ให้เกิดดับไม่ได้

๒. วิเสสลักษณะ หรือลักษณะที่เฉพาะของจิต มีครบทั้ง ๔ ประการคือ

๒.๑ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ (ลกฺขณ)

๒.๒ เป็นประธานในกรรมทั้งปวง เป็นกิจ (รต)

๒.๓ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นอาการปรากฏ (ปจฺจุปฺภูจฺจาน)

๒.๔ มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิด (ปทฺถุจฺจาน)^{๔๕}

๓.๔.๓ ลักษณะเฉพาะจิต

ลักษณะเฉพาะของจิตของปุถุชน มีลักษณะที่พอจะสรุปได้ดังนี้

๑. คึณรน (คนุนฺน) คือ คึณรนไปรับอารมณ์ที่มากระทบตามทวารต่างๆเปรียบเหมือนปลาที่ถูกเหยียดขึ้นบอกลแล้วจะคึณรนลงน้ำ

๒. กวัดแกว่ง (จปฺล) คือ ขาดความมั่นคงแม้บางครั้งอาจจะมองดูสงบนิ่งเมื่อมีอารมณ์มากระทบเข้าก็จะหวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้น

๓. รักษาได้ยาก (ทฺรฺกฺข) คือ การที่จะรักษาจิตให้มั่นคงให้ คิดอยู่แต่สิ่งที่ดีตลอดเวลานั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก

๔. ห้ามไว้ได้ยาก (ทฺนฺนฺวํรย) คือ การพยายามระงับจิตไม่ให้คิดในสิ่งที่ไม่ดีนั้น ก็ทำได้ยาก

๕. ช่มได้ยาก (ทฺนฺนฺคฺคฺห) คือ การที่จิตเคลื่อนลื้ออยู่กับความชั่วจะบีบบังคับให้จิตใจออกห่างออกจากความหมั่นก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก

๖. ตกไปสู่กามารมณ์เสมอ (กามนฺปาคิน)

๗. เห็นได้ยาก (ทฺกฺสุสฺน)

๘. เป็นสภาวะที่ละเอียด (สุตฺธิปฺน)

๙. เกิดดับเร็ว (ลท)^{๔๕}

^{๔๕}พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวฑฺฒ โฉมกิตฺต), ปรมัตถธรรม ๔, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐-๑๑.

^{๔๕}บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิชาญญาณ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๒๗), หน้า ๓๕-๔๐.

๓.๔.๔ ความเปลี่ยนแปลงของจิต

จิตในพุทธศาสนามีลักษณะเป็นอนิจจัง คือ มีความเปลี่ยนแปลงทุกขณะหรือกล่าวได้ว่า จิตเกิดดับทุกขณะ จิตที่เกิดดับแต่ละขณะนั้นนิยมเรียกว่า ดวง จิตเกิดดับขณะหนึ่งจัดเป็นจิต ๑ ดวง จิตแต่ละขณะเกิดเร็วที่สุดดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราขอม ไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เปลี่ยนแปลงเร็วเหมือนจิตนี้ เปลี่ยนแปลงเร็วจนเปรียบเทียบกับอะไรไม่ได้ง่าย” และทรงแบ่งช่วงเวลาที่จิตเกิดดับแต่ละขณะออกเป็น ๓ ขณะคือ

๑. อุปปาทะ ขณะที่จิตเกิดขึ้น

๒. จีติ ขณะที่จิตดำรงอยู่

๓. ภังกะ ขณะที่จิตดับการเกิดขึ้นของจิตแต่ละดวงแบ่งเป็น ๓ ขณะคือ จิตดวงเก่าที่เกิดขึ้นแล้วดับไป จิตดวงใหม่เกิดขึ้นแทนที่แล้วก็ดับไป เพื่อให้ดวงใหม่เกิดสืบต่อไปการสืบต่อเนื่องนี้ เรียกว่า สันตติ^{๖๖}

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) ได้อธิบายเรื่องจิตว่า เมื่อจิตคิดถึงสิ่งใดก็ตาม ก็จะประกาศเปิดเผยสิ่งนั้นให้ปรากฏในโลกไม่มีจิตสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ก็ไม่ถูกรับรู้สิ่งเหล่านั้นมีก็เหมือนกับไม่มี เช่น ฟุ้งงู้าไม่รู้ว่ามีตัวอยู่บนแผ่นดิน แผ่นดินไม่รู้ว่ามีภูเขา ภูเขาไม่รู้ว่ามีลำธารอยู่ข้าง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่ในความลับค้ำมืดเพราะไม่มีการรับรู้ซึ่งกันและกัน เพราะโลกนี้มีจิต ความมีอยู่ของสิ่งต่าง ๆ จึงถูกประกาศเปิดเผยออกมา จิตจึงเหมือนกับแสงไฟ ซึ่งส่องสว่างโลกนี้^{๖๗}

๓.๔.๕ ประเภทของจิต

เมื่อกล่าวตามสภาพแล้ว คือ รับรู้อารมณ์เพียงอย่างเดียว แต่เมื่อกล่าวตามอาการที่รู้ คือ รู้ในเรื่องของกาม เรื่องที่เป็นบุญเป็นบาป รู้เรื่องรูปฌาน อรูปฌาน และนิพพาน ถ้ากล่าวตามอาการที่รู้ จิตก็จำแนกได้เป็น ๔ ประเภท และนับจำนวนได้โดยย่อ ๘๘ ดวง นับโดยพิสดารได้ ๑๒๑ ดวง มีกามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ มีดังนี้

๑. กามาวจรจิต ๕๔

กามาวจรจิต คือเป็นจิตประเภทที่ข้องอยู่ ติดอยู่ หลงอยู่ เจืออยู่ในกามตัณหาหรือเป็นจิตที่ท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิ ซึ่งจิตประเภทนี้เรียกสั้น ๆ ว่า กามจิต มีจำนวน ๕๔ ดวง ประกอบด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง และกามาวจร โสภณจิต (กามาวจรกุศลจิต) ๒๔ ดวง ดังอธิบายต่อไปนี้

^{๖๖} ๐จ.เอก. ๒๐/๔๘/๕.

^{๖๗} พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต), พุทธศาสนากับปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรพิมพ์ อมรินทร์พริ้นติ้ง จำกัด, ๒๕๓๓), หน้า ๓๓.

๑.๑ อกุศลจิต ๑๒ ดวง

อกุศลจิต หรืออกุศลธรรม อีกนัยหนึ่ง ท่านแสดงถึงความพิสดารของสภาวธรรมที่เป็นอกุศล ซึ่งมีส่วนประกอบและอาศัยเงื่อนไข (ปัจจัย) ต่าง ๆ เกิดขึ้นดังที่ปรากฏในอภิธรรมว่า

อกุศลจิต เป็นไปพร้อมด้วยโทมนัส บางครั้งเป็นไปพร้อมด้วยอุเบกขา ประกอบพร้อมด้วยความเห็นผิดแต่อกุศลจิตบางครั้งไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด มีรูปเป็นอารมณ์หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีการสัมผัสถูกต้องเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นพร้อมกับสภาวธรรมมีผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา วิริยอินทรีย์ สมานินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ ชิวตินทรีย์ มิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสมาริ วิริยผละ สมาริผละ อหิริกผละ อโนตตป্পผละ โลภะ โมหะ อภิชฌา มิจฉาทิฐิ อหิริกะ อโนตตป্পะ สมละ ปัคคาหะ อวิกเขปะ มีธรรมที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้น สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล^{๑๔}

ในบรรดาอกุศลจิต ๑๒ ดวงนั้น เป็นจิตที่ประกอบด้วยอกุศลเจตสิกมีความ โลกเป็นตัวนำ ๘ ดวง เรียกว่า โลกมูลจิต มีโทสะหรือความขัดเคืองเป็นตัวนำ ๒ ดวงเรียกว่า โทสมูลจิต มีโมหะคือ ความหลงเป็นตัวนำ ๒ ดวง เรียกว่า โมหมูลจิต รวมเป็นอกุศลจิตทั้งหมด ๑๒ ดวง

อกุศลจิต ๑๒ ดวงนี้เป็นประเภทอสังขาริก คือเกิดขึ้นโดยไม่มีการชักจูง ๕ ดวง เป็นสังขาริก คือ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ๕ ดวง เป็นจิตประเภทโลกมูลและโทสมูล ส่วนโมหมูลจิต ๒ ดวงนั้น ไม่จัดเป็นอสังขาริกและสังขาริก แต่ประกอบด้วยวิจิติจณาเจตสิก (ความสงสัย) ๑ ดวง และอุทธัจเจตสิก (ความคิดฟุ้งซ่าน) ๑ ดวง

๑.๒ อเหตุกจิต ๑๘

คำว่า อเหตุกจิต แปลว่า จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คำว่าเหตุในที่นี้หมายถึงเหตุที่ทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศล เหตุที่ทำให้จิตเป็นอกุศลมี ๓ อย่าง คือ โลภะ โทสะ และโมหะ เหตุที่ทำให้จิตเป็นกุศลก็มี ๓ อย่าง คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ รวมเป็นเหตุ ๖ อย่าง เป็นฝ่ายชั่ว ๓ อย่างและฝ่ายดี ๓ อย่าง

จิตที่เรียกว่า อเหตุกจิตนั้น หมายถึงจิตที่ไม่ได้เกิดจากเหตุทั้ง ๖ อย่างนี้แต่ไม่ได้หมายความว่า เป็นจิตที่เกิดขึ้นลอย ๆ โดยหาสาเหตุไม่ได้ เพราะตามหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา ขึ้นชื่อว่าสังขาร ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจของเหตุปัจจัยปรุงแต่งเสมอ อเหตุกจิตก็เป็นสังขารอย่างหนึ่ง จึงเกิดขึ้น ด้วยการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยเช่นสังขารทั้งปวง แต่เหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งให้อเหตุกจิต

^{๑๔} อภิ.สจ. ๓๔/๓๖๕-๔๓๐/๑๐๕-๑๒๐.

เกิดขึ้นในสภาพที่เป็นสังขารอย่างหนึ่งนั้น ไม่ใช่เหตุทั้ง ๖ ที่เป็นฝ่ายอกุศลหรือกุศลดังกล่าวแล้ว การที่เรียกจิตในกลุ่มนี้ว่า อเหตุกจิต หมายถึงว่า ไม่ได้เกิดขึ้นจากเหตุทั้ง ๖ เท่านั้น

อเหตุกจิตมีจำนวน ๑๘ ดวง คือ เป็นอกุศลวิบากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

อกุศลวิบากจิต ๗ ดวง เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมหรือกรรมชั่วที่ทำไว้ในอดีต ซึ่งจะสนองให้ได้รับผลเป็นอกุศลวิบากจิต ๗ ดวง คือทำให้เกิดจิตที่ต้องรับอารมณ์ที่ไม่ดีทางตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวมเป็น ๕) และทางใจ ๒ คือ รับอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ ๑ ดวง พิจารณาอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ ๑ ดวง รวมเป็นอกุศลวิบากจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่ไม่ดี ๗ ดวง

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมที่ทำไว้ในอดีต ซึ่งส่งผลสนองให้ได้รับผลเป็นอเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่ดีทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ทางละ ๑ ดวง รวมเป็น ๕ ดวง และทางใจอีก ๓ ดวง คือ รับอารมณ์ที่ดีทางใจ ๑ ดวง พิจารณาอารมณ์ที่ดีอย่างธรรม ๑ ดวง และพิจารณาอารมณ์ที่ดีมาก ๑ ดวง รวมเป็นเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง^{๑๕}

อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง อเหตุกกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ ที่เกิดขึ้นทำหน้าที่ในการรับอารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏขึ้นทางทวารทั้ง ๖ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) โดยแบ่งเป็นจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน ๑ ดวง ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕ ว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน ๑ ดวง ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร ๑ ดวง และเป็นจิตที่ทำให้เกิดอาการยิ้มแย้มของพระอรหันต์ ๑ ดวง

จิตทั้ง ๓ ดวงนี้ที่เรียกว่าเป็นกิริยาจิต ก็เพราะ ไม่ใช่จิตที่เป็นอกุศลหรือกุศลที่เกิดจากอกุศลเหตุหรือกุศลเหตุ ทั้งไม่ใช่วิบากจิตที่เกิดจากอกุศลกรรมหรือกุศลกรรมที่เคยทำไว้ หากเป็นเพียงจิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่รับอารมณ์และพิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ตามธรรมชาติเท่านั้น

กามาวจรจิต ๕๔ คือจิตฝ่ายดีซึ่งประกอบด้วย โสภณเจตสิกที่ยังท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิเพราะยังตกอยู่ในอิทธิพลของกิเลสกามและวัตถุกาม เรียกว่า กามาวจร โสภณจิต^{๑๖}

๑.๓ กามาวจรโสภณจิต ๒๔

กามาวจร โสภณจิต โดยแบ่งเป็น กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง กามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง และ กามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง กามาวจร โสภณจิตทั้ง ๒๔ ดวงนี้ ล้วนแต่เป็นสเหตุกจิต เพราะเป็นจิตที่เกิดจากกุศลเหตุ ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ อโลกะ อโทสะ และอโมหะ จิตฝ่ายกุศลทั้ง ๓ ประเภทนี้บางทีก็เรียกว่า มหากุศลจิต มหาวิบากจิต และมหากิริยาจิต

^{๑๕}บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถกถาสังคหะ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุทธินิสารการพิมพ์, ๒๕๑๘), หน้า ๓๐-๓๑.

^{๑๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง แบ่งเป็นจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับความยินดีหรือมีโสมนัสเจตสิกเป็นพื้นฐาน ๔ ดวง คือ ประกอบด้วยญาณ (ญาณสัมปยุต) เป็น อสังขาริก ๑ ดวง สสังขาริก ๑ ดวง และไม่ประกอบด้วยญาณ (ญาณวิปยุต) เป็นอสังขาริก ๑ ดวง สสังขาริก ๑ ดวง เกิดขึ้นพร้อมกับความรู้สึกละเอียด ๆ หรือมีอุเบกขาเจตสิกเป็นพื้นฐาน ๔ ดวง คือ ประกอบ ด้วยญาณเป็นอสังขาริก ๑ ดวง สสังขาริก ๑ ดวง และไม่ประกอบด้วยญาณเป็นอสังขาริก ๑ ดวง สสังขาริก ๑ ดวง

ถ้าจำแนกโดยถือเอาเวทนา ญาณและสังขารเป็นหลักก็จะออกมาในลักษณะ คือ เป็นเวทนา เป็นมหากุศลจิตที่ประกอบด้วยโสมนัสเจตสิก ๔ ดวง อุเบกขาเจตสิก ๔ ดวง รวมเป็น ๘ ดวง, ประเภทแห่งญาณ (ปัญญา) หรือโดยถือญาณเป็นหลัก เป็นมหากุศลจิตที่ประกอบด้วยญาณ (ญาณสัมปยุต) ๔ ดวง ไม่ประกอบด้วยญาณ (ญาณวิปยุต) ๔ ดวง รวมเป็น ๘ ดวง, โดยถือสังขารคือการปรุงแต่งหรือชักจูงเป็นหลักเป็นมหากุศลจิตที่เป็นฝ่ายอสังขาริก ๔ ดวง สสังขาริก ๔ ดวงรวมเป็น ๘ ดวง ตั้งแห่งการทำกุศลกรรมทุกอย่าง เช่น การบำเพ็ญทาน รักษาศีล การเจริญภาวนาหรืออีกนัยหนึ่ง การทำความดีของมนุษย์ทุกอย่างเกิดขึ้นด้วยจิตประเภทนี้ ต่อ ไปนี้เป็นตัวอย่างที่พอจะอธิบายให้เห็นเกี่ยวกับกามาวจรกุศลจิตดังกล่าวมาแล้วได้ส่วนหนึ่งกามาวจรวิบากจิต ๘ ดวง หรือมหาวิบากจิต ได้แก่ จิตที่เป็นผลเกิดจากกามาวจรกุศลจิต หรือ มหากุศลจิต จึงมีจำนวน ๘ ดวงเท่านั้น ถ้าเปรียบมหาวิบากจิต เป็นผลมะม่วง มหากุศลจิตก็เป็นเหมือนต้นมะม่วง มหาวิบากจิตจะเกิดมีขึ้นไม่ได้ ถ้าไม่มีมหากุศลจิตเป็นเหตุ เหมือนผลมะม่วงจะเกิดมีขึ้นมาไม่ได้ ถ้าไม่มีต้นมะม่วง ฉนั้นใด ฉนั้นนั่น^{๒๐}

ลักษณะทั่วไปของกามาวจรวิบากจิต หรือมหาวิบากจิตก็เหมือนกับกามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิต คือ มีโสมนัสเจตสิกเป็นพื้นฐาน ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ ดวง สสังขาริก ๑ ดวง และไม่ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก ๑ ดวง สสังขาริก ๑ ดวง รวมเป็น ๔ ดวง การจัดประเภทโดยถือเอา เวทนา ญาณและสังขารเป็นไปทำนองเดียวกับการจัดประเภทมหากุศลจิตดังกล่าวไว้แล้ว

กามาวจรกิริยาจิต ๘ ดวง หมายถึง จิตที่ไม่ใช่ อกุศล ไม่ใช่ กุศล และไม่ใช่วิบากเป็นเพียงจิตที่เกิดขึ้นกระทำหน้าที่รับและพิจารณาอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๖ ตามธรรมชาติ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มหากิริยาจิต มีทั้งหมด ๘ ดวงเท่ากับกามาวจรกุศลจิต การจำแนกประเภทโดยอาศัยโสมนัสเจตสิกและอุเบกขาเจตสิกเป็นพื้นฐาน ประกอบด้วยญาณ ไม่ประกอบด้วยญาณเป็นอสังขาริก หรือสสังขาริก คงเป็นเหมือนที่จำแนกกามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิตทุกอย่าง

มหากิริยาจิต ๘ นี้ ก็คือมหากุศลจิต ๘ ต่างกันแต่เพียงว่า ถ้าเป็นจิตที่เกิดกับบุคคลที่ยังดับกิเลสไม่หมดก็เรียกว่า กามาวจรกุศลจิตหรือมหากุศลจิต แต่ถ้าเป็นจิตที่เกิดกับพระอรหันต์ผู้ดับกิเลสหมดสิ้นเชิงแล้วก็เรียกว่า กามาวจรกิริยาจิต หรือ มหากิริยาจิต^{๒๑}

^{๒๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓-๓๔.

^{๒๑}พระคันธसारากิจ, อภิธานมัตตสังคหะและปรมัตถทีปนี, อ้างแล้ว, หน้า ๘.

สุนทร ฤกษ์ กล่าวว่า มหากริยาจิต และสเหตุกจิต ทั้งหมด ก็เพราะมุ่งหมายถึงจิตของ พระอรหันต์ผู้หมดกิเลสแล้ว เพราะจิตทั้ง ๘ ดวงนั้นเกิดจากเหตุคือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ แต่ ที่เรียกว่า กามาวจรกริยาจิต ก็เพราะจิตของพระอรหันต์ก็ยังต้องรับรู้อารมณ์ฝ่ายโลกียะทางอายตนะ ภายใน ๖ เช่นเดียวกับปุถุชนหรือผู้ยังดับกิเลสไม่หมด ต่างกันเพียงว่าผู้ยังมีกิเลสยังมีความยินดีพอใจ คิดใจเพลิดเพลินกับอารมณ์ที่ดีเหล่านั้น แต่พระอรหันต์ไม่มีกิเลสที่จะให้ เกิดความเพลิดเพลินยินดี กับอารมณ์เช่นนั้นแล้ว จิตประเภทนี้ของพระอรหันต์ จึงเรียกว่า กามาวจรกริยาจิต^{๒๓}

สรุป กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ ๑. อกุศลจิต ประกอบด้วย โลกมุขจิต ๘ ดวง โทสมุขจิต ๒ ดวง โมหมุขจิต ๒ ดวง รวมเป็นอกุศลจิต ๑๒ ดวง เป็นอเหตุกจิต ประกอบด้วย อกุศลวิบากจิต ๘ ดวง อเหตุกกุศลจิต ๘ ดวง อเหตุกกริยาจิต ๓ ดวงรวมเป็นอเหตุกจิต ๑๘ ดวง และ กามาวจรโสภณจิต ประกอบด้วย กามาวจรกุศลจิต (มหากุศลจิต) ๘ ดวง กามาวจรวิบากจิต (มหาวิบากจิต) ๘ ดวง กามาวจรกริยาจิต (มหากริยาจิต) ๘ ดวง รวมเป็นกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

๒. รูปาวจรจิต ๑๕

รูปาวจรจิตเป็นจิตที่อยู่ในระดับสูงกว่ากามาวจรจิต หมายถึง จิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน หรือหมายถึง จิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน หรือ หมายถึงจิตที่เกิดดับอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่ง วัตถุและกิลเลสรูปเป็นส่วนใหญ่ รูปาวจรจิตเมื่อจำแนกโดยความเป็นกุศล วิบากและกริยาจิตก็มีอยู่ ๑๕ ดวง คือรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง และรูปาวจรกริยาจิต ๕ ดวง มีดังนี้

วัตถุรูป ได้แก่ ฌาน อภิญญา รูปภพ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕

กิลเลสรูป ได้แก่ โลกเจตสิกที่เกี่ยวข้องด้วยรูปตัณหา คือ ความพอใจในรูปฌาน อภิญญา และรูปภพ

รูปฌาน หมายถึง ฌานที่จิตของผู้เจริญสมาธิเข้าถึง โดยการเจริญสมถกัมมัฏฐานที่มีการเพ่ง สิ่งที่มีรูปเป็นอารมณ์ เช่น เพ่งดูดิน (ปฐวีกสิณ) เพ่งดูน้ำ (ฮาโปกสิณ) เพ่งดูไฟ (เตโชกสิณ) เป็นต้น จนจิตเป็นสมาธิแนบแน่นอยู่กับสิ่งที่เพ่งนั้นในขั้นอัปนาสมาธิ

สมาธิ คือ ภาวะที่จิตจดจ่ออยู่กับสิ่งที่ เป็นอารมณ์ของจิตอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลานาน หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่าสมาธิคือภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียวมี ๓ ขั้นคือขณิกสมาธิ ได้แก่ สมาธิชั่วขณะ เป็นภาวะที่จิตจดจ่ออยู่กับอารมณ์อย่างเดียวในช่วงเวลาอันสั้น ชีวิตของคนทั่วไปดำเนินไปได้ ตามปกติด้วยสมาธิชนิดนี้ เช่น อ่านหนังสือพิมพ์ บทความตำรา รู้เรื่องก็ด้วยอาศัยขณิกสมาธิ

อุปปจารสมาธิ ได้แก่ ภาวะที่จิตแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ของกัมมัฏฐานเป็นเวลานานตาม ต้องการ ไม่ขาดสายออกแวกไปหาอารมณ์อื่นสมาธิชนิดนี้มีขึ้น ในเวลาปฏิบัติกัมมัฏฐานเป็นส่วนมาก

^{๒๓} สุนทร ฤกษ์, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๐.

อัปนาสมาธิ ได้แก่ ภาวะที่จิตตั้งมั่นแนบแน่นอยู่กับอารมณ์กัมมัฏฐานในระดับสูงสุด
สมาธิระดับฌานเป็นสมาธิขั้นนี้

รูปฌานตามนัยแห่งพระสูตรมี ๔ คือ

- ปฐมฌาน คือ ฌานที่ ๑ มีองค์ ๕ โดยมีเจตสิก ๕ ดวงประกอบด้วยจิตในระดับนี้ ได้แก่
วิตก (การตรึกหรือคิดถึงอารมณ์ของกัมมัฏฐาน) วิจารณ์ (การพิจารณาอารมณ์ของกัมมัฏฐาน) ปิณี
(ความรู้สึกอึดใจ) สุข (ความสบายกายสบายใจ) เอกัคคตา (ความที่มีจิตมีอารมณ์อย่างเดียว)

- ทุตติยฌาน คือ ฌานที่ ๒ มีองค์ ๓ คือ ปิณี สุข เอกัคคตา (ละวิตกและวิจารณ์)

- ตติยฌาน คือ ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา (ละปิณี)

- จตุตถฌาน คือ ฌานที่ ๔ มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา (ความวางเฉย) และเอกัคคตา (ละสุข)

รูปฌานตามนัยแห่งพระอภิธรรมมี ๕ ชั้น คือ

- ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปิณี สุข เอกัคคตา

- ทุตติยฌาน มีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปิณี สุข เอกัคคตา

- ตติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปิณี สุข เอกัคคตา

- จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา

- ปัญจมาฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา^{๒๔}

จะสังเกตเห็นได้ว่าในฌานปัญจกนัยตามแนวพระอภิธรรมตั้งแต่ฌานที่ ๒ จนถึงฌานที่ ๕
ฌานจิตจะละเจตสิกที่เป็นองค์ฌานไปทีละอย่างเมื่อก้าวสูงขึ้นไป ส่วนในฌานจตุกกนัยตามแนว
พระสูตร ในฌานที่ ๒ ฌานจิตละเจตสิก ที่องค์ฌานไป ๒ อย่าง ฌานที่ ๓ และที่ ๔ ละองค์ฌานไป
ชั้นละอย่าง

๒.๑ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง

รูปาวจรกุศลจิตก็คือ จิตที่อยู่ในระดับของรูปฌาน ว่าโดยประเภทแห่งฌาน มี ๕ ดวงคือ

- ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปิณี สุข เอกัคคตา

- ทุตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิจารณ์ ปิณี สุข เอกัคคตา

- ตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย ปิณี สุข เอกัคคตา

- จตุตถฌานกุศลจิต ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา

- ปัญจมาฌานกุศลจิต ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

^{๒๔}มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวินิฎฐิกา ฉบับแปลเป็นไทย,
อ้างแล้ว, หน้า ๒๑.

รูปาวจรวิบากจิต ได้แก่ จิตที่เป็นวิบากหรือผลของรูปาวจรกุศลจิต จิตประเภทนี้ได้แก่จิตของรูปพรหมในพรหมโลก ๔ ภูมิ ซึ่งมีพรหมอยู่ ๑๖ ประเภท รูปาวจรวิบากจิต มี ๕ ดวง แต่ละดวงประกอบด้วยเจตสิกเช่นเดียวกับรูปาวจรกุศลจิต ดังนี้

ปฐมฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม ๓ ประเภท ในชั้นปฐมฌานภูมิ คือ พรหมปาริสาชชา พรหมปุโรหิตา มหาพรหมา

ทุติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม ๓ ประเภท ในชั้นทุติยฌานภูมิ คือ พรหมปริตตภา พรหม อัมปมาณภา และพรหมอาภัสสรา

ตติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม ๓ ประเภท เช่นเดียวกับในกรณีของทุติยฌานวิบากจิต

จตุตถฌานวิบากจิต ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม ๓ ประเภท คือ พรหมปริตตสุภา พรหมอัมปมาณสุภา พรหมสุภิกินหา

ปัญจฌานวิบากจิต ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา เป็นจิตของพรหมทั่วไปในชั้นจตุตถฌานภูมิ คือ พรหมอัมปมาณสุภา พรหมสุภิกินหาของพรหมทั่วไปในชั้นจตุตถฌานภูมิ คือ พรหมเวฬุผลากับพรหมที่เป็นพระอรหันต์อย่างต่ำเป็นพระอนาคามี ๕ ประเภท คือ พรหมอวิหาอตัปปา สุทัสส สุทัสสี และอกนิฏฐาน ส่วนอสังขยัตตวิเป็นพรหมประเภทที่มีแต่ร่างกายไม่มีจิต^{๒๕}

จิตของพรหมทั้ง ๖ ประเภทดังกล่าวนี้เป็นรูปาวจรวิบากจิตที่เป็นผลจากรูปาวจรกุศลจิต คือ รูปฌาน ๔ ตามสุดต้นคณห์ หรือรูปฌาน ๕ ตามอภิธรรมนัย เป็นจิตที่พ้นจากกามฉันท์ คือ ไม่มีความยินดีเพลิดเพลิน คิดใจในกามคุณ ๕ เพราะกามฉันท์เป็นกิเลสที่รูปฌานทำให้สงบระงับชั่วคราว

ข้อสังเกตในที่นี้คือ ทุติยฌานวิบากจิตและตติยฌานวิบากจิตเป็นจิตของพรหมในชั้นเดียวคือ ชั้นทุติยฌานภูมิ เพราะการแยกเป็นทุติยฌานตามแนวพระสูตร ซึ่งมีผลให้ปฏิสนธิในชั้นทุติยภูมิ เพราะการแยกเป็นทุติยฌานและตติยฌานตามแบบอภิธรรมนั้น องค์ของฌานคงเท่ากับองค์ของทุติยฌานตามแนวพระสูตร ซึ่งมีผลให้ปฏิสนธิในชั้นทุติยภูมิ ส่วนจตุตถฌานตามแนวพระอภิธรรมก็คือตติยฌานตามแนวพระสูตร ซึ่งมีผลให้ปฏิสนธิในชั้นทุติยฌานภูมิ ส่วนจตุตถฌานตามแนวพระอภิธรรมก็คือตติยฌานตามแนวพระสูตร ซึ่งให้ผลเป็นปฏิสนธิในพรหมโลกชั้นตติยฌานภูมิ

๒.๒ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ที่ได้รูปฌาน หมายเอาเฉพาะจิตของท่านในขณะที่เข้าอยู่ในฌานเท่านั้น ขณะที่ท่านดำเนินชีวิตตามปกติจิตของท่านไม่เรียกว่ารูปาวจรกิริยาจิต คงเป็นกิริยาจิตทั่วไป ความจริงรูปาวจรกิริยาจิตก็คือรูปาวจรกุศลจิตนั่นเอง ต่างกันเพียงว่าถ้าเป็นจิต

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

ของผู้ที่ยังละกิเลสไม่หมดก็เรียกว่ารูปาวจรกุศลจิต แต่ถ้าเป็นจิตของพระอรหันต์ผู้ละกิเลสได้หมดแล้วก็เรียกว่า รูปาวจรกิริยาจิต มี ๕ ดวงเช่นเดียวกัน คือ

- ปฐมฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกกัคคตา
- ทุติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิจาร ปิติ สุข เอกกัคคตา
- ตติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย ปิติ สุข เอกกัคคตา
- จตุตถฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย สุข เอกกัคคตา
- ปัญจฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย อุเบกขา เอกกัคคตา^{๒๖}

สรุป รูปาวจรจิตทั้ง ๑๕ ดวง แบ่งออกเป็นรูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง และรูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

๓. อรูปาวจรจิต ๑๒

อรูปาวจรจิต เป็นจิตของผู้ที่เจริญสมถภาวนาจนได้อรุปรมาณ ๔ ผู้ที่จะเข้าถึงอรุปรมาณในทันทีโดยไม่ผ่านรูปปรมาณมาก่อนไม่ได้ พระพุทธองค์ทรงแสดงรูปปรมาณ ๔ และอรุปรมาณ ๔ ซึ่งเรียกว่าสมาบัติ ๘ ว่าเป็นอนุปพิหาร คือ ธรรมเป็นเครื่องเข้าอยู่ตามลำดับ จะต้องเริ่มต้นจากรูปปรมาณที่ ๑ ไปตามลำดับ จนถึงรูปปรมาณที่ ๔ จะก้าวกระโดดข้ามขั้น เช่นเข้ารูปปรมาณที่ ๑ แล้วกระโดดไปเข้าอรุปรมาณที่ ๔ เลยทีเดียวไม่ได้ ประกอบด้วย อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ และอรูปาวจรกิริยาจิต ๔ มีอธิบายดังนี้

อรุปรมาณ ๔

- อากาสนัญญาตนะ พิจารณาอากาศหรือความว่างที่เกิดจากการเพ่งกลืนแล้วเป็นอารมณ์ว่า อากาศไม่มีที่สิ้นสุดจนกระทั่งจิตเข้าถึงองค์ฌาน

- วิญญาณัญญาตนะ มีอรุปรมาณที่ ๑ เป็นอารมณ์ คือจับเอาความรู้สึก (วิญญาณ) ที่มีต่อความว่างเปล่านั้นเป็นอารมณ์ว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้

- อากิญจัญญาตนะ มีอรุปรมาณที่ ๒ เป็นอารมณ์ โดยกำหนดจิตพิจารณาความไม่มีอะไรของวิญญาณเป็นอารมณ์ว่า อะไรนึกหนึ่งก็ไม่มี

- เนวสัณฐานาสัณญาตนะ มีอรุปรมาณที่ ๓ เป็นอารมณ์ โดยกำหนดจิตพิจารณาเฉพาะสัญญา คือ ความจำได้หมายรู้ที่ปรากฏอยู่ในอรุปรมาณที่ ๑ ว่า ภาวนานั้นจะว่ามีสัญญาก็มิใช่ จะว่าไม่มีสัญญาก็มิใช่^{๒๗}

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕-๖.

^{๒๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, อ้างแล้ว, หน้า ๕๑๗-๕๑๘.

๓.๑ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง

อรูปาวจรกุศลจิต ได้แก่ จิตที่ตั้งอยู่ในอรุปรมาณทั้ง ๔ ดังกล่าวมาแล้วมี ๔ ดวง คือ

- อากาสนัญญาตคนกุศลจิต ๑ ดวง
- วิญญาณัญญาตคนกุศลจิต ๑ ดวง
- อากิญจัญญาตคนกุศลจิต ๑ ดวง
- เนวสัญญานาสัญญาตคนกุศลจิต ๑ ดวง

อรูปาวจรกุศลจิตทั้ง ๔ ดวงนี้ จะเป็นเหตุให้ได้ปฏิสนธิในอรุปรภูมิ ๔ ทั้งชื่อภูมิและชื่ออรุปรพรมทั้ง ๔ ประเภทนั้นเรียกอย่างเดียวกันกับชื่อของอรุปรมาณทั้ง ๔ สำหรับเจตสิกที่เป็นองค์ประกอบของอรูปาวจรกุศลจิตทั้ง ๔ มี ๒ อย่างเหมือนกันทุกดวงคือ อุเบกขาเจตสิก กับ เอกัคคตาเจตสิก^{๒๕}

๓.๒ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง

อรูปาวจรวิบากจิต ได้แก่ จิตที่เป็นวิบากของวิบากของอรูปาวจรกุศลจิต ประกอบด้วยเจตสิก ๒ อย่างเหมือนกัน คือ อุเบกขาเจตสิก กับ เอกัคคตาเจตสิก อรูปาวจรวิบากจิตนี้เป็นจิตของอรุปรพรมในอรุปรภูมิหรืออรุปรโลกมี ๔ ดวงคือ

- อากาสนัญญาตคนวิบากจิต ๑ ดวง
- วิญญาณัญญาตคนวิบากจิต ๑ ดวง
- อากิญจัญญาตคนวิบากจิต ๑ ดวง
- เนวสัญญานาสัญญาตคนวิบากจิต ๑ ดวง^{๒๕}

๓.๓ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

อรูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของพระอรหันต์ที่ได้อรุปรมาณ ๔ จิตชนิดนี้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ก็เฉพาะเวลาที่ท่านเข้าอยู่ในอรุปรมาณหรืออรุปรสมาบัติเท่านั้น มีความหมายเป็นเช่นเดียวกับอรูปาวจรกุศลจิตทุกอย่าง เพียงแต่ถ้าเกิดขึ้นแก่ผู้ยังมีกิเลสก็เรียกว่า อรูปาวจรกุศลจิต เมื่อเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ก็เรียกว่าอรูปาวจรกิริยาจิต มี ๔ ดวงเช่นเดียวกัน คือ

- อากาสนัญญาตคนกิริยาจิต ๑ ดวง
- วิญญาณัญญาตคนกิริยาจิต ๑ ดวง
- อากิญจัญญาตคนกิริยาจิต ๑ ดวง
- เนวสัญญานาสัญญาตคนกิริยาจิต ๑ ดวง

^{๒๕} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวิฑู โสภ ภิคุบุ), ปรมัตถธรรม ๔, อ้างแล้ว, หน้า ๕๕.

^{๒๖} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๒๖-๒๗.

สรูป อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ประกอบด้วย อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง อรูปาวจรวิบากจิต ๔ ดวง และอรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

๔. โลกุตตรจิต ๔๐

โลกุตตรจิต แปลว่า จิตที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นจากโลก ที่เรียกว่าเป็นจิตเหนือโลกนั้น หมายความว่าจิตประเภทนี้สูงพ้นระดับของจิตธรรมดาในโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก (กามภูมิ) รูปโลก (รูปภูมิ) และอรูปโลก (อรูปภูมิ) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมนุษยโลกนั้น จิตประเภทนี้ไม่อาจเกิดมีขึ้นตามปกติหรือตามธรรมชาติได้ โดยทั่วไปจิตธรรมดาไม่ว่าจะเป็นกุศลจิต อกุศลจิตหรือพหุขัตติจิตย่อมเกิดมีขึ้นแก่มนุษย์ในโลกทุกคนเสมอกันแต่โลกุตตรจิตนี้จะไม่เกิดมีขึ้นตามธรรมดาเช่นนั้น จะเกิดมีขึ้นก็ต่อเมื่อบุคคลได้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนบรรลุมรรคผลแล้วเท่านั้น บางทีจิตเช่นนี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อนุตตรจิต แปลว่าจิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า โลกุตตรจิตรับอารมณ์พิเศษ ซึ่งไม่ใช่อารมณ์ตามปกติของโลกที่จิตของใคร ๆ ก็สามารถรับได้ อารมณ์พิเศษนั้นได้แก่พระนิพพาน ประกอบด้วย โลกุตตรกุศลจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง (มรรคจิต ๔ หรือ ๒๐) และโลกุตตรวิบากจิต ๔ หรือ ๒๐ (ผลจิต ๔ หรือ ๒๐) มีอธิบายดังนี้

๔.๑ โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง

โลกุตตรกุศลจิต ๔ ดวง ได้แก่ มรรคจิต ๔ คือ โสคาปัตติมรรคจิต ๑ ดวง สกทาคามิมรรคจิต ๑ ดวง อนาคามิมรรคจิต ๑ ดวง และอรหัตตมรรคจิต ๑ ดวง มรรคจิตทั้ง ๔ ดวงนี้เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวเท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นก็ทำลายกิเลสให้หมดไปตามกำลังของตนแล้วก็ดับ เมื่อดับแล้วก็จะไม่เกิดขึ้นอีกเลย หน้าที่ของมรรคจิตทั้ง ๔ นั้น มีดังนี้

- โสคาปัตติมรรคจิต ทำลายสังโยชน์ (กิเลสที่ผูกพันสัตว์ไว้กับภพ) ๓ อย่างคือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สิ้นพศปรามาส
- สกทาคามิมรรคจิต ทำราคะ โทสะ โมหะ ที่ยังเหลืออยู่ให้เบาบางลง
- อนาคามิมรรคจิต ทำลายสังโยชน์เพิ่มจากที่โสคาปัตติมรรคจิตทำลายแล้วอีก ๒ อย่างคือ กามราคะและปฏิฆะ
- อรหัตตมรรคจิต ทำลายสังโยชน์ที่เหลืออีก ๕ อย่างให้หมดไปโดยสิ้นเชิง ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา^{๓๐}

สรูป โลกุตตรกุศลจิตหรือมรรคจิตทั้ง ๔ นี้ เมื่อเกิดขึ้นก็มีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว การเห็นแจ้งในพระนิพพานอย่างแท้จริง เริ่มมีขึ้นตั้งแต่โสคาปัตติมรรคจิตเกิด ส่วนบุรุษคนนั้นไม่อาจเห็นแจ้งเช่นนั้นได้ เพราะอวิชชายังคงเป็นเสมือนม่านบังตาอยู่บุรุษจึงสามารถเห็นนิพพานได้แต่จินตนาการเอาเท่านั้น

^{๓๐} สุนทร ฌ รั้งยี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, อ่างแล้ว, หน้า ๑๕๖-๑๕๗.

๔.๒ โลกุตตรวิบากจิต ๔ ดวง

โลกุตตรวิบากจิต เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ผลจิต เป็นจิตที่เกิดเป็นผลสืบเนื่องมาจาก โลกุตตรกุศลจิต เมื่อโลกุตตรกุศลจิตเกิดขึ้นทำลายกิเลสตามกำลังของตนแล้วดับไป ผลจิตหรือ โลกุตตร วิบากจิตก็เกือบสืบต่อในทันที ทันใด ไม่มีจิตประเภทอื่นคั่นกลางมี ๔ ดวง เช่นเดียวกับ โลกุตตรกุศลจิต คือ

- โสดาปัตติผลจิต ๑ ดวง
- สกทากามิผลจิต ๑ ดวง
- อนาคามิผลจิต ๑ ดวง
- อรหัตตผลจิต ๑ ดวง^{๓๑}

สรุป โลกุตตรวิบากจิต หรือผลจิตทั้ง ๔ ดวงนี้ ไม่เหมือนโลกุตตรกุศลจิตที่เกิดขึ้นครั้งเดียว แล้วดับไปไม่เกิดขึ้นอีก ส่วนผลจิตนี้เมื่อเกิดขึ้นและดับไปแล้วก็อาจเกิดขึ้นได้อีกโดยเฉพาะในเวลา ที่พระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ เข้าผลสมาบัติตามระดับของตน จำแนกโดยพิสดารออกได้เป็น ๔๐ ดวง โดยถือเอารูปฌาน ๕ เข้าประกอบแต่ละดวง คือ มรรคจิต ๔ ดวง แต่ละดวงประกอบเข้ากับรูปฌาน ๕ ก็เป็นมรรคจิตที่เนื่องด้วยฌาน ๒๐ ดวง ผลจิต ๔ ดวง แต่ละดวงประกอบเข้ากับรูปฌาน ๕ ก็เป็นผลจิต ที่เนื่องด้วยฌาน ๒๐ ดวง เมื่อรวมมรรคจิตและผลจิตที่เนื่องด้วยรูปฌาน ๕ เข้าด้วยกันก็เป็นโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง

จิตตามธรรมชาติของพุทธปรัชญาคงได้กล่าวมาแล้วนี้ ถ้าพิจารณาโดยธรรมชาติที่แท้จริง ของตนเองก็มีเพียง ๑ คือ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีลักษณะเกิดดับสืบต่อกันไปตามการปรุงแต่ง ของเหตุปัจจัย แต่ถ้านับโดยอาศัยการพิจารณาจากเจตสิกที่เข้าประกอบและการแบ่งโดยลักษณะ อื่น ๆ เช่น โดยภูมิภพนัย ชาติภพนัย เป็นต้น จำนวนจิตก็ขยายออกไปอย่างพิสดารถึง ๑๒๑ ดวง

๓.๔.๖ ธรรมชาติของจิต

ธรรมชาติของจิตนั้น มีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ
๒. เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ
๓. ทำให้สิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตให้วิจิตรพิสดาร

อาจกล่าวได้ว่าแม้จะเป็นจิตที่ไม่ใช่บุญไม่ใช่บาปก็จริง แต่ทว่าเป็นจิตที่เป็นสื่อหรือเป็น ทางน้อมนำมาซึ่งบาปและบุญอยู่แทบทุกขณะ กามาวจร โสภณจิตเป็นจิตที่ดึงมลลาคะเสียดไม่ก่อ ความเดือดร้อนให้เกิดขึ้นแก่ตนหรือผู้อื่นเป็นจิตที่ปราศจากโทษและให้ผลเป็นสุข จิตมีสภาวะรู้ อารมณ์เท่านั้น ในขณะที่จิตเกิดขึ้นแต่ละครั้งนั้น จะเกิดขึ้น โดดเดี่ยวก็ได้ ต้องอาศัยรูปจึงเกิดได้

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๘.

ถ้าจิตจะ ไปรู้เกี่ยวกับความหมายนั้นอีกจะต้องอาศัยเจตสิกซึ่งเป็นตัวปรุงแต่งให้จิตเป็นไปต่าง ๆ เช่นจิตเป็นกุศลคิดอยากทำบุญในขณะนั้นต้องมีเจตสิกฝ่ายกุศลเข้าไปปรุงแต่งให้จิตเกิดขึ้น

สรุป จิตในกามภูมิ เรียกว่า กามาวจรจิต มี ๕๔ ดวง จิตในรูปภูมิ เรียกว่า รูปาวจรจิต มี ๑๕ ดวง จิตในอรูปภูมิ เรียกว่า อรูปาวจรจิต มี ๑๒ ดวง และ จิตในโลกุตตรภูมิ เรียกว่า โลกุตตรจิต มี ๕๐ ดวง รวมเป็นจิตทั้งหมด ๑๒๑ ดวง โดยมีเจตสิกที่เกิดร่วมกับจิต มีอารมณ์เดียวกันกับจิต ๕๒ ดวง จิตเหล่านี้เป็นตัวรับรู้อารมณ์ ที่มากระทบประสาท ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทำให้นึกคิดปรุงแต่ง อารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งสภาพของจิตใจหรือภาวะของจิตใจของแต่ละบุคคลนั้นย่อมมีเหมือนกันและแตกต่างกัน มีการรับรู้อารมณ์ต่างกัน จิตใจของบุคคลที่มีภพต่ำย่อมไม่สามารถรับรู้อารมณ์จิตบุคคลที่มีภพภูมิสูงกว่าตนได้ แต่ว่าบุคคลที่มีภาวะจิตใจที่สูงกว่าย่อมรับรู้อารมณ์ของบุคคลที่มีภาวะจิตที่ต่ำกว่าได้ เช่น พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ ย่อมรู้ภาวะจิตใจของบุคคลธรรมดาสามัญชน แต่สามัญชน คนทั่วไป ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ของท่านได้

ส่วนจิตที่เกิดขึ้นกับพระอเสขบุคคล มีทั้งหมด ๔๔ ดวง จิตที่เกิดขึ้นกับพระเสขบุคคลมีทั้งหมด ๕๖ ดวง จิตที่เกิดกับบุคคลทั่วไปมีทั้งหมด ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๕ ดวง และ กามาโสภณจิต ๒๗ ดวง กระบวนการรับรู้ของจิตของบุคคลโดยทั่วไป ได้แก่ สัตถุญา ๖ คือ รูปสัตถุญา ความหมายรูรูปร่าง สัททสัตถุญา ความหมายรู้ เสียง คันธสัตถุญา ความหมายรู้กลิ่น รสสัตถุญา ความหมายรู้รส โผฏฐัพพสัตถุญา ความหมายรู้ สัมผัส ฐัมมสัตถุญา ความหมายรู้ อารมณ์ทางใจ และมีการประจวบกันแห่งอายตนะภายใน ภายนอกและ วิญญาณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้ขึ้น เช่น จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา คือ ตาเห็นรูป เกิดความรู้ขึ้นทางจักขุ คือ การเห็น เป็นต้น หู จมูก ลิ้น กายและใจ ก็เกิดขึ้นในทำนองเดียวกัน นี้คือ กระบวนการรับรู้ของบุคคลโดยทั่วไป

สำหรับผู้มีฤทธิ์บุคคลพิเศษก็มีกระบวนการรับรู้พิเศษ คือ หูทิพย์ ตาทิพย์ คือ เห็นการได้ยิน เห็นการเห็นของคนโดยทั่วไป จิตนั้นยังผลส่งต่อความประพฤติของบุคคลโดยทั่วไปที่แสดง ปฏิบัติในการพูดจา หัวเราะ ร้องไห้ ตีใจ เสียใจ เศร้าใจ ซึ่งสภาพจิตใจเหล่านี้ก็สามารถเห็นได้กับบุคคลที่สำเร็จในหน้าที่การงานประสบกับสิ่งที่น่ารักน่าชอบใจ แต่ถ้าประสบกับอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาก็จะแสดงอารมณ์ที่ไม่ดี ซึ่งจิตในภพธรรมนั้นเรียกว่า จริต คือความประพฤตินี้อยู่ ๖ ประการ คือ รากะ โทสะ โมหะ สรัทธา วิตก พุทธิจริต ทุกคนมีครบเหมือนกันหมดแต่จะโน้มเอียงไปในทางใดทางหนึ่งของบุคคลนั้น ๆ ที่มีความประพฤติ อยู่เสมอ ท่านให้ถือว่าเป็นบุคคลผู้มีจริตนั้น ๆ ในความประพฤติเหล่านี้ ก็มีหลักธรรมเป็นเครื่องแก้ไขปรับปรุงจริตของตนเองได้ด้วยเพื่อให้อยู่ร่วมกับบุคคลอื่นหรือเข้ากับบุคคลอื่นได้ดี เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตสูงสุดยกตัวอย่าง คนที่มี โทสะ จริต มักโกรธ เราจะเข้าหากคนมักโกรธ ด้วย ความอ่อนน้อมถ่อมตน กราบไหว้ และให้อภัย ก็จะสามารถเอาชนะใจคนที่โกรธได้ บุคคลที่มีรากะจริต รักสวย รักงาม ให้พิจารณา อสุภกรรมฐาน เป็นเครื่องแก้ เป็นต้น

๓.๕ เจตสิกปรมาณู

๓.๕.๑ ความหมายของเจตสิก

ในอภิธรรมปิฎกกล่าวว่า เจตสิกเป็นจิตตสัมปยุตตธรรม หมายถึง ธรรมที่ประกอบกับจิต และเป็นจิตตสังสัทธิธรรม หมายถึงสภาวะธรรมที่เป็นไปเนื่องด้วยจิตแบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์^{๑๒} ดังนั้น เจตสิกจึงหมายถึงสภาวะธรรมที่ประกอบกับจิต เป็นไปเนื่องด้วยจิต อันได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ เพื่อให้มองเห็น ความหมายของ “เจตสิก” ตามรูปศัพท์ ฎีกาอภิธรรมได้ให้ความหมายของเจตสิก โดยการแสดงรูป วิเคราะห์ไว้ดังนี้

“เจตสิก ภวํ ตทายตตวตฺตติคทายาติ เจตสิกํ” แปลว่า ธรรมชาติชื่อว่า เจตสิก เพราะอรรถว่า มี (คือเกิด) ในจิต โดยมีความเป็นไปเนื่องด้วยจิตนั้น “เอกุปฺปาทนิโรธจ เอกาลมฺพนวตฺตกา เจโตยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ฐมา เจตสิกามตา” แปลว่า ธรรมชาติใดที่เกิดพร้อมกบจิต, ดับพร้อมกบจิต, มีอารมณ์อันเดียวกับจิตและอาศัยวัตถุอันเดียวกับจิต ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า เจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวง^{๑๓}

เจตสิกเป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด อาศัยจิตรู้อารมณ์เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็เพราะอาศัยจิตเป็นหัวหน้าขาดจิตเสียแล้วเจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้จำเป็นที่จะต้องอาศัยจิตเกิดขึ้นเสมอไป จึงกล่าวได้ว่าธรรมชาติของเจตสิกนั้นย่อมเกิดในจิตหรือย่อมประกอบในจิตเป็นนิตย์ ดังมีวจนัตถะ แสดงว่า เจตสิก ภวํ เจตสิกํ ธรรมชาติที่เกิดในจิตชื่อว่า เจตสิก เจตสิก นียุตฺตํ เจตสิกํ ธรรมชาติที่ประกอบในจิต เป็นนิตย์ ชื่อว่า เจตสิก เพราะเป็นธรรมชาติที่ประกอบกับจิต ประดุจแสงไฟที่มีความเป็นไปต่าง ๆ เจตสิกเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นในจิตใจของคนเรา ที่ช่วยตัดสินใจหรือประดุจจิตใจในการทำบุญและบาปซึ่งธรรมชาติเกิดพร้อมกบจิตดับพร้อมกบจิตมีอารมณ์เดียวกันกบจิตอาศัยวัตถุเดียวกันกบจิตเหมือนกระแสไฟและแสงสว่างที่ต้องอาศัยหลอดไฟเกิดขึ้น สิ่งที่ประกอบกับจิตได้ เป็นธรรมชาติที่อาศัย การที่อาศัยจิตเกิดขึ้นนี้ไม่เหมือน กับต้นไม้ที่อาศัยพื้นแผ่นดินเกิด เพราะพื้นแผ่นดินกับต้นไม้เป็นฐานรองรับและต้นไม้ตั้งอยู่บนพื้นแผ่นดิน เป็นที่รองรับนั้นซึ่งพื้นแผ่นดินจะต้องปรากฏขึ้นก่อน เพื่อเป็นฐานรองรับให้ต้นไม้เกิดภายหลังและการเกิดขึ้นของต้นไม้ก็เป็นคนละส่วนกับพื้นแผ่นดิน คือ ต้นไม้ตั้งอยู่ บนพื้น^{๑๔}

^{๑๒} อภิ.สง. ๓๔/๗๖๕-๗๗๐/๓๗๖.

^{๑๓} สจก. ๑/๗.

^{๑๔} สมเด็จพระญาณสังวร, จิตเจตสิกนิพพาน ธรรมกถาแนวปฏิบัติทางจิต, (กรุงเทพมหานคร : วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๓๑), หน้า ๒๑๐.

๓.๕.๒ ลักษณะของเจตสิก

ธรรมชาติที่ชื่อว่าเจตสิกมีทั้งหมด ๕๒ ดวง (หรือ ๕๒ ลักษณะ) ถ้าจะกล่าวโดยความเป็นขั้นแล้วก็มี ๓ คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น บุคคลทั้งหลายเมื่อศึกษาเจตสิกธรรม ๕๒ ดวงนี้แล้ว ก็จะเข้าใจถึงสภาพตามความเป็นจริงที่จิตเป็นกุศลจิตบ้างอกุศลจิตบ้าง เพราะว่ามีเจตสิกธรรมปรุงแต่งจิตนั่นเอง เมื่อเข้าใจได้ถูกต้องก็จะสามารถเจริญวิปัสสนาเพื่อรู้ขั้นทั้งหลายได้ และพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้น บุคคลเมื่อจะเจริญวิปัสสนา ควรศึกษาพระอภิธรรม เพราะพระอภิธรรมศึกษาเรื่องปรมัตถ์ธรรม และปรมัตถ์ก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ในการเกิดขึ้นแห่งปัญญาที่จะต้องเกิดขึ้นตามลำดับ คือ ปรีชาติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ เมื่อปัญญาในขั้นปรีชาติยังไม่ปัญญาขั้นปฏิบัติและปฏิเวธย่อมมีไม่ได้เป็นธรรมดา

เจตสิก เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นปรุงแต่งจิตใจของสัตว์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม เปรต หรือ สัตว์เดรัจฉาน เจตสิกมีทั้งหมด ๕๒ ดวง ก็มีลักษณะเฉพาะ ๆ จนถึง ๕๒ ลักษณะ แต่ทั้ง ๕๒ ดวงนี้ จะมีลักษณะพิเศษเหมือนกันอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. เอกุปปาต เกิดพร้อมกับจิต
๒. เอกนิโรธ ดับพร้อมกับจิต
๓. เอกาลมพน มีอารมณ์เดียวกับจิต
๔. เอกวัตถุ อาศัยวัตถุเดียวกับจิต^๕

ในขณะที่เรานึกคิดและรู้อารมณ์ต่าง ๆ นั้น จิตมิได้ทำงานแต่เพียงลำพังเท่านั้นหากยังมีสภาพธรรมอีกอย่างหนึ่งเกิดร่วมกับจิตอยู่เสมอ สภาพธรรมนั้นเรียกว่า “เจตสิกธรรม” หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “เจตสิก” เจตสิกนั้นได้แก่ ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความเมตตา ความกรุณา เป็นต้น เป็นสภาพธรรมที่มีอยู่จริงซึ่งไม่ใช่จิตแต่เป็นสภาพธรรมที่ทำงานร่วมกับจิต และยังเป็นการทำงานระหว่าง จิต กับเจตสิก เป็นนามธรรมเหมือนกัน จึงเข้าประกอบกันได้สนิทเหมือนน้ำกับน้ำตาลหรือน้ำกับสีพลาสติก โดยจิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์และเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้รู้อารมณ์เป็นไปต่าง ๆ ตามลักษณะของเจตสิก เช่น จิตเห็นพระพุทธองค์ กำลังเดินบิณฑบาต เจตสิกก็ปรุงแต่งจิตให้เกิดอยากทำบุญใส่บาตรกับพระพุทธองค์นั้น ในการนี้จึงนับว่าจิต เป็นใหญ่เป็นประธาน เจตสิกที่คิดจะทำบุญใส่บาตร จึงได้อาศัยจิตเกิดขึ้น^๖

^๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหชาติและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๘๑.

^๖ พระมหาสมชาย สุธาวหโน (สุวรรณ), “ความเข้าใจพระอภิธัมมัตถสังคหะของพระนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตมหาพิศศึกษาพุทธโฆส”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,) ๒๕๕๔, หน้า ๑๕.

๓.๕.๓ ประเภทของเจตสิก

เจตสิกที่ประกอบจิตมีประเภทต่างๆ กัน จิตสัมพันธ์กับโลกภายนอก โดยการเข้าไปรับรู้โลกเป็นอารมณ์ แต่การรับรู้นั้นต้องอาศัยเจตสิกที่เป็นตัวกระทบอารมณ์ครั้งแรก (ผัสสะเจตสิก) เป็นต้น และเจตสิกอื่นๆ ก็จะร่วมปรุงแต่งจิตให้เป็นไปอาการต่างๆ การปรุงแต่งของเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ทำให้จิตมีความสามารถในการรู้อารมณ์พิเศษแตกต่างกันออกไป เช่น รู้เรื่องกามคุณอารมณ์ เรื่องของรูปฌาน อรูปฌาน จนถึงรู้นิพพานอารมณ์เจตสิกมีลักษณะแตกต่างกัน รวม ๕๒ ลักษณะ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. เจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เรียกว่า อัญญาสมานเจตสิกมี ๑๓ ดวง

๒. เจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตที่เป็นอกุศล เรียกว่า อกุศลเจตสิก มี ๑๔ ดวง

๓. เจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตที่เป็นกุศล เรียกว่า โสภณเจตสิก มี ๒๕ ดวง^{๓๖}

การที่จิตและเจตสิกจะประกอบกันได้จำเป็นต้องมีคุณสมบัติที่คล้ายกัน จึงอยู่ในที่เดียวกันได้ เช่น โลกะเจตสิก จะต้องประกอบกับ โลกะมูลจิตเท่านั้น เมื่อประกอบกันแล้ว โลกะจิตดวงนี้จึงจะสามารถแสดงอำนาจความอยากได้ออกมา โทสะเจตสิกก็ต้องประกอบกับ โทสะมูลจิตเท่านั้น โทสะเจตสิกจะประกอบกับ โลกะจิตไม่ได้ เพราะเป็นสภาพธรรมที่ตรงกันข้าม คือ โลกะเจตสิกมีสภาพติดใจในอารมณ์ ส่วนโทสะเจตสิกมีสภาพประทุษร้ายทำลายอารมณ์ จึงเข้ากันไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน เจตสิกฝ่ายอกุศล ก็จะเข้ากับ โสภณเจตสิกไม่ได้เช่นกัน กล่าวโดยสรุปธรรมชาติของเจตสิกนั้นเกิดพร้อมกับจิต หรือประกอบกับจิตเป็นนิตย์ เมื่อประกอบแล้ว ทำให้จิตเป็นบุญ (กุศล) หรือเป็นบาป (อกุศล) ตามการเข้าประกอบ เมื่อว่าโดยลักษณะก็มี ๕๒ อย่างเท่านั้น ประกอบด้วย อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ และ โสภณเจตสิก ๒๕ มีอธิบายดังนี้

๓.๕.๔ การประกอบของเจตสิกกับจิต

จิตกับเจตสิกนั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเจตสิกมีหน้าที่ประกอบกับจิตและปรุงแต่งจิตในพระอภิธรรมปิฎก พระพุทธองค์ทรงอธิบายโดยแยกจิตเป็นประเภทต่าง ๆ เช่น กุศลจิต อกุศลจิต อหยากตจิต แล้วระบุเจตสิกทั้งหมดที่ประกอบกับจิตดวงนั้น ๆ จนครบทุกดวง พระอรธรรคกถาจารย์ท่านได้ศึกษาแล้วนำมาจำแนกการประกอบกันระหว่างจิตกับเจตสิกเป็น ๒ นัย คือ สัมปโยคนัยและสังคหนัย มีอธิบายดังนี้

๑. สัมปโยคนัย

สัมปโยคนัย หมายถึงการประกอบของเจตสิกในจิต เพื่อแสดงเจตสิกแต่ละดวงประกอบได้ในจิตทั้งหมดก็ดวงในจิตดวงใดบ้าง และเจตสิกแต่ละดวงนั้นประกอบกับจิตได้เท่าไร ได้แก่จิตอะไรบ้างที่ประกอบใน อัญญาสมานาเจตสิก อกุศลเจตสิกและ โสภณเจตสิก มีอธิบายดังต่อไปนี้

^{๓๖} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวิฑู ไชย ภิฑุฑุ), ปรมัตถธรรม ๔, อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๔.

๑.๑ อัญญาสมาณาเจตสิก ๑๓

อัญญาสมาณาเจตสิกประกอบด้วย สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง และ ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง มีอธิบายดังต่อไปนี้

๑.๑.๑ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ดวง

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ประกอบได้ในจิตทั้งหมด ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง

๑) ผัสสเจตสิก เป็นธรรมชาติที่รับการกระทบ คือรับการกระทบสิ่งที่มาปรากฏ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ กล่าวคือ รับภาพที่มากกระทบกับตา รับเสียงที่มากกระทบกับหู รับกลิ่นที่มากกระทบกับจมูก รับรสที่มากกระทบกับลิ้น รับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดิ่งที่มากกระทบกับกาย และรับเรื่องราวต่าง ๆ ที่มากกระทบกับใจ เมื่อผัสสเจตสิก คือการทำหน้าที่รับการกระทบ อันได้แก่ รูปกระทบรูป รูปรารมณักระทบกับจักขุประสาท เป็นเหตุให้เกิดจักขุวิญญาณ ๑ รูปกระทบนาม จักขุวิญญาณกระทบกับจักขุประสาท เป็นเหตุให้เกิดรูปรารมณั ๑ นามกระทบนาม ผัสสเจตสิกกระทบมโนวิญญาณ เป็นเหตุให้มีการประชุมพร้อมกันของปัจจัยธรรมทั้ง ๓ ประการ คือ อารมณั วัตถุ และวิญญาณ ผัสสเจตสิกจึงมีหน้าที่เป็นตัวประสานระหว่างอารมณัวัตถุ วิญญาณ ๑

๒) เวทนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่รับรู้รสแห่งอารมณั คือรับรู้ว่าเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือ เป็นกลาง (อุเบกขา) คือ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เวทนาที่ว่าโดยอารมณัมี ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา และเวทนาที่ว่าโดยอินทรีมี ๕ คือ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ อุเบกขินทรีย์ อธิบายเวทนา ๕ ดังนี้ สุขเวทนา คือความสบายทางกาย เย็นดี ไม่ร้อนมาก มีความสบายทางกาย เช่น อยู่ในห้องปรับอากาศที่อุณหภูมิพอเหมาะสุขเวทนาทางกายก็เกิดขึ้นได้ ทุกขเวทนา คือกายเป็นทุกข์ ความไม่สบายทางกาย เช่น ร้อนเกินไป หนาวเกินไป ปวดหัวตัวร้อน เป็นต้น โสมนัสเวทนา คือ ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ โทมนัสเวทนาคือ ความไม่สมหวังความผิดหวัง เกิดขึ้นทางใจ ความทุกข์ใจ อุเบกขาเวทนาคือ การที่ได้รับทั้งสุขกาย สุขใจ ก็วางเฉยอดทนได้ ความทุกข์กายทุกข์ใจ ก็อดทนได้แต่มิได้พิจารณา

๓) สัญญาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่จำ เช่น จำอารมณั คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และจำเรื่องราวที่คิดนึกทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

๔) เจตนาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ตั้งใจ หรือการประมวลกุศลกรรมและอกุศลกรรม เอาไว้แล้ว กระทำออกมาทางกาย วาจา และใจ สำเร็จเป็นบุญบาป เจตนาที่ได้กระทำสำเร็จแล้วใน กุศลและอกุศล จะส่งผลให้เมื่อตายไปก็จะต้องไปเสวยผลของกรรมที่ได้ทำไว้ คือ เจตนาในกุศลกรรมนำไปให้เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา เจตนาในอกุศลกรรมนำไปให้เกิดในอบายภูมิ เจตนาเจตสิกจึงได้ชื่อว่าเป็นกรรม คือ การกระทำดี หรือไม่ดี นั่นเอง

๕) เอกัคคตาเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตใจที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว อารมณ์มี ๖ เช่น รูปารมณ์ เป็นต้น เอกัคคตาเจตสิกจะทำให้จิตตั้งมั่นไม่ซัดส่ายไปในภาวะต่าง ๆ เปรียบเหมือน การดำรงอยู่แห่งเปลวไฟของดวงประทีปในที่สงัดลม

๖) ชีวิตินทรีย์เจตสิก เป็นธรรมชาติที่หล่อเลี้ยงรักษานามธรรม คือจิตและเจตสิกให้มีชีวิตอยู่ได้ ชีวิตินทรีย์มีความเป็นใหญ่ในการกระแสดงจิตที่เป็นไปต่อเนื่องประดุจน้ำหล่อเลี้ยงดอกบัว คำว่า "ชีวิต" มี ๒ อย่าง คือ ชีวิตนาม และ ชีวิตรูป ชีวิตนาม ได้แก่ ชีวิตินทรีย์เจตสิกนี้เอง ส่วนชีวิตรูปจะได้ศึกษาต่อไปในบทเรียนชุดที่ ๕ เรื่องรูปปรมาณู

๗) มนสิการเจตสิก เป็นธรรมชาติที่น้อมจิตไปสู่อารมณ์ มนสิการมี ๓ อย่าง คือการน้อมไปในอารมณ์ ๕ มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เพื่อให้วิถีจิตเกิดขึ้นทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย คือ บัญจวารวิธิตี เรียกว่า วิถีปฏิบัติาทกมนสิการการน้อมไปในอารมณ์ที่เกิดทางใจ เรียกว่าธัมมารมณ เพื่อให้เกิดวิถีจิตเกิดขึ้นทางใจ คือ มโนทวารวิธิตี เรียกว่า ขวนปฏิบัติาทกมนสิการทำให้อารมณ์เป็นไป^{๓๔}

ความว่า ทำให้เกิดกระแสดงจิตเป็นไปต่อเนื่องนับตั้งแต่เกิด คือ เมื่อไม่มีอารมณ์อื่นที่ชัดเจนกว่ามาปรากฏ ก็ทำให้เกิดกระแสดงจิตในอารมณ์เก่าได้ เรียกว่า อารัมณปฏิบัติาทกมนสิการ

สรุป สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ คือผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ เป็นเจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตได้ทุกดวง จึงได้ชื่อว่า สัพพจิตตสาธารณเจตสิก

๑.๑.๒ ปกิณกเจตสิก ๖

๑) วิตกเจตสิก คือ เป็นธรรมชาติของความตรึก ลักษณะของวิตกนั้น เกิดขึ้นทำให้มีการยกธรรมทั้งหลายที่เกิดร่วมกันขึ้นสู่อารมณ์ แสดงข้อเปรียบเทียบลักษณะของวิตกไว้ว่า บุรุษชาวบ้านบางคน เพราะอาศัยมิตรผู้เป็นราชวัลลภ หรือมิตรผู้มีความสัมพันธ์กับพระราชา จึงตามเข้าไปสู่พระราชวังได้ฉันทิ จิตเพราะอาศัยวิตกเจตสิก จึงย่างขึ้นสู่อารมณ์ได้ฉันทิ วิตก ถ้าประกอปกกับกุศลจิตจัดเป็นมิจฉาสังกัปปะ จะตรึกในกุศล เป็นเหตุให้อกุศลธรรมนั้นเจริญตั้งมั่น เพราะว่าการตรึกนั้นก็ขึ้นเป็นเหตุให้อกุศลนั้นมีกำลังมาก วิตก ถ้าประกอปกกับกุศลจิต จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ จะตรึกในกุศล ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์และตั้งจิตไว้ในอารมณ์ที่เป็นกุศล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญถึงความที่เป็นกุศล โดยที่เป็นคำริ (ตรึก) ที่ตรงกับความจริง และเป็นความคำริ (ตรึก) ที่จะพ้นไปจากสังสารวัฏ

๒) วิจารณ์เจตสิก เป็นธรรมชาติที่ระคองวิตกไว้คือเมื่อวิตกตรึกอยู่วิจารณ์ทำหน้าที่สนับสนุนวิตก โดยสภาวะธรรมของวิตกและวิจารณ์มีลักษณะที่คล้ายคลึงกัน แต่วิตกจะมีสภาพหยาบและเกิดขึ้นก่อนและทำให้เข้าไปสู่อารมณ์ก่อน เปรียบเทียบดังนี้ วิตกเหมือนเสียงตีระฆัง วิจารณ์มี

^{๓๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

สภาวะละเอียด เกิดตามหลังและเป็นสภาวะที่จิตคิดตามอารมณ์ วิจารณ์เหมือนเสียงครวญของระฆัง หรือ อุปมา เหมือนดั่ง วิตกเป็นนกที่กำลังบินอยู่บนอากาศวิจารณ์เป็นสภาพที่บินอยู่และบินได้นานเท่านั้นจนกว่าจะลงมาเกาะที่ใดที่หนึ่งวิจารณ์ก็หมดหน้าที่ ความแตกต่างของวิตกและวิจารณ์จะปรากฏชัดในฉานที่ ๑ และฉานที่ ๒

๓) อธิโมกข์เจตสิก เป็นธรรมชาติของความตัดสินใจ เป็นภาวะที่จิตตัดความสงสัยในอารมณ์ว่าเป็นเช่นนั้นเป็นเช่นนั้น แล้วก็นำไปทำตามที่ตัดสินใจโดย

๔) วิริยเจตสิก เป็นธรรมชาติที่เพียรพยายาม มีความอาจหาญในการทำงานที่เป็นกุศล คือ วิริยเจตสิกเมื่อเกิดร่วมกับกุศลจิตเกิดขึ้นทั้งทางกาย วาจา และใจ กุศลทางกาย ทางวาจา ทำให้เราพันทุกข์ ก็เป็นสัมมาวายามะ เพราะเพียรคิด เมื่อเกิดร่วมกับอกุศลจิตก็เป็นมิฉฉายามะ

๕) ปิติเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ทำให้กายและจิตเกิดความเอิบอิ่ม มีความปลื้มใจมีความปราโมทย์ ปิติเจตสิกเกิดขึ้นในขณะที่ทวัญญูทำกุศล เจริญสมาธิ

๖) ฉันทเจตสิก เป็นธรรมชาติที่มีความปรารถนา คือปรารถนาในอารมณ์ต่าง ๆ มี รูป รส กลิ่น และเสียง เป็นต้น ฉันทะถึงแม้จะมีความปรารถนาในอารมณ์ ก็ไม่ได้ปรารถนาด้วยความเพิลิดเพิลินกำหนดและผูกพัน แต่ปรารถนาด้วยความต้องการจะให้สำเร็จประโยชน์นั้น^{๓๘}

ปกิณณกเจตสิก ๖ ประกอบในจิตตามที่ประกอบได้ ดังนี้

วิตกเจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๕๕ ดวง คือ กามาวจรจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐) และปฐมฉานจิต ๑๑

วิจารณ์เจตสิก ประกอบกับจิตได้ ๖๖ ดวง คือ ในจิตนั้น (๕๕ ดวง ตามที่วิตกเจตสิกเกิดได้) และใน และทุกฉานจิต ๑๑

อธิโมกข์เจตสิก เกิดในจิตซึ่งเว้นทวิปัญญาวิญญาณจิตและจิตที่ประกอบกับวิจิกิจฉานเจตสิก

วิริยเจตสิก เกิดในจิตเว้นทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑ ดวง ทวิปัญญาวิญญาณจิต (รวม ๑๐ ดวง) สัมปฏิจฉานจิต (๒ ดวง คือ ฝ่ายกุศลดวงหนึ่ง ฝ่ายอกุศลดวงหนึ่ง) สันติริฉานจิต (๓ ดวง)

ปิติเจตสิก เกิดในจิต เว้นจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเวทนา (๒ ดวง) จิตที่ประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา (๕๕ ดวง) กายวิญญาณจิต ๒ ดวง จตุตถฉานจิต ๑๑ ดวง

ฉันทเจตสิก เกิดในจิต เว้นเหตุกจิต ๑๘ ดวง เว้นโมหมูลจิต ๒^{๓๙}

^{๓๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, อ้างแล้ว, หน้า ๓๖.

^{๓๙} พระคันธสารากิจวงศ์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, อ้างแล้ว, หน้า ๒๐-๒๑.

๑.๒ อกุศลเจตสิก ๑๔

๑) โมหเจตสิก เป็นธรรมชาติที่เป็นความหลง ความไม่รู้จริง ไม่รู้เรื่องทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ การดับทุกข์ หนทางที่จะดับทุกข์ โมหะเมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้ลุ่มหลง โมหะจัดเป็นอวิชชา เพราะเป็นศัตรูกับวิชาหรือเพราะรู้แต่ในสิ่งที่ไม่ควรรู้ ไม่รู้ในสิ่งที่ควรรู้ เมื่อ โมหะเกิดขึ้นย่อมปลี่ยนกุศลจิต ปิดกั้นสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลและปิดกั้นพระนิพพาน โมหะจัดเป็นมูลเป็นรากเหง้าแห่งอกุศลทั้งปวง

๒) อหิริกเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริตอันเป็นสิ่งที่น่าละอาย จึงเป็นเหตุให้กระทำบาปอกุศลธรรมที่ทำให้สำเร็จ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้ทั้งทางกาย วาจา และใจ

๓) อโนตตปเจตสิก เป็นธรรมชาติที่ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริต อันเป็นสิ่งที่น่าเกรงกลัว จึงเป็นเหตุให้กระทำบาปอกุศลธรรมทั้งปวงได้ทั้งทางกาย วาจา ใจ

๔) อุทธัจจเจตสิก เป็นธรรมชาติที่มีความฟุ้งซ่าน ความไม่สงบใจ มีความคิดไปเรื่อย เบี่ยงสภาวะธรรมของโมกฏกกุเจตสิก ๔ ที่ปรากฏ มีข้อสังเกตได้ดังนี้ ขณะใดที่จิตเป็นอกุศล ฟุ้งทรายว่าขณะนั้น มี โมหะ(อวิชชา) คือ ความไม่รู้เกิดขึ้น และมีอหิริกะคือความไม่ละอายเกิดขึ้นมี อโนตตปปะ คือ ความไม่เกรงกลัวต่อบาปเกิดขึ้นและมีอุทธัจจจะคือความฟุ้งซ่านเรื่อยเรื่อย เกิดขึ้นร่วมกันทั้งหมด

๕) โลกเจตสิก เป็นธรรมชาติที่โลก อยากได้ ในอารมณ์ ๖ และมีความติดข้องในอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะ เช่นความรักของชายหนุ่มหญิงสาว ความพอใจในความสวยงามของเรือนร่าง ในน้ำเสียงอุปมาแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยวขมไหล ไปสู่มหาสมุทร ฉันทิ อกุศลธรรมคือ โลภะก็ฉันทันนั้น ย่อมนำพาไปสู่อบายอย่างเดียวกัน

๖) ทิฏฐิเจตสิก ในฝ่ายอกุศลนี้มุ่งหมายถึง มิจฉาทิฏฐิ คือภาวะของจิตใจที่เห็นผิดไปจากความจริง มีความเห็นที่แย้งต่อความสัมมาทิฏฐิ เช่น เห็นว่าบุญบาปไม่มี ทำบุญทำบาป ไม่มีผลไม่ต้องรับผล บุคคลที่มีมิจฉาทิฏฐิ จะมีความยึดมั่นในความเห็นผิดนั้นว่าถูก

๗) มานเจตสิก คือ ความถือตน ความทะนงตน มักจะเอาตนเองเข้าไปเปรียบเทียบกับคนอื่น

๘) โทสเจตสิก คือธรรมชาติที่เป็นเหตุให้ประทุษร้าย คับแค้นใจไม่ว่าจะเป็นเศรษฐีมีเงินคนยากจนเข็ญใจ เทวดา หรือสัตว์เดรัจฉาน เมื่อถูกความโกรธเข้าครอบงำจิตใจแล้วย่อมเป็นคนหยาบซ้ากักขฬะ ขาดความเมตตาปราณี มีความดุร้ายเหมือนอสรพิษ ผู้ใดสะสมความโกรธบ่อยจะทำให้ขาดความสุขในชีวิต เกิดโรครกข์ไข้เจ็บเบียดเบียน และความโกรธนั้นย่อมส่งผล เมื่อตายลงย่อมไปเสวยผลของความโกรธในนรก

๙) อีสสาณเจตสิก คือธรรมชาติที่มีความริษยา ความเกลียดกัน เกลียดในลาภ สักการะ ที่เกิดขึ้นกับบุคคลอื่น เกลียดในการทำความเคารพ ความนับถือ การกราบไหว้ การบูชา ที่บุคคลกระทำกับ

คนอื่น ๆ แต่ไม่กระทบกับตนเอง ความอิจฉาหรืออิจฉานี้เกิดขึ้นได้แม้เพียงได้ทราบว่าคุณคนอื่นได้ดี มีสุขก็ทำให้เกิดอิจฉาได้ อิจฉานี้เป็นเครื่องผูกมัดตัวไว้ไม่ให้พ้นไปจากสังสารวัฏ ที่เรียกว่า อิจฉาสังโยชน์ ทำให้ต้องเวียนเกิดเวียนตายในภพน้อยภพใหญ่ในวัฏสงสารอันยาวนาน

๑๐) มัจฉริยะเจตสิก คือ ธรรมชาติที่ตระหนี่ หวงแหน ความเห็นแก่ตัว ความมีใจแคบ ความไม่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่บุคคลที่มีความตระหนี่หวงแหนนอกจากตนเองไม่ทานแล้วยังห้าม ไม่ผู้อื่นให้ทาน มัจฉริยะเมื่อเกิดประกอบกับจิตจะทำให้บุคคลนั้นเป็นผู้มีจิตใจคับแคบไม่มีใจที่จะอนุเคราะห์กับใคร ๆ บุคคลที่มีความตระหนี่จะไม่อยากให้ของ ๆ ตนกับใคร ๆ อยากแต่จะรับของ ๆ คนอื่น

๑๑) กุกกุงเจตสิก คือ ธรรมชาติที่มีความเดือดร้อนใจในบาปที่ตนได้ทำไว้ และความดีที่คิดว่าจะทำแต่ยังไม่ได้ทำ รวมทั้งการคิดว่าสิ่งนี้ควรทำแต่ไม่ทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำแต่ทำได้ทำไปแล้ว เช่น ต้องการจะถือศีลทุกวันพระ แต่ก็ละเลยไม่ทำตามที่ตั้งใจ ก็จะไม่หวงคิดถึงแล้วเกิดความวิตกกังวลใจ มีความเดือดร้อนใจในภายหลัง มีความเศร้าโศกถึงกรรมชั่วที่ได้ทำแล้ว และกรรมดีที่ยังไม่ได้ทำ

๑๒) ถีนเจตสิก คือ ธรรมชาติที่หุดห้อยไม่อยากจะทำคุณงามความดี หรือเพียรพยายาม ในการทำงานต่าง ๆ เช่นการอ่านหนังสือหรือปฏิบัติธรรมจะเกิดความเบื่อหน่าย บอกไม่ถูกว่าเพราะอะไร บางครั้งตั้งใจเข้าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ๑ สัปดาห์ แต่เกิดความท้อแท้เมื่อหน่ายจนทนไม่ไหวต้องออกจากกรรมฐาน เป็นเพราะมีความท้อถอยไม่อยากจะทำคุณงามความดี เป็นต้น

๑๓) มิทธเจตสิก คือ ธรรมชาติที่ง่วงซึม ง่วงเหงา หาวนอน ความรู้สึกง่วงซึมนี้ทำให้หลับได้ไม่ว่าจะทำอะไรอยู่ที่ไหน ความง่วงเหงานี้ทำให้เกิดคร้าน ทำอะไรก็ไม่สำเร็จ ฉะนั้น เมื่อมิทธเจตสิกเกิดขึ้นประกอบกับจิตแล้ว จึงขวางกั้นกุศลธรรมทั้งหลายไม่ให้เกิดขึ้นในจิตใจ เหมือนกับทำนบกั้นน้ำไว้บนอกนา ทำให้ต้นข้าวไม่ได้รับความชุ่มชื้นจากน้ำ

๑๔) วิจิกิจฉาเจตสิก คือ ธรรมชาติของความสงสัย ลังเล ไม่แน่ใจ เป็นเจตสิกที่เมื่อเกิดขึ้นกับจิตของบุคคลแล้ว ทำให้จิตใจเกิดความลังเลสงสัยในคุณของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ สงสัยในชาติอดีต สงสัยในชาติอนาคต สงสัยทั้งอดีตและอนาคตชาติ สงสัยในเหตุและผลของกรรม ความสงสัยเหล่านี้เป็นอุปสรรคต่อการทำความดีทั้งหลาย ทำให้ความดีที่ทำอยู่เกิดความชะงักงัน ไม่ก้าวหน้าต่อไป จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่เราควรจะมีความรู้ ความเข้าใจในสภาพธรรมที่กำลังเกิดขึ้นนี้ให้ได้ว่าสิ่งนี้คือมารของความดี มารของมรรค ผล และนิพพาน

อกุศลเจตสิก ๑๔ ประกอบในอกุศลจิต ๑๒

- โมจตุกเจตสิก ๔ ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒
- โลกเจตสิก ประกอบกับโลกมูลจิต ๘
- ทิฏฐิเจตสิก ประกอบกับทิฏฐิตตัมปยุตตจิต ๔
- มานเจตสิก ประกอบกับทิฏฐิควิปยุตตจิต ๔

- โทษคุณเจตสิก ๔ ประกอบกับโทษมูลจิต ๒
- ถิทุกเจตสิก ๒ ประกอบกับอกุศลสังขารจิต ๕
- วิจิติจณาเจตสิก ประกอบกับวิจิติจณาสัมปยุตตจิต ๑^{๑๑}

๑.๓ โสภณเจตสิก มี ๒๕ ดวง

โสภณเจตสิก เรียกว่า เจตสิกฝ่ายดี แบ่งเป็น ๔ กลุ่ม คือ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง วิรติเจตสิก ๓ ดวง อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง และปัญญาเจตสิก ๑ ดวง มีอธิบายดังต่อไปนี้

๑. โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

- ๑) ศรัทธา เป็นธรรมชาติที่มีความเชื่อ
- ๒) สติ เป็นธรรมชาติที่มีความระลึกได้
- ๓) หิริ เป็นธรรมชาติที่มีความละอายต่อการประพฤติทุจริต
- ๔) โอตตัปปะ เป็นธรรมชาติที่มีความเกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริต
- ๕) อโลภะ เป็นธรรมชาติที่ไม่โลภ ไม่คิดใจในกามคุณอารมณ์
- ๖) อโทสะ เป็นธรรมชาติที่ไม่มีความดุร้าย ไม่แค้นเคือง
- ๗) คัตตรมัชัตตตา เป็นธรรมชาติที่เป็นกลาง
- ๘) กายปัสสัทธิ เป็นธรรมชาติที่สงบนามกาย
- ๙) จิตตปัสสัทธิ เป็นธรรมชาติที่สงบจิต
- ๑๐) กายลหุตา เป็นธรรมชาติที่ทำความเบาให้กาย
- ๑๑) จิตตลหุตา เป็นธรรมชาติที่ทำความเบาให้จิต
- ๑๒) กายมูทุตา เป็นธรรมชาติที่ทำความอ่อนให้เจตสิก
- ๑๓) จิตตมูทุตา เป็นธรรมชาติที่ทำความอ่อนให้จิต
- ๑๔) กายกัมมัชญูตา เป็นธรรมชาติที่ทำความเหมาะสมแก่การทำงานทำให้เจตสิก
- ๑๕) จิตตกัมมัชญูตา เป็นธรรมชาติที่ทำความเหมาะสมแก่การทำงานอันเป็นกุศลให้จิต
- ๑๖) กายปาคูญูตา เป็นธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกคล่องแคล่ว
- ๑๗) จิตตปาคูญูตา เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตคล่องแคล่ว
- ๑๘) กายยุชุกตา เป็นธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกมีความซื่อตรง
- ๑๙) จิตตยุชุกตา เป็นธรรมชาติที่ทำให้จิตมีความซื่อตรง^{๑๒}

^{๑๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒-๒๓.

^{๑๒}พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฒ โสภณ ภิฑฑุ), ปรมัตถธรรม ๔, อ้างแล้ว, หน้า ๑๗๒-๑๗๓.

๒. วิรตีเจตสิกมี ๓ ดวง

๑) สัมมาวาจา คือธรรมชาติที่ทำให้เกิดการงดเว้น การเลิกละ จากการทำกุศลทางวาจา คือ งดเว้นจากการพูดเท็จ ส่อเสียด คำหยาบ เพ้อเจ้อ เป็นการงดเว้นจากวจีทุจริตทั้ง ๔ ที่ไม่เกี่ยวกับการงานที่เป็นอาชีพ เช่น ในชีวิตประจำวันทั่วไปก็ไม่พูดโกหก ไม่พูดส่อเสียดใคร ๆ ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ

๒) สัมมาสัมมัตตะ คือธรรมชาติที่ทำให้เกิดการงดเว้น การเลิกละจากการทำกุศลทางกาย คือ งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม เป็นการงดเว้นจากกายทุจริตทั้ง ๓ ที่ไม่เกี่ยวกับการงานที่เป็นอาชีพ เช่น ไม่พักผ่อนหย่อนใจด้วยการตกปลา เพราะเป็นการเบียดเบียนชีวิตสัตว์อื่น

๓) สัมมาอาชีวะ คือธรรมชาติที่ทำให้เกิดการงดเว้นจากกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ ที่เกี่ยวกับการงานที่เป็นอาชีพ เป็นการงดเว้นการทำบาปทางกาย ทางวาจา ในการประกอบอาชีพ เช่น ไม่ประกอบอาชีพฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ค้ากาม ทำการงานอาชีพอย่างสุจริตไม่โกหก หลอกลวง เป็นต้น

๓. อัปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง

อัปมัญญา คือ ความไม่มีประมาณในความสงสาร ความยินดี (เป็นคุณธรรมของตน) ที่มีต่อสัตว์และบุคคลอื่น ๆ ที่จะได้รับได้แก่

๑) กรุณา ความสงสารในสัตว์และบุคคลที่กำลังได้รับความลำบาก

๒) มุทิตา ความยินดี ใน สัตว์และบุคคลที่กำลังถูกผู้อื่นยกย่อง

๔. ปัญญาเจตสิก ๑ ดวง คือ ปัญญาเจตสิก

๑) ปัญญาเจตสิก คือ ธรรมชาติที่รู้ชัด รู้แจ่มแจ้ง โครักรวญ ปัญญาที่จัดเป็นอินทริยด้วย จัดเป็นพละด้วย มีบทเปรียบเทียบปัญญาไว้หลายประการ คือ ปัญญาเหมือนอาวุธ เหมือนแสงสว่าง เหมือนแผ่นดิน เหมือนดวงแก้ว เป็นต้น^๓

สรุป โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ประกอบด้วยโสภณจิตทั้งหมด ๕๕ หรือ ๕๑ วิรตีเจตสิก ๓ ประกอบด้วยจิต ๑๖ หรือ ๔๘ คือมหากุศลจิต ๘ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ อัปมัญญาเจตสิก ๒ ประกอบด้วยจิต ๒๘ คือมหากุศลจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ และรูปร่างจิต ๑๒ (เว้นปัญจมมานจิต ๓) ปัญญาเจตสิก ประกอบด้วยจิต ๔๗ หรือ ๗๕ คือ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

๒. สังคหณีย

สังคหณีย หมายถึง การประกอบเจตสิกในจิตเพื่อแสดงว่าจิตแต่ละดวงสามารถมีเจตสิก เข้าประกอบได้ทั้งหมดก็ดวงมีเจตสิกอะไรบ้างและมีจำนวนเท่าใดที่ประกอบใน โลกุตตรจิต มหัคคตจิต กามาวจร โสภณจิต อกุศลจิต และอเหตุกจิต มีอธิบายดังต่อไปนี้

^๓ พระสังฆมมโชติกะ ธรรมชาจรียะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖, อ้างแล้ว, หน้า ๔๐.

๒.๑ โลกุตตรจิต ๔๐

มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๖ ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญาเจตสิก ๒) แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบได้ดังนี้

ปฐมฌานจิต ๘ ได้แก่ ปฐมฌาน โสคาปัตติมรรคจิต ๑ ปฐมฌาน โสคาปัตติผลจิต ๑ ปฐมฌาน สกทาคามิมรรคจิต ๑ ปฐมฌาน สกทาคามิผลจิต ๑ ปฐมฌาน อนาคามิมรรคจิต ๑ ปฐมฌาน อรหัตมรรคจิต ๑ ปฐมฌาน อรหัตผลจิต ๑ ทั้งหมดมีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๓๒ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

ทุติยฌานจิต ๘ ได้แก่ ทุติยฌาน โสคาปัตติผลจิต ๑ ทุติยฌาน โสคาปัตติผลจิต ๑ ทุติยฌาน สกทาคามิมรรคจิต ๑ ทุติยฌาน สกทาคามิผลจิต ๑ ทุติยฌาน อนาคามิมรรคจิต ๑ ทุติยฌาน อนาคามิผลจิต ๑ ทุติยฌาน อรหัตมรรคจิต ๑ ทุติยฌาน อรหัตผลจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตก) และโสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

ตติยฌานจิต ๘ ได้แก่ ตติยฌาน โสคาปัตติมรรคจิต ๑ ตติยฌาน โสคาปัตติผลจิต ๑ ตติยฌาน สกทาคามิมรรคจิต ๑ ตติยฌาน สกทาคามิผลจิต ๑ ตติยฌาน อนาคามิมรรคจิต ๑ ตติยฌาน อนาคามิผลจิต ๑ ตติยฌาน อรหัตมรรคจิต ๑ ตติยฌาน อรหัตผลจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ (เว้นวิตก วิจารณ์) และโสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)

จตุตถฌานจิต ๘ ได้แก่ จตุตถฌาน โสคาปัตติมรรคจิต ๑ จตุตถฌาน โสคาปัตติผลจิต ๑ จตุตถฌาน สกทาคามิมรรคจิต ๑ จตุตถฌาน สกทาคามิผลจิต ๑ จตุตถฌาน อนาคามิมรรคจิต ๑ จตุตถฌาน อนาคามิผลจิต ๑ จตุตถฌาน อรหัตมรรคจิต ๑ จตุตถฌาน อรหัตผลจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ (เว้นวิตก วิจารณ์ ปีติ) และโสภณเจตสิก ๒๓ (เว้นอัปปมัญญา ๒)^{๔๔}

สรุป เจตสิกทั้งหลายดำรงอยู่ในโลกุตตรจิต มี ๕ อย่าง คือ เจตสิก ๓๖ ดวง เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ เจตสิก ๓ และเจตสิก ๓๓ ดวงตามลำดับ

๒.๒ มหัคคตจิต ๒๗

มหัคคตจิต ๒๗ มีสังคหณีย ๕ ตามลำดับดังนี้

ปฐมฌานจิต ๓ ได้แก่ ปฐมฌาน กุศลจิต ๑ ปฐมฌาน วิปากจิต ๑ ปฐมฌาน กิริยาจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิริตี ๓)

ทุติยฌานจิต ๓ ได้แก่ ทุติยฌาน กุศลจิต ๑ ทุติยฌาน วิปากจิต ๑ ทุติยฌาน กิริยาจิต ๑ เจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นวิตก) และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิริตี ๓)

^{๔๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

คติฉานจิต ๓ ได้แก่ คติฉานกุศลจิต ๑ คติฉานวิปากจิต ๑ คติฉานกริยาจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ (เวณวิตก วิจารณ์) และ โสภณเจตสิก ๒๒ (เวณวิรตี ๓)

จตุตถฉานจิต ๓ ได้แก่ จตุตถฉานกุศลจิต ๑ จตุตถฉานวิปากจิต ๑ จตุตถฉานกริยาจิต ๑ มีเจตสิกประกอบด้วย ๓๒ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ (เวณวิตก วิจารณ์ ปีติ) และ โสภณเจตสิก ๒๒ (เวณวิรตี ๓)

ปัญจฉานจิต ๑๕ ได้แก่ ปัญจฉานกุศลจิต ๕ ปัญจฉานวิปากจิต ๕ ปัญจฉานกริยาจิต ๕ เจตสิกประกอบด้วย ๓๐ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ (เวณปีติ วิจารณ์ ปีติ) และ โสภณเจตสิก ๒๐ (เวณวิรตี ๓ อัปมัชฌา ๒)^{๔๕}

สรุป เจตสิกทั้งหลายดำรงอยู่ในมหัคคจิต ๕ นัย คือ เจตสิก ๓๕ ดวง เจตสิก ๓๔ ดวง เจตสิก ๓๓ ดวง เจตสิก ๓๒ ดวง และ เจตสิก ๓๐ ดวง ตามลำดับ

๒.๓ กามาวจรโสภณจิต ๒๔

มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๘ ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และ โสภณเจตสิก ๒๕ แบ่งเป็น ๓ ประเภทได้แก่ มหากุศลจิต ๘ มหาวิปากจิต ๘ มหากริยาจิต ๘ จิตแต่ละประเภทมีเจตสิกประกอบได้ดังนี้

๑) มหากุศลจิต ๘ ดวง มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๘ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบดังนี้

มหากุศลจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๘ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และ โสภณเจตสิก ๒๕

มหากุศลจิตดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๓๗ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และ โสภณเจตสิก ๒๔ (เวณปัญญา)

มหากุศลจิตดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เวณปีติ) และ โสภณเจตสิก ๒๕

มหากุศลจิตดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๖ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เวณปีติ) และ โสภณเจตสิก ๒๔ (เวณปัญญา)

๒) มหาวิปากจิต ๘ ดวง มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๓ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบดังนี้

มหาวิปากจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบด้วย ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ (เวณวิรตี ๓ อัปมัชฌา ๒) และ ปัญญา ๑

^{๔๕} พระคันธสาราภิวงศ์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, อ้างแล้ว, หน้า ๒๗-๒๘.

มหาวิปากจิตดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบด้วย ๓๒ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙

มหาวิปากจิตดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๒ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ และปัญญา ๑

มหาวิปากจิตดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบด้วย ๓๑ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) และโสภณสาธารณเจตสิก ๑๙

๓) มหาภิรียาจิต ๘ มีเจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๓๕ ดวง แต่ละดวงมีเจตสิก ประกอบ ดังนี้มหาภิรียาจิตดวงที่ ๑ และดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๓๕ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

มหาภิรียาจิตดวงที่ ๓ และดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบด้วย ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และโสภณเจตสิก ๒๑ (เว้นวิรตี ๓ ปัญญา ๑)

มหาภิรียาจิตดวงที่ ๕ และดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๓๔ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) และโสภณเจตสิก ๒๒ (เว้นวิรตี ๓)

มหาภิรียาจิตดวงที่ ๗ และดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๓๓ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เว้นปีติ) และโสภณเจตสิก ๒๑ (เว้นวิรตี ๓ ปัญญา ๑)^{๔๖}

สรุป กามาวจรโสภณจิตที่ประกอบด้วย เจตสิก ๓๘ ดวง ๓๗ ดวงสองครั้ง และ ๓๖ ดวง ย่อมรวมเข้าในกามาวจรโสภณจิตมหากุศลจิต

เจตสิก ๓๕ ดวง ๓๔ ดวงสองครั้งและ ๓๓ ดวง ย่อมรวมเข้าในกามาวจรโสภณจิตมหาภิรียาจิต

เจตสิก ๓๓ ดวง ๓๒ ดวงสองครั้งและ ๓๑ ดวง ย่อมรวมเข้าในกามาวจรโสภณจิตมหาวิปากจิต ๑๑

๒.๔ อกุศลจิต ๑๒

เจตสิกประกอบได้ทั้งหมด ๒๗ ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก ๑๓ และอกุศลเจตสิก ๑๔ จิต แต่ละดวงมีเจตสิกประกอบดังนี้

โลกมุลจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๙ ดวง คือ อัญญาสมานะ ๑๓ โมจตุกก ๔ โลก ๑ และทิฏฐิ ๑

โลกมุลจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบ ๒๑ ดวง คือ อัญญาสมานะ ๑๓ โมจตุกะ ๔ โลกะ ทิฏฐิ และถิทุกะ ๒

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๐.

โลกมุขจิตดวงที่ ๓ มีเจตสิกประกอบ ๑๕ ดวง คือ อัญญาสมานะ ๑๑ โมจตุกะ ๔ โลกะ และมานะ

โลกมุขจิตดวงที่ ๔ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญาสมานะ ๑๑ โมจตุกะ ๔ โลกะ มานะและถิทุกะ ๒

โลกมุขจิตดวงที่ ๕ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวง คือ อัญญาสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โลกะและทัญญู

โลกมุขจิตดวงที่ ๖ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวงคืออัญญาสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โลกะ ทัญญูและถิทุกะ ๒

โลกมุขจิตดวงที่ ๗ มีเจตสิกประกอบ ๑๘ ดวงคืออัญญาสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โลกะและมานะ

โลกมุขจิตดวงที่ ๘ มีเจตสิกประกอบ ๒๐ ดวง คืออัญญาสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โลกะ มานะและถิทุกะ ๒

โทสมุขจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบด้วย ๒๐ ดวง คืออัญญาสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ และโทจตุกะ ๔

โทสมุขจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบด้วย ๒๐ ดวง คือ อัญญาสมานะ ๑๒ (เว้นปีติ) โมจตุกะ ๔ โทจตุกะ ๔ และถิทุกะ ๒

โมหมุขจิตดวงที่ ๑ มีเจตสิกประกอบด้วย ๑๕ ดวง คือ อัญญาสมานะ ๑๐ (เว้นอธิโมกข์ ปีตินันทะ) โมจตุกะ ๔ และวิจิกิจฉา ๑

โมหมุขจิตดวงที่ ๒ มีเจตสิกประกอบด้วย ๑๕ ดวง คืออัญญาสมานะ ๑๑ (เว้นปีติ นันทะ) โมจตุกะ ๔^{๔๗}

สรุป สังคหณัยดำรงอยู่ในอกุศลจิต ๑๒ ดวง มี ๗ นัย คือ เจตสิก ๑๕ ดวง เจตสิก ๑๘ ดวง เจตสิก ๒๐ ดวงสองครั้ง เจตสิก ๒๑ ดวง เจตสิก ๒๒ ดวง และ เจตสิก ๑๕ ดวง

๒.๕ อเหตุกจิต ๑๘

ในอเหตุกจิต ๑๘ ดวงนั้น ย่อมมีเจตสิกประกอบ ๑๒ ดวง คือ ได้แก่อัญญาสมานะเจตสิก ๑๒ (เว้นนันทเจตสิก) อเหตุกจิตแต่ละดวงมีเจตสิกประกอบได้ดังนี้

มโนทวาราวชชนจิต มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คือ อัญญาสมานะเจตสิก ๑๑ (เว้นนันทะ และปีติ)

ทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ มีเจตสิกประกอบ ๗ ดวงคือ ตัฬพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๒-๓๓.

สัมปฏิจจนจิต ๒ อุเบกขาสันติธรรมจิต ๒ ปัญจวาระวัชณจิต ๑ รวม ๕ ดวง มีเจตสิกประกอบ ๑๐ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๐ (เวณฉันทะ ปีติ และวิริยะ)

โสมนัสสสทนต์สันติธรรมจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๑ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๑ (เวณฉันทะ วิริยะ)

หสิตุปปาทจิต ๑ มีเจตสิกประกอบ ๑๒ ดวง คือ อัญญาสมานเจตสิก ๑๒ (เวณฉันทะ)^{๔๔}

จิตบางดวงที่ประกอบกับเจตสิก

จิตเป็นธรรมชาติ อย่างหนึ่งที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่ประกอบกับจิตนี้ แบ่งออกเป็น ๓ ฝ่าย มี โลก โกรธ หลง ซึ่งเป็นอกุศลฝ่ายหนึ่ง มี ไม่โลก ไม่โกรธ ไม่หลง ซึ่งเป็นกุศลฝ่ายหนึ่ง มีลักษณะกลาง ๆ ซึ่งเป็นทั้งกุศลและอกุศลอีกฝ่ายหนึ่ง โดยเหตุที่เจตสิกธรรมเข้าประกอบปรุงแต่งจิต แล้วทำให้จิต มีลักษณะแตกต่างกันไป จึงได้จำแนก ลักษณะของจิต ออกเป็น ๔ ประเภทใหญ่ ๆ คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และ โลกุตตรจิต มีอธิบายดังนี้

กามาวจรจิต

กามาวจรนี้ เป็นจิตที่เป็นกุศล (เป็นบุญ) ก็มี เป็นจิตที่เป็นอกุศล (เป็นบาป) ก็มี และเป็นจิตที่เป็นผลของบุญก็มี ผลของบาปก็มี การแสดงออกทางกาย ทางวาจา ทั้งที่เป็นบุญ และบาป สำเร็จได้ก็เพราะกามาวจรจิต เป็นผู้สั่งการทั้งสิ้น กามาวจรจิต นี้มีทั้งหมด ๕๔ ดวง แบ่งออกเป็นอกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง และ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง

อกุศลจิต คือ จิตฝ่ายบาปที่เกิดด้วยอำนาจของความ โลภ ความ โกรธ ความ หลง เป็น ผู้สนับสนุน จิตประเภทนี้ จะให้ผลเป็นความทุกข์ เพราะเป็นตัวการ ให้กระทำความชั่วทางกาย ทาง วาจา และทางใจ เช่น การฆ่าสัตว์ เบียดเบียนสัตว์ ให้ได้รับความทุกข์ ความเดือดร้อน

โลกมูลจิต คือ จิตที่เกิดขึ้น โดยมี โลภะเป็นมูลเหตุ โลภะเป็นเจตสิก ที่ปรุงแต่งจิต ให้เกิดความยินดี พอใจ และยึดติดในรูปที่สวย เสียงที่ไพเราะ กลิ่นที่หอม รสที่อร่อย การสัมผัสถูกต้องทางกายที่น่าอภิรมย์ ตลอดจน ความยินดีพอใจ และยึดติดในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข

โทสมูลจิต คือจิตที่เกิดขึ้น โดยมี โทสะเป็นมูลเหตุ โทสะเป็นเจตสิกธรรม ที่เป็นประธาน ในการปรุงแต่งจิต ให้เกิดความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความกุ่มใจ ความเสียใจ ความอิจฉา ริษยา ความตระหนี่หวงแหน (มัจฉริยะ) ความรำคาญใจ (กุกกัจจะ) ความอาฆาต พยาบาท จองเวร จนถึงขั้น ประทุษร้าย และเกิดขึ้น พร้อมด้วยความไม่พอใจเสมอ เพราะเกิดจากการรับอารมณ์ ที่ไม่น่ายินดีและไม่พอใจ เกิดขึ้นเองบ้าง ถูกผู้อื่น หรือสิ่งอื่นชักชวนให้เกิดบ้าง เช่น โทสมูลจิต ดวงที่ ๑ เกิดขึ้นโดยไม่มี การชักชวน พร้อมด้วยความไม่พอใจ เช่น ในขณะที่คิดพยาบาท ปองร้ายผู้อื่น จิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้น

^{๔๔} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิภุญ), ปรมาตถธรรม ๔, อ้างแล้ว, หน้า ๒๔๕-๒๕๐.

โมหมูลจิต คือ จิตที่เกิดขึ้น โดยมีโมหะเป็นมูลเหตุ โมหะเป็นเจตสิกธรรม ที่ปรุงแต่งให้เกิดความหลงผิด ในวิสุทธิธรรมรคกล่าวไว้ว่า โมหะนี้เป็นรากเหง้าแห่งบาปอกุศลทั้งปวง เช่น โมหมูลจิตดวงที่ ๑ จิตดวงนี้เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความสงสัย (วิจิกิจฉา) คำว่า “สงสัย” ในที่นี้หมายถึง ความสงสัยในเรื่อง กรรมและผลของกรรม สงสัยว่า บุญบาปมีจริงหรือไม่ นรกสวรรค์มีจริงหรือไม่ ตายแล้วไปไหน ชาตินี้มีจริงหรือไม่ ไม่เกี่ยวกับความสงสัย ในวิชาการหรือเรื่องราวต่าง ๆ ทางโลกทั้งสิ้น

อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ คำว่า “เหตุ” ในที่นี้หมายถึง ธรรมชาติที่ทำให้ผลเกิดขึ้น อเหตุกจิต แบ่งเป็น ๒ พวก คือ อกุศลเหตุ คือเหตุที่ทำให้เกิดอกุศลกรรม มี ๓ เหตุ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกุศลเหตุ คือเหตุที่ทำให้เกิดกุศลกรรม มี ๓ เหตุคือ โลภะ อโทสะ อโมหะ ในอกุศลจิตที่ได้กล่าวมาแล้ว ทั้ง ๑๒ ดวง ก็มีอกุศลเหตุเข้าประกอบ มากบ้างน้อยบ้างตามสมควร สำหรับกุศลจิต ที่จะกล่าวถึงต่อไป ก็มีกุศลเหตุเข้าประกอบ ๒ เหตุบ้าง ๓ เหตุบ้าง ตามสมควรเช่นกัน จิตที่เกิดขึ้น โดยมีเหตุประกอบนั้น ในทางธรรมเรียกว่า สเหตุกจิต ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด ๗๑ ดวง แต่ยังมีจิตอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุหนึ่ง เหตุใด ใน ๖ เหตุ เข้าประกอบด้วยเลย จิตประเภทนี้ เรียกว่า อเหตุกจิต ซึ่งมีจำนวน ๑๕ ดวง คือฝ่ายอกุศลวิบากจิต ๗ ดวง ฝ่ายอเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวงและอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง เช่น อกุศลวิบากจิต คือจิตดวงที่ ๑ เป็นจิตที่เกิดขึ้นทางตาเพื่อเห็นรูปที่ไม่ดีและรู้สึกเฉย ๆ ส่วนอเหตุกกุศลวิบากจิต จิต คือดวงที่ ๑ เป็นจิตที่เกิดขึ้นทางตาเพื่อเห็นรูปที่ดีและรู้สึกเฉย ๆ และอเหตุกกิริยาจิต คือจิตดวงที่ ๑ ได้แก่ ปัญจทวาราวชชนจิต เป็นจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๕ ว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน และเป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไป รับอารมณ์ทางทวารนั้นๆ เปรียบเหมือนนายทวาร ที่รักษาประตูพระราชวัง ที่คอยเปิดประตูให้แขกผ่านตามฐานะของบุคคล ไม่ได้ติดตามไปทำหน้าที่อย่างอื่น

รูปาวจรจิต

รูปาวจรจิต คือจิตที่เข้าถึงความเป็นฉาน ซึ่งเกิดจากการเจริญสมาธิ คำว่า ฉาน แปลว่า จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์กรรมฐาน มีการเพ่งกสิณ หรือการกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นต้น ธรรมที่เป็นปฏิบัติ หรือเป็นข้อปฏิบัติของฉาน คือ ธรรมที่คอยขัดขวางไม่ให้ฉานจิตเกิดขึ้น เรียกว่า นีวรณ รูปาวจรจิต มีจำนวนทั้งสิ้น ๑๕ ดวง ได้แก่ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง และ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง ซึ่งเป็นจิตที่เกิดขึ้น โดยการบำเพ็ญสมาธิ หรือสมถภาวนา ในตอนแรก ย่อมเป็นมหากุศลจิต แต่เมื่อเจริญภาวนาไป จนได้สมาธิแนบแน่น เป็นอัปปนาสมาธิแล้ว จิตจึงเปลี่ยนจาก มหากุศลจิต เป็นรูปาวจรกุศลจิต ที่เกิดพร้อมกับองค์ฉาน ๕ เช่น รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ จิตเกิดพร้อมด้วยเป็นปฐมฉานกุศล (ฉานที่ ๑) รูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๑ จิตเกิดพร้อมด้วย เป็นปฐมฉานกิริยา (ฉานที่ ๑)

อรุปาวจรจิต

อรุปาวจรจิต คือจิตที่มีอารมณ์อันปราศจากรูป คือผู้ปฏิบัติสมถกรรมฐาน จนได้รูปฌานชั้นที่ ๕ แล้ว หากปรารถนาที่จะเจริญฌานสมาบัติ ให้ยิ่งขึ้นไปอีกก็ต้อง เจริญอรุปฌานอีก ๔ ชั้นแต่ ละชั้นมีลักษณะ เช่น อากาสนัญญาตนฌาน ผู้ปฏิบัติจะเพ่งอากาศ ที่ว่างเปล่าอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอารมณ์ ในการเจริญกรรมฐาน วิญญาณัญญาตนฌาน ผู้ปฏิบัติจะน้อมนำเอาฌานจิต ที่เกิดใน อรูปฌานชั้นที่ ๑ มาเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน อากิญจัญญายตนฌาน เมื่อผู้ปฏิบัติได้เจริญ บ่อยๆ จนชำนาญ ก็จะรู้สึกขึ้นมาว่าอากาศ อันไม่มีที่สิ้นสุดก็ดี หรือ วิญญาณ คือตัวรู้ รู้ว่า อากาศ นั้น ไม่มีที่สิ้นสุด จริงๆ แล้วก็คือความไม่มีอากาสนัญญาตนฌาน ที่เป็นอารมณ์ ของวิญญาณัญญาตนฌาน ผู้ปฏิบัติ จึงน้อมเอาสภาพที่ไม่มี อากาสนัญญาตนฌาน เช่นนี้ มาเป็นอารมณ์ ในการเจริญกรรมฐาน และ เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน ผู้ปฏิบัติจะน้อมเอาความสงบอันประณีต ละเอียดอ่อนของฌานจิต ที่เกิดในอรุปฌานชั้นที่ ๓ คือ อากิญจัญญายตนฌานจิต มาเป็นอารมณ์ใน การเจริญกรรมฐาน

โลกุตตรกุศลจิต

โลกุตตรจิต เป็นจิตที่พ้นจากโลก เป็นจิตที่ประหาณแล้ว ซึ่งอนุสัยกิเลส เป็นปฏิปัสสัสมภณ ปหาน คือละได้โดยสงบ เมื่อมกคจิต เกิดขึ้นและดับลงแล้ว ผลจิต ก็จะมีติดต่อกันทันทีทันใด โดย ไม่มีระหว่างกัน คือ ไม่มีจิตใดเกิดขึ้นมาคั่นเลย ดังนั้น จึงเรียก มกคจิต ว่า อกาลิโก เพราะเป็นเหตุ ให้ผลจิตเกิดขึ้น ในปัจจุบันทันที ไม่ต้องรอกาลระยะเวลาเลย ผลจิต ๔ เมื่อกล่าวโดยย่อ มีจำนวน ๔ ดวง คือ โสคาปัตติผลจิต สกทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต และอรหัตตผลจิต กิเลสทั้งหมด จะเข้า ประกอบ เฉพาะกับอกุศลจิตเท่านั้น ดังนั้น การประหาณกิเลสก็คือ การประหาณอกุศลจิต ทั้ง ๑๒ ดวง นั้นเอง กิเลสแบ่งได้เป็น ๓ ระดับ การประหาณกิเลสแต่ละระดับ จะต้องใช้วิธีการที่แตกต่างกัน ไป เช่น วิติกมมกิเลส คือ กิเลสอย่างหยาบ ปริยฐานกิเลส คือ กิเลสอย่างกลาง อนุสัยกิเลสคือ กิเลสอย่างละเอียด ที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของตนเอง และผู้อื่นก็ไม่สามารถรู้ได้ นอกจากพระ พุทธองค์เท่านั้น ต้องประหาณด้วยปัญญา ในมกคจิตทั้ง ๔ อันเป็นการประหาณได้ โดยสิ้นเชิง และ จะไม่กลับมีขึ้นอีก ซึ่งมกคจิต ๔ ดวง ประหาณอกุศลจิตได้ ๑๒ ดวง จึงไม่มีโอกาสเกิดขึ้นอีกเลย เพราะถูกประหาณอย่างสิ้นเชิง ด้วยมกคจิตทั้ง ๔ เหมือนกับการถอนราก ถอนโคนต้นไม้ ไม่มี โอกาสที่ จะงอกขึ้นมาได้อีก

สรูป ธรรมชาติของเจตสิกนั้นเกิดพร้อมกับจิตหรือประกอบกับจิตเป็นนิคย เมื่อประกอบ แล้ว ทำให้จิตเป็นบุญ (กุศล) หรือเป็นบาป (อกุศล) ตามการเข้าประกอบ เจตสิกแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ เจตสิกฝ่ายกลาง เข้าได้กับจิตทุกกลุ่ม เรียกว่า อัญญสมานาเจตสิก มี ๑๓ ดวง กลุ่มที่ ๒ คือ เจตสิก ฝ่ายอกุศล ได้แก่ อกุศลเจตสิกมี ๑๔ ดวง เข้าได้กับ กลุ่มอกุศลจิตเท่านั้น กลุ่มสุดท้ายคือเจตสิกฝ่ายดี

งาม เข้าได้กับกลุ่มโสภณจิตเท่านั้น โสภณเจตสิกมี ๒๕ ดวง และเป็นธรรมที่เนื่องด้วยจิตปรุงแต่ง จิต ทำให้จิตมีลักษณะแตกต่างกันเป็นประเภทต่างๆ ตามเจตสิกที่ประกอบ เช่น กุศลจิต อกุศลจิต

ฉะนั้น กล่าวได้ว่า เจตสิกมีอิทธิพลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคล ดังจะเห็นได้ว่า ความสุขและความทุกข์ของคนเรานั้น ล้วนเกี่ยวกับกับเจตสิกทั้งสิ้น เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้ สุขภาพจิตไม่ดีเป็นที่เศร้าหมองคือ อกุศลเจตสิก ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ที่ตรัสว่า เป็น รากเหง้าของอกุศล และจิตที่มีสุขภาพดีคือจิตที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิก ได้แก่ ปัญญา สติ ศรัทธา เมตตา กรุณา เป็นจิตที่ผ่องแผ้วเหมาะแก่การทำงานทั้งทางโลกและการปฏิบัติเพื่อบรรลु เป้าหมายพระพุทธศาสนา การปฏิบัติเพื่อการพัฒนาจิตให้มีสุขภาพดี จึงหมายถึงการปฏิบัติเพื่อให้ กุศลเจตสิกเกิดขึ้น ซึ่งในการปฏิบัตินี้ทรงแสดงไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วได้แก่การ ปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิและปัญญานั้นเอง

๓.๖ รูปปรมัตถ์

พระพุทธศาสนาถือว่าร่างกายของมนุษย์หรือสัตว์ทั้งปวงจะต้องมีธาตุ ๔ นี้เป็นองค์ประกอบ หลัก จะขาดธาตุใดไม่ได้ ถ้าขาดธาตุหนึ่งแล้วร่างกายนั้นก็ตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งมีปฐวีธาตุเป็นธาตุมูลฐาน มีอาโปธาตุเป็นเครื่องเกาะกุมเอาไว้ และมีเตโชธาตุเป็นเครื่องทำความอบอุ่น ไม่ทำให้ร่างกายนี้เน่า เสื่อมไปและมีธาตุลมเป็นตัวพองเอาไว้และช่วยทำให้เกิดการเคลื่อนไหวไปมาได้ เพราะอาศัยธาตุทั้ง ๔ นี้เป็นที่เกิดขึ้นของรูปอื่น ๆ จึงทำให้เกิดขบวนการชีวิตขึ้นมา ธาตุ ๔ นี้จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งในพุทธปรัชญาว่า มหาภูตรูป ส่วนรูปที่อิงอาศัยธาตุ ๔ หรือ มหาภูตรูป ๔ นี้มีชื่อเรียกว่าอุปาทายรูป ๒๔ ซึ่งมีอยู่ ๒๘ รูป^{๔๘} ตามนัยแห่งพระอภิธรรม มองว่ามนุษย์นอกจากจะประกอบด้วมารจาก มหาภูตรูป ๔ แล้วยังมีส่วนย่อย ๆ เป็นอุปาทายรูป ๒๔ ชนิด มีรายละเอียดดังนี้

๓.๖.๑ ความหมายของรูป

รูปโดยปรมัตถ์ หมายถึง รูปทุกชนิด รูปทุกอย่าง หรือรูปทั้งหมดไม่ว่ารูปเหล่านั้น จะมี รูปร่าง ทรวดทรงตามหลักเรขาคณิตหรือมีรูปร่างทรวดทรงตาม “ธรรมชาติเช่นใดก็ตามล้วนเป็นรูป ทั้งสิ้น รูปปรมัตถ์เป็นสภาพธรรมที่ไม่รู้อารมณฺ์ มีปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้นและดับ ไปเช่นเดียวกับจิต และเจตสิก”^{๔๙}

รูปเป็นธรรมชาติที่มีความสลายไปโทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นขันธ์ทั้งหลาย มีหนว เป็นต้นเป็นลักษณะ ทุกอย่างพึงทราบทั่ว ชื่อว่ารูปขันธ์เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน

^{๔๘} ม.อ. ๑๔/๘๓/๖๒.

^{๔๙} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๓๒.

ธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียว โดยลักษณะคือความสลายไป แต่ก็นับเป็นสอง โดยแยกเป็นมหาภูตรูป และอุปาหารรูป^{๕๑}

รูป คือธรรมชาติที่ผันแปรแตกดับไปด้วยความเย็นและความร้อนรูปมี ๒๐อย่าง รูปบัญญัติคือ สิ่งที่เรามองเห็นกันเรียกกันไปต่าง ๆ ทั้งที่ไม่มีชีวิตจิตใจครอง และมีชีวิตจิตใจครอง เช่น คนผู้หญิงคนผู้ชายก็มีชื่อต่างกันออกไปสัตว์ต่าง ๆ ตัวผู้ตัวเมีย ก็มีชื่อเรียกกันต่าง ๆ กันไป ต้นไม้และชนิดที่ยืนต้นและล้มลุกก็มีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป รวมถึงพื้นดิน ภูเขา ห้วยน้ำ ลำคลองเป็นต้นเหล่านี้เป็นรูปโดยบัญญัติ^{๕๒}

“รูปปติ สิตาทีหิ วิการมาปชชติ รูป ยัมมชาติ อยุนฺติ เอตถาติ อาโย เกสาทโย เอตถ สรีเร อยุนฺติ ปวตฺตุนฺติ ตสฺมา อิหฺ สรีริ อาโย กุจฺจิทานํ เกสาทีนํ อุปลฺล ติททโสกาโย รูปกาโย” ธรรมชาติโดยอมสลายไป คือยอมถึงความแปรผันไปด้วยปัจจัยที่เป็นข่าศึก มีความเย็นเป็นต้น เหตุนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่ารูป อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้นยอมเป็นไปในรูปนั้นเหตุนั้นรูปนั้นชื่อว่าอายะ อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้นยอมเป็นไปในสรีระนี้ เหตุนั้นสรีระนี้ชื่อว่าอายะ ประเทศที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอวัยวะทั้งหลายมี ผมเป็นอันน่าเกลียด ชื่อว่ารูปกาย กายคือรูปนั่นเองชื่อว่ารูปกาย^{๕๓}

รูป คือ ธรรมชาติใดที่ชื่อว่ารูป เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งอวัยวะทั้งหลาย และ คำว่า “มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวี อาโป เตโช และวาโย ชื่อว่ารูป (กาย) เพราะเป็นธรรมชาติที่สลายไปเพราะปัจจัยอันเป็นข่าศึกมีความร้อน ความแข็ง ความเหลว ความแตกแยก และความเคลื่อนไหวเป็นสภาพ “อาการอันอาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้อ อาศัยหนัง ห่อหุ้มตั้งอยู่ ชื่อว่ารูปกาย”^{๕๔}

๓.๖.๒ ประเภทของรูป ๒๘

การจัดรูป ๒๘ เป็นประเภทหรือกลุ่มของรูปโดยจัดตามคุณสมบัติและหน้าที่ของแต่ละรูป โดยแบ่งได้เป็น ๓ ลักษณะดังนี้คือ เป็นประเภท เป็นคู่ และเป็นรูปกลาปะ มีอธิบายดังนี้

^{๕๑} พระพุทธโฆส เถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้งพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๗๒๑.

^{๕๒} พระมหาสมชาย สุธาวโณ (สุวรรณ), “ความเข้าใจพระอภิธรรมมัตถสังคหะของพระนิสิตมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส”, อ้างแล้ว, หน้า ๒๐.

^{๕๓} มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย, อ้างแล้ว, หน้า ๔๑๑.

^{๕๔} ม.ญ. ๑๒/๓๔๖/๒๕๘.

๑. การจัดรูป ๒๘ เป็นประเภท

๑.๑ มหาภูตรูป ๔ ได้แก่

- ๑) ปฐวีธาตุ คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะความเป็นแข็งหรืออ่อน
- ๒) อาโปธาตุ คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะเกาะกุมหรือไหล
- ๓) เตโชธาตุ คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะการแผ่ร้อนหรือเย็น
- ๔) วาโยธาตุ คือ ธรรมชาติที่ทรงภาวะไหวการเคลื่อนตั้ง

๑.๒ ปสาทรูป ๕ ได้แก่

- ๕) จักขุปสาทรูป คือ ประสาทตาเป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิญญาณ
- ๖) โสตปสาทรูป คือ ประสาทหูเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาณ
- ๗) ฆานปสาทรูป คือ ประสาทจมูกเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญาณ
- ๘) ชิวหาปสาทรูป คือ ประสาทลิ้นเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาณ
- ๙) กายปสาทรูป คือ ประสาทกายเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาณ

๑.๓ โภจรูป ๔ ได้แก่

- ๑๐) วัณณะ คือ สีที่กระทบจักขุประสาทรูปจึงเกิดจักขุวิญญาณ
- ๑๑) สัททะ คือ เสียงที่กระทบโสตปสาทรูปจึงเกิดโสตวิญญาณ
- ๑๒) คันธะ คือ กลิ่นที่กระทบฆานะปสาทรูปจึงเกิดฆานวิญญาณ
- ๑๓) รสชะ คือ รสที่กระทบชิวหาปสาทรูปจึงเกิดชิวหาวิญญาณ

๑.๔ ภาวรูป ๒ ได้แก่

- ๑๔) อิตถิภาวรูป คือ รูปที่แสดงให้รู้สภาพความเป็นหญิง
- ๑๕) ปุริสภาวรูป คือ รูปที่แสดงให้รู้สภาพความเป็นชาย

๑.๕ หทยรูป ๑ ได้แก่

- ๑๖) หทยรูป คือ น้ำเลี้ยงหัวใจโตเท่าเมล็ดบุนนาคอยู่ในเนื้อหัวใจ

๑.๖ ชีวีตรูป ๑ ได้แก่

- ๑๗) ชีวีตรูป คือ รูปที่รักษากัมมชรูปให้ดำรงอยู่ได้

๑.๗ อาหารรูป ๑ ได้แก่

- ๑๘) อาหารรูปหรือโอชา คือ กวฬีการอาหาร (คำข้าว)

๑.๘ ปริณทรูป ๑ ได้แก่

- ๑๙) ปริณทรูป หรือ อากาศรูป คือ ช่องระหว่างรูปกับรูป

๑.๙ วิญญูติรูป ๒ ได้แก่

- ๒๐) กายวิญญูติรูป คือ การไหว้กายให้ผู้อื่นรู้ความหมาย

๒๑) วิจิณฺญติรูป คือ การกล่าววาทาให้ผู้อื่นรู้ความหมาย

๑.๑๐ วิการรูป ๓ ได้แก่

๒๒) ลหุตารูป คือ รูปที่มีความเบาเป็นลักษณะ

๒๓) มุทุตารูป คือ รูปที่มีความอ่อนเป็นลักษณะ

๒๔) กัมมัญญตารูป คือ รูปที่มีการครอบครองสิ่งที่มีชีวิต

๑.๑๑ ลักษณะรูป ๔ ได้แก่

๒๕) อุปจยรูป คือ รูปที่เกิดขึ้นในขณะที่ปฏิบัติ

๒๖) สันคตติรูป คือ รูปที่เจริญขยายตัวสืบต่อแห่งรูป

๒๗) ชรรูป คือ รูปที่เสื่อมโทรมแก่คร่ำคร่า

๒๘) อนิจจตารูป คือ รูปแตกดับสูญสิ้นไป^{๕๕}

๒. การจัดรูป ๒๘ เป็นคู่

รูป ๒๘ สามารถจัดเป็นคู่ ๆ ได้ดังนี้คือ

คู่ที่ ๑ อัชฌัตติกรูปกับพาหิรประเภท

ปสาทสงฆชาติ ปรณจิวิธมปิ อชฌัตติกรูปนนาม อิตฺร พาหิรรูปนนาม ปสาทรูป ๕ ชื่อว่า อัชฌัตติกรูป รูปที่เหลือ ๒๓ รูปชื่อว่า พาหิรรูป ส่วน วนรูปที่เหลืออีก ๒๓ รูปที่เรียกว่า พาหิรรูป รูปภายนอกนั้น เพราะมีความสำคัญในร่างกายน้อยกว่าปสาทรูป ฉะนั้น จึงชื่อว่า พาหิรรูป ซึ่งเปรียบเหมือนกับคนนอกช่วยเหลือกิจการงาน ได้ไม่มากเท่ากับคนใน

คู่ที่ ๒ วัตตรูป กับ อวัตตูปประเภท

ปสาทททยสงฆชาติ ฉพพิธมปิ วัตตูปนนาม อิตฺร อวัตตูปนนาม. ปสาทรูป ๕ ททยรูป ๑ รวม ๖ รูป ชื่อว่า วัตตูป รูปที่เหลือ ๒๓ ชื่อว่า อวัตตูป

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๓ นั้นมิได้เป็นที่อาศัยเกิดของจิตเจตสิก ฉะนั้น จึงชื่อว่า อวัตตูป

คู่ที่ ๓ ทวารรูป กับ อทวารประเภท

ปสาทวิญญตติสงฆชาติ สตุตวิธมปิ ทวารรูป อิตฺร อทวารรูป. ปสาทรูป ๕ วิญญติรูป ๒ รวม ๗ รูป ชื่อว่า ทวารรูป รูปที่เหลือ ๒๑ ชื่อว่า อทวารรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๒๑ รูปนั้นไม่ใช่รูปที่เกิดวิถิจิตและกายกรรม วิจิตรม ฉะนั้น จึงชื่อว่า อทวารรูป

คู่ที่ ๔ อินทริยรูป กับ อนินทริยประเภท

^{๕๕}พระมหาสมชาย สุธาวโณ (สุวรรณ), “ความเข้าใจพระอภิธรรมมัตถสังคหะของพระนิสิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธ โฆส”, อ้างแล้ว, หน้า ๒๐.

ปสาททวารชีวิตสงฆาค์ อฏฐวิธมปิ อินทริยรูป อิตรมนินทริยรูป. ปสาทรูป ๕ กาวรูป ๒
ชีวิตรูป ๑ รวม ๘ รูป ชื่อว่า อินทริยรูป รูปที่เหลือ ๒๐ ชื่อว่า อนินทริยรูป

ส่วนรูปที่เหลืออีก ๒๐ รูปนั้น ไม่มีการเป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในกิจใด ๆ เลย ฉะนั้น
จึงชื่อว่า อนินทริยรูป

คู่ที่ ๕-๖-๗. โอปาริกประเภท

ปสาทวิสัยสงฆาค์ ทวาทสวิมปิ โอปาริกรูป สันติเกรูป สปปฎิฆรูปญจ อิตรุ สุขุมรูป ทูเร
รูป อปฎิฆรูปญจ. ปสาทรูป ๕ วิสัยรูป ๗ รวม ๑๒ รูปชื่อว่า โอปาริกรูป สันติเกรูป สปปฎิฆรูป
รูปที่เหลือ ๑๖ ชื่อว่า สุขุมรูป ทูเรรูป อปฎิฆรูป

ส่วนรูปที่เหลือ ๑๖ นั้น เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ก็ไม่ปรากฏชัด รูปได้ยาก และเป็นรูป
ที่กระทบซึ่งกันและกันไม่ได้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า สุขุมรูป ทูเรรูป และอปฎิฆรูป

คู่ที่ ๘ อุปาทินนกับ อนุปาทินนประเภท

กมมชมุปาทินนกรูป อิตรมนุปาทินนกรูป. กัมมชรูป รูปอันเป็นผลที่เกิดมาจากกรรม ๑๘
รูปชื่อว่า อุปาทินนกรูป รูปที่เหลือ ๑๒ ชื่อว่า อนุปาทินนกรูป

ส่วนจิตตชรูป ๑๕ อุดุชรูป ๑๗ อาหารรูป ๑๒ เหล่านี้ไม่ใช่ผลที่เกิดมาจากอกุศลกรรมและ
โลกียกุศลกรรม เป็นผลที่เกิดจาก จิต อุดุและอาหาร ฉะนั้น จึงชื่อว่า อนุปาทินนกรูป

คู่ที่ ๙ สนิทสน กับ อนิทสนประเภท

รูปลายคน สนิทสนรูป อิตรมนิทสนรูป. อายคนะ คือรูปารมณ ชื่อว่า สนิทสนรูป รูปที่
เหลือนอกนี้ชื่อว่า อนิทสนรูป ส่วนรูปที่เหลือนอกจากรูปารมณอีก ๒๗ รูปชื่อว่า อนิทสนรูป

คู่ที่ ๑๐ โจรรัคคาหิก กับ อโจรรัคคาหิกประเภท

จกขุวาทิตุวย อสมปคตวเสน ฆานาทิตุคย สมปคตวเสนาติ ปญจวิธมปิ โจรรัคคาหิกรูป
อิตรุ อโจรรัคคาหิกรูป. ปสาทรูปทั้ง ๒ มีจักขุปสาท เป็นต้น ด้วยสามารถเป็นอสมปคตคคาหะ
ปสาทรูปทั้ง ๓ มีฆานปสาท เป็นต้น ด้วยสามารถเป็นอสมปคตคคาหะ ชื่อว่า โจรรัคคาหิกรูป ส่วน
รูปที่เหลือ ๒๓ ไม่สามารถจะรับอารมณ์ได้ จึงชื่อว่า อโจรรัคคาหิกรูป

คู่ที่ ๑๑ อวินิพโกถ กับ วินิพโกถประเภท

วณโณ คนุโร รโส โอชา ภูตจตุกถเจติ อฏฐวิธมปิ อวินิพโกถรูป อิตรุ วินิพโกถรูป.
วันณะ คันธะ รสะ โอชาและมหาภูตรูป ๔ รวม ๘ รูปนี้ ชื่อว่า อวินิพโกถรูป รูปที่เหลือ ๒๐ ชื่อว่า
วินิพโกถรูป^{๔๖}

^{๔๖} พระอรรถกถาจารย์ ธรรมมาจริยะ, ปริมาณอรรถกถาปริเฉทที่ ๑-๒-๖, อ้างแล้ว, หน้า ๕๓-๕๕.

ส่วนรูปอีก ๒๐ รูปนั้น เป็นรูปที่แยกจากกันเกิดขึ้นได้ ไม่ได้เกิดรวม ๒๐ รูป คงเกิดขึ้นรวมกันได้แต่เฉพาะหมู่ของตนเท่านั้น ฉะนั้น รูป ๒๐ รูปเหล่านี้ จึงชื่อว่า วินิพโกกรูป แม้ว่าจะแยกกันเกิดขึ้นก็จริง แต่ต้องเกิดรวมกันกับอวินิพโกกรูป ๒ เสมอไป

๓. การจัดรูป ๒๘ เป็นรูปกลาปะ

เอกุปปาทา เอกนิโรธา เอกนิสสุยา จ สหุตติโน เอกวิสติ รูปกลาปา นาม รูปกลาปะ มี ๒๑ กลาปะ มีความเป็นไปพร้อมกัน คือ

- ๑) เอกุปปาท เกิดพร้อมกัน
- ๒) เอกนิโรธ คับพร้อมกัน
- ๓) เอกนิสสุย มีวัตถุที่อาศัย คือ มหาภูตรูป อย่างเดียวกัน

คำว่า กลาปะ แปลว่า หมวด หมู่ มัด ฉะนั้น คำว่า รูปกลาปะ จึงหมายถึง รูปที่เป็นหมวด ๆ เป็นหมู่ ๆ และในรูปกลาปะหนึ่ง ๆ นั้น จะต้องมีสภาพความเป็นไปพร้อมกัน ๓ อย่าง ที่เรียกว่า สหุตติ คือ เกิดพร้อมกัน คับพร้อมกัน มีวัตถุที่อาศัยอย่างเดียวกัน เมื่อมีความเป็นไปพร้อมทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว จึงชื่อว่า รูปกลาปะ

รูปกลาปะที่ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ ตามที่กล่าวมานี้ เมื่อก้าวถึงขนาดแล้วไม่สามารถจะมองเห็นด้วยสายตาธรรมคาได้ ดังที่ท่านอรธกถาจารย์ได้แสดงขนาดของเม็คปรมาณู โดยเทียบส่วนกับสิริষะหา โดยอนุমানนัยดังนี้คือ

- ๑ สิริษะหา เท่ากับ ๗ ลิกขาณู
- ๑ ลิกขาณู เท่ากับ ๓๖ รลเรณู
- ๑ รลเรณู เท่ากับ ๓๖ ศัซชารี
- ๑ ศัซชารี เท่ากับ ๓๖ อณู
- ๑ อณู เท่ากับ ๓๖ ปรมาณู
- ๑ ปรมาณู เท่ากับ ๑ กลาปะ

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่า สิริษะหาซึ่งเล็กที่สุดแล้วนั้น เม็คปรมาณู ซึ่งเล็กเท่ากับกลาปะ ยังเล็กกว่าสิริษะหาลงไปอีกตั้งหลายล้านเท่า^{๕๗}

๔. รูปกลาปะ ๒๑

รูปกลาปะ ๒๑ นี้เมื่อว่าโดยประเภทแล้วมี ๔ ประเภท คือ

๑. กัมมสมุฏฐาน มี ๕ กลาปะ
๒. จิตตสมุฏฐาน มี ๖ กลาปะ
๓. อุตตสมุฏฐาน มี ๔ กลาปะ

^{๕๗} พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวุฑโฒ ภิกขุ), ปรมัตถธรรม ๔, อ้างแล้ว, หน้า ๑๕๐.

๔. อาหารสมภูฐาน มี ๒ กลาปะ

๔.๑ กัมมสมภูฐานกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากกรรม มี ๕ กลาปะ หรือ ๕ กลุ่ม คือ

๑) จักขุทสกกลาปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีจักขุปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิต ๑ และจักขุปสาทรูป ๑

๒) โสตทสกกลาปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีโสตปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ และโสตปสาทรูป ๑

๓) ฆานทสกกลาปะ คือ กลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีฆานปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ และฆานปสาทรูป ๑

๔) ชิวหาทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีชิวหาปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ และชิวหาปสาทรูป ๑

๕) กายทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีกายปสาทรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ และกายปสาทรูป ๑

๖) อัถถิภาวทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีอัถถิภาวรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ และอัถถิภาวรูป ๑

๗) ปุริสภาวทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป มีปุริสภาวรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ และปุริสภาวรูป ๑

๘) วัตถุทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ มีหทัยรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ และหทัยวัตถุรูป ๑

๙) ชีวินวกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๕ รูปมีชีวิตรูปเป็นใหญ่ ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ และชีวิตรูป ๑^{๕๔}

สรุป กัมมชกลาปะ ๕ นี้เกิดได้แต่ในสิ่งที่มีชีวิต คนเราจะมีกัมมชกลาปะ ได้เพียง ๘ กลาปะ เท่านั้น คือคนหนึ่งจะเป็นได้เฉพาะปุริสภาวทสกกลาปะหรืออัถถิภาวทสกกลาปะเพียงอย่างเดียว จะเป็นทั้งสองพร้อมกันไม่ได้ ในบรรดากัมมชกลาปะนั้น กัมมชกลาปะที่ ๑-๘ ประกอบด้วยรูป ๑๐ รูปกัมมชกลาปะที่ ๙ มี ๕ รูป แต่บรรดารูปทั้งหลายในรูปกลาปะแต่ละกลาปะนั้น จะมีเพียงรูปหนึ่งที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ ส่วนรูปนอกนั้นเป็นองค์ประกอบที่ช่วยในการทำหน้าที่ของรูปที่เป็นใหญ่นั้นได้อย่างเต็มที่ คั้งนั้น กัมมชกลาปะ ๕ กลุ่มนี้ประกอบด้วยกัมมชรูป ๑๗ รูปยกเว้นแต่ปริเฉทรูปแต่รูปที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่โดยตรงนั้นมีอยู่ ๕ รูป ส่วนรูปนอกนั้นเป็นองค์ประกอบช่วยในการทำหน้าที่ของรูปที่เป็นใหญ่ได้ทำหน้าที่อย่างเต็มที่ เช่น จักขุทสกกลาปะ เป็นกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป ได้แก่ อวินิพโกครูป ๘ รูป ชีวิตรูป ๑ รูป และจักขุปสาทรูป ๑ รูป ในกลุ่มรูป ๑๐ รูปเหล่านี้ จักขุ

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

ปสาทรูปเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่คือการเห็น ส่วนรูปอีก ๘ รูปไม่ได้ทำหน้าที่เห็นแต่จักขุปสาทรูป จะทำหน้าที่ในการเห็นได้ก็ต้องมี ๘ รูป ดังกล่าวแล้วนั้นเป็นพื้นฐานในการเห็น ส่วนกัมมชกฺลาปะ อีก ๘ กลาปะมีโสตกฺลาปะ เป็นต้น

๔.๒ จิตตสมุฏฐานกฺลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานมี ๖ กลาปะ ดังนี้

๑) สุทฺถัญฺจกฺลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๘ รูปคืออวินิโภครูป ๘ สุทฺถัญฺจกฺลาปะนี้เกิดในเวลาที่ไม่มีอาการเคลื่อนไหวหรือไม่มีอาการพูด ในขณะที่จิตใจอ่อนไม่เข้มแข็ง เช่น การหายใจ หน้าซีก เวลาโกรธ ขนลุกชันหรือในเวลากลัว เป็นต้น

๒) กายวิญญูตินวกฺลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๘ รูป คืออวินิโภครูป ๘ และกายวิญญูติ ๑ กายวิญญูตินวกฺลาปะนี้เกิดในเวลาที่มีการเคลื่อนไหวภายในขณะที่มีจิตใจอ่อน ไม่เข้มแข็งเช่นการยืน การเดิน การนั่ง การนอนหลับ การเหยียดกาย เป็นต้น

๓) วจิวินญูติสัททกฺลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๐ รูป คือ อวินิโภครูป ๘ วจิวินญูติ ๑ และสัททรูป ๑ วจิวินญูติสัททกฺลาปะนี้ เกิดในเวลาพูด อ่านหนังสือหรือร้องเพลงและในเวลาจิตใจอ่อนแอ ท้อถอยหรือรู้สึกไม่สบาย

๔) ลหุตาทีเอกาทสกฺลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๑ รูป คืออวินิโภครูป ๘ และวการรูป ๓ ลหุตาทีเอกาทสกฺลาปะนี้ เกิดในเวลาที่ไม่มีการเคลื่อนไหวหรือในเวลาเปล่งเสียงพูดในขณะที่จิตใจสบาย เข้มแข็ง หรือในขณะที่ดีใจ เช่น อาการแถมใส่ขึ้นบาน หรืออาการขนลุกพองที่เกิดด้วยอำนาจปีติ เป็นต้น

๕) กายวิญญูติลหุตาทีทวาทสกฺลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๒ รูป ได้แก่ อวินิโภครูป ๘ วการรูป ๓ และกายวิญญูติ ๑ กายวิญญูติลหุตาทีทวาทสกฺลาปะนี้เกิดเมื่อเวลาเคลื่อนไหวร่างกายในเวลาจิตใจสบาย เข้มแข็ง เช่นการยืน การเดิน การนั่ง การนอน การเหยียดข้อมือ และการเหยียดขา เป็นต้นที่คล่องแคล่วหรือสะดวกสบาย

๖) วจิวินญูติสัททลหุตาทีเตรสกฺลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๓ รูป ได้แก่ อวินิโภครูป ๘ วการรูป ๓ วจิวินญูติ ๑ และสัททรูป ๑ วจิวินญูติสัททลหุตาทีเตรสกฺลาปะนี้ เกิดเมื่อเวลาพูดหรือ อ่านหนังสือหรือร้องเพลง เป็นต้น ในขณะที่จิตใจสบาย เข้มแข็งทำให้การพูดหรือการอ่าน เป็นต้น เป็นไปโดยสะดวกและคล่องแคล่ว^{๔๕}

สรุป จิตตชกฺลาปะ ๖ กลาปะนี้เป็นการแสดงตามอภิธัมมัตถสังคหะ ตามวิสุทธิมรรค อรรถกถา จิตตชกฺลาปะก็มี ๘ โดยเพิ่มสัททนวกฺลาปะ และสัททลหุตาทีทวาทสกฺลาปะเข้าด้วยอีก ๒ กลาปะ จิตตชกฺลาปะทั้ง ๖ นี้ ก็ได้แก่จิตตชกฺลาปะ ๑๔ (เวีนปริเฉทรูป) นั่นเอง ฉะนั้น จิตตชกฺลาปะเหล่านี้ย่อมเกิดได้เฉพาะสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น

^{๔๕} สุจินต์ บริหารวณเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป, อ่างแก้ว, หน้า ๔๑๕-๔๑๖.

๔.๓ อุตสุมภูฐานกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากอตุเป็นสุมภูฐาน มี ๔ กลาปะ ดังนี้

๑) สัทธัญญกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๘ รูป ได้แก่ อวินิพ โภครูป ๘ กลุ่มเดียวเท่านั้น และอตุชกลาปะนี้นับว่าเป็นพื้นฐานในการรักษาภายหรือรูปมิให้เนาเปื่อยและเป็นพื้นฐานของรูปกลาปะอื่น ๆ เพราะถ้าไม่มีอตุชกลาปะนี้แล้ว รูปกลาปะอื่น ๆ ก็ไม่อาจปรากฏตั้งอยู่ได้เลย

๒) สัทททวนกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๕ รูป ได้แก่อวินิพ โภครูป ๘ และสัททรูป ๑ สัทททวนกกลาปะเกิดขึ้นได้ทั้งในสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ที่เกิดในสิ่งที่มีชีวิต ได้แก่ เสียงกรน เสียงท้องถัน เสียงคบบมือ และเสียงคืดนิ้วเป็นต้น ที่เกิดในสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น เสียงน้ำไหล เสียงลมพัด เสียงฟ้าร้อง เสียงฆ้อง และเสียงกลองเป็นต้น

๓) ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๑ รูป ได้แก่ อวินิพ โภครูป ๘ และวิการรูป ๓ ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะนี้เกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น ไม่อาจเกิดในสิ่งที่ไม่มีชีวิตได้ เพราะวิการรูป ๓ เกิดร่วมได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น และรูปกลาปะนี้เกิดขึ้นในขณะที่ร่างกายสบายเป็นปกติหรือแข็งแรง

๔) สัททลหุตาทีทวาทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๒ รูป ได้แก่อวินิพ โภครูป ๘ สัททรูป ๑ และวิการรูป ๓ รูปกลาปะนี้เกิดได้เฉพาะในสิ่งที่มีชีวิตเท่านั้น เช่น เสียงกรน เสียงคบบมือ หรือเสียงท้องร้องเป็นต้น ซึ่งเป็นไปโดยแจ่มใสชัดเจน อตุชกลาปะทั้ง ๔ นี้ เกิดขึ้นในสิ่งที่มีชีวิตได้ ทุกกลาปะแต่ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตเกิดเพียงแค่ ๒ กลาปะเท่านั้น คือสัทธัญญกลาปะและสัทททวนกกลาปะ อตุชกลาปะทั้ง ๔ นี้ เกิดได้ในทุก ๆ ส่วนของร่างกาย

สรุป อตุชกลาปะทั้ง ๔ นี้ ได้แก่อตุชรูป ๑๒ (เว้นปริเจทรูป) นั่นเอง และในอตุชกลาปะทั้ง ๔ นี้ ย่อมเกิดภายในร่างกายของสัตว์ได้ทั้งหมด ส่วนภายนอกสัตว์ คือในสิ่งที่ไม่มีชีวิตนั้น เกิดได้เพียง ๒ กลาปะ คือ สัทธัญญกลาปะ กับ สัทททวนกกลาปะ เท่านั้น

๔.๔ อาหารสุมภูฐานกลาปะ คือกลุ่มรูปที่เกิดจากอาหาร มี ๒ กลาปะ ดังนี้

๑) สัทธัญญกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๘ รูป ได้แก่ อวินิพ โภครูป ๘ สัทธัญญกลาปะ ในอาหารชกลาปะนี้ เกิดขึ้นเมื่อบริ โภคอาหารเข้าไปแล้วทำให้ร่างกายอึดอัด ไม่สบายหรือไม่ กระปรี้กระเปร่าเป็นต้น เพราะอาหารชกลาปะที่เกิดจากอาหารนั้นไม่ประกอบด้วยวิการรูป ๓ นั่นเอง

๒) ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะ คือกลุ่มรูปจำนวน ๑๑ รูป ได้แก่ อวินิพ โภครูป และวิการรูป ๓ ลหุตาทีเอกาทสกกลาปะนี้เกิดขึ้นเมื่อบริ โภคอาหารต่าง ๆ เข้าไปแล้ว ทำให้ร่างกายสดชื่นกระปรี้กระเปร่าแข็งแรงขึ้นเพราะอาหารชกลาปะที่เกิดจากอาหารนั้นประกอบด้วยวิการรูป ๓^{๖๐}

อาจกล่าวได้ว่า อาหารชกลาปะทั้ง ๒ นี้ เกิดจากภายนอกสัตว์ไม่ได้ เพราะอาหารชกลาปะ จะเกิดได้นั้น ต้องอาศัย กัมม โชชา ที่อยู่ภายในร่างกายของสัตว์ เป็นผู้อุปการะแก่ พหิททโชชา คือ โชชา

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๖-๔๑๗.

ที่มีอยู่ในอาหารต่าง ๆ นั้นอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น รูปกลาปที่อยู่ในอาหารต่าง ๆ ที่ยังไม่ได้บริโภคเข้าไป นั้น ไม่ใช่เป็นอาหารชกลาป แต่เป็นอุตฺชกลาปทั้งสิ้น และรูปกลาปะทั้ง ๔ ประเภทตามที่ได้กล่าว มาแล้วนั้น เมื่อนับจำนวนรูปกลาปะแล้ว มีทั้งหมด ๒๑ กลาปะแต่ในรูปกลาปะทั้ง ๒๑ กลาปะนี้ เมื่อนับโดยจำนวนรูปแล้วมีเพียง ๒๓ รูป เว้นรูป ๕ รูปคือ ปริเฉทรูป ๑ ลักษณะรูป ๔ รูป ๕ รูปนี้ ไม่จัดว่าเป็นรูปกลาปะ เพราะปริเฉทรูปเป็นรูปกำหนดขอบเขต ซึ่งคั่นอยู่ระหว่างรูปกลาปะต่อรูป กลาปะ ไม่เป็นองค์ประกอบร่วมของรูปกลาปะอย่างแท้จริง ส่วนลักษณะรูป ๔ เป็นรูปที่เป็น เครื่องหมายของรูปกลาปะ ซึ่งไม่เป็นองค์ประกอบร่วมของรูปกลาปะเช่นเดียวกัน

สรุป รูปเป็นสภาพธรรมที่ไม่รู้ มีปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดและดับไป เช่นเดียวกับจิตเจตสิก รูป ปรมาณูมี ๒๘ รูปหรือ ๒๘ ประเภทและมีความหมายไม่เหมือนที่เข้าใจกันว่า โต๊ะเป็นรูปหนึ่ง เก้าอี้ เป็นรูปหนึ่ง หนังสือเป็นรูปหนึ่งในรูปปรมาณู ๒๘ ประการนั้น มีรูปที่จิตรู้ได้ทางตา คือมองเห็นได้ เพียงรูปเดียวคือ สิ่งที่ปรากฏทางตาเท่านั้น ส่วนอีก ๒๖ รูปนั้น จิตเห็นไม่ได้แต่รู้ได้ทางอื่นตาม ประเภทของรูปนั้น โดยแบ่งเป็น ๒ คือ นิปผันนรูป ๑๘ และอนิปผันนรูป ๑๐

การศึกษาเรื่องรูปปรมาณู หรือสิ่งที่จะเรียกโดยชื่ออื่นว่ารูปธรรมหรือเรียกโดยย่อว่ารูปนั้น มีข้อพึงระมัดระวังให้พิจารณาความหมายตามคำจำกัดความให้ชัดเจนเพื่อป้องกันความหลงผิด ยึดถือเอาความถือความเข้าใจความรู้เดิมที่ได้สั่งสมอบรมมาในระบบการเรียนรู้อื่นนอกแนว อภิธรรมมัตถสังคหะเข้ามาปะปน ทำให้สับสนได้ ทั้งนี้เพราะหลายสิ่งหลายอย่างที่ผู้คนปัจจุบันและ แม้ผู้ศึกษาธรรมยังยึดถือเอาว่าเป็นรูป หรือรูปธรรมนั้นความจริงไม่ใช่ตัวตน อย่างเช่น มีการกล่าว ว่าสสารคือรูปธรรม ข้อนี้เป็นความเข้าใจผิดเพราะคำสสาร ซึ่งแปลจากคำภาษาอังกฤษว่า matter นั้น เป็นสมมุติบัญญัติทางวิทยาศาสตร์บ่งถึงสสารหรือแก่นสาร ซึ่งเชื่อว่ามีในวัตถุต่าง ๆ ส่วน รูปธรรม หรือรูปปรมาณูนั้นเป็นสังขารธรรม แสดงมดีว่าเป็นอนัตตา เป็นอสาระ คือไร้แก่นสาร โลกทัศน์ ชีวิตทัศน์ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะนั้น ปราศจากความเป็นตัวตนบุคคล และไร้แก่น สารหรือสสาร เพราะสังขารธรรมทั้งหลายกล่าวคือ จิต เจตสิก รูปล้วนแต่มีการปรุงแต่งคือ ปรากฏ ขึ้นเพราะการประสมกันเข้าขององค์ประกอบต่าง ๆ และดำรงอยู่เพียงชั่วขณะสั้นแล้วเสื่อมสลายไป เพื่อสิ่งใหม่จะได้ปรากฏขึ้นแทนที่กันต่อ ๆ ไปโดยรวดเร็ว จนคล้ายกับว่ามีการดำรงอยู่อย่าง สืบเนื่องในขั้นนี้จะได้พิจารณาเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับรูปปรมาณูโดยสังเขป เพื่อใช้เป็นแนวทาง แยกแยะรูปปรมาณูออกจากปรมาณูธรรมอื่นและจากบัญญัติธรรมด้วย

ดังนั้นรูปแต่ละประเภทจึงมีสภาวะของคน ๆ รูปมีสามัญลักษณะของสังขารธรรมคือ อนิจจตาทุกขตา อนัตตตา รูปมีปัจจัยปรุงแต่ง หรือสมุฏฐาน ๔ ประการคือ กรรม จิต อุตุ และ อาหาร มีการเสื่อมสลายไปเป็นลักษณะสำคัญ ส่วนบุคคลผู้ปฏิบัติวิปัสสนาสามารถพิจารณารูป ปรมาณู โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาได้

๓.๗ ตารางสงเคราะห์ ปริมาณธรรม ๔ โดย ชั้น ชาติ อายุคณะ

ปริมาตร ธรรม ๔	องค์ธรรมของ ชั้น ชาติ อายุคณะ	ชาติ ๑๘	อายุคณะ ๑๒	ชั้น ๕
จิต ๘๕	จักขุวิญญาณจิต ๒ โสตวิญญาณจิต ๒ ฆานวิญญาณจิต ๒ ชีวหาวิญญาณจิต ๒ กายวิญญาณจิต ๒ สัมปฏิจฉันนจิต ๒ ปัญญาทวาราวัชชนจิต ๑ จิตที่เหลือ ๑๖	จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชีวหาวิญญาณธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ มโนวิญญาณธาตุ	มนายคณะ	วิญญาณชั้น
เจตสิก ๕๒	เวทนาเจตสิก ๑ สัญญาเจตสิก ๑ สังขารเจตสิก ๕๐	ธัมมธาตุ	ธัมมายนคณะ	เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น
รูป ๒๘	จักขุปสาท ๑ โสตปสาท ๑ ฆานปสาท ๑ ชีวหาปสาท ๑ กายปสาท ๑ รูปารมณ ๑ สัททารมณ ๑ กัณธารมณ ๑ รสารมณ ๑ โผฏฐัพพารมณ ๑ (ปฐวี เตโช วาโย) สุขุมรูป ๑๖	จักขุธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ ชีวหาธาตุ กายธาตุ รูปธาตุ สัทธาธาตุ กัณธาธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ	จักขายคณะ โสตายคณะ ฆานายคณะ ชีวหาคณะ กายายคณะ รูปายคณะ สัททาทยคณะ กัณธาทยคณะ รสายคณะ โผฏฐัพพายคณะ	รูปชั้น
นิพพาน		ธัมมธาตุ	ธัมมายนคณะ	ไม่มีชั้น

เพื่อให้กุศลเจตสิกเกิดขึ้น การปฏิบัตินี้ ทรงแสดงไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วได้แก่ การปฏิบัติตามหลัก ศีล สมาธิ และปัญญา

รูป หมายถึงรูปทุกชนิด รูปทุกอย่างหรือรูปทั้งหมด ไม่ว่าจะรูปเหล่านั้นจะมีรูปร่าง ทรวดทรง ตามหลักเรขาคณิต หรือมีรูปร่าง ทรวดทรง ตามธรรมชาติเช่นใดก็ตาม ส่วนเป็น รูปทั้งสิ้น และได้แบ่งลักษณะของรูป ออกเป็น ๒ ชนิด นั่นก็คือมหาภูตรูป อันได้แก่ ไฟ ลม ดิน และน้ำ อย่างหนึ่ง และรูปที่ต้องอาศัยมหาภูตรูปหรือรูปที่มีการเกิดสืบเนื่องจากไฟ ลม ดิน และน้ำ ซึ่งในพระอภิธรรมปิฎกเรียกว่า อุपाทายรูป

รูปทั้งสองชนิด อันได้แก่รูปแห่ง ไฟ ลม ดิน และน้ำ และรูปที่ต้องอาศัย หรือรูปที่มีการเกิดสืบเนื่องจาก ไฟ ลม ดิน น้ำ ส่วนเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด ความโลภ ความโกรธ และความหลง แต่ก็เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด ความไม่โลภ ไม่โกรธ และไม่หลง ได้เช่นกัน รูปทั้งหลายเหล่านั้นจะกล่าวว่าเป็น เจตสิก อย่างหนึ่งก็ว่าได้ รูปทั้งหลายเหล่านั้น ส่วนเป็นเหตุและปัจจัยก่อให้เกิดความคิดอารมณ์ ความรู้สึก พฤติกรรม หรือการกระทำ ในทางที่ดีก็ได้ ในทางที่ไม่ดีก็ได้ หรือในทางที่จะว่าดีก็ไม่ใช่ จะว่าในทางที่ว่ามีดีก็ไม่ใช่ หรือเป็นเหตุและปัจจัยก่อให้เกิดอาสวะแห่งกิเลสก็ได้ ทำให้หลุดพ้นจากอาสวะแห่งกิเลสก็ได้เช่นกัน ซึ่ง รูปทั้งหลายเหล่านั้น บุคคลใด จะสามารถรับรู้หรือสัมผัสได้ก็เนื่องมาจาก ชั้น ๕ ในบุคคลนั้น ๆ หมายความว่า ชั้น ๕ จะเป็นสิ่งสร้างหรือเป็นแหล่งก่อให้เกิด การสามารถรับรู้ หรือสัมผัสในรูปทั้งหลายเหล่านั้นได้

สงเคราะห์รูป ๒๘ เป็นรูปธรรม ส่วน เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ๔ นี้เป็นนามธรรม และรูป ๒๘ สงเคราะห์เข้าใน รูปชั้น เวทนาชั้น สงเคราะห์เข้าใน เวทนาเจตสิก ๑ ดวง สัญญาชั้น สงเคราะห์เข้าในสัญญาเจตสิก ๑ ดวง สังขารชั้นสงเคราะห์เข้าใน เจตสิก ๕๐ ดวง วิญญาณชั้นสงเคราะห์เข้าใน จิต ๘๘ ดวง วิญญาณชั้นกับจิตเป็นอันเดียวกัน

บทที่ ๔

วิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

พุทธปรัชญา กล่าวถึงการเกิดของขันธ ๕ ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างขันธแต่ละขันธ ประกอบด้วย รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ซึ่งบัญญัติเรียกว่าสัตว์บุคคล ตัวตน ตัวเรา ตัวเขา เป็นต้น การรวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อน จึงเห็นว่าเป็นชีวิตมนุษย์ และมีความเป็นมาของชีวิตมนุษย์โดยตรง และมองสิ่งทั้งหลายว่าส่วนประกอบต่าง ๆ ที่เป็นผลรวมจากตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายนั้น ไม่มี เพราะเมื่อพิจารณาแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ของสิ่งนั้น ๆ ออกไปจะไม่เหลือตัวตนที่สมมติขึ้น เช่น รถยนต์เมื่อถูกแยกส่วนประกอบออกเป็นเครื่องยนต์ ตัวถัง ล้อและยาง เป็นต้น สิ่งที่เรียกว่ารถยนต์จะไม่มีตัวตนอยู่ ขันธ ๕ เป็นสิ่งที่มีจริงโดยสภาวะของตน ๆ จัดเป็นปรมัตถสังคหะ เป็นไปในกาลทั้งสาม โดยสภาวะธรรม มีองค์ประกอบอยู่สองส่วน นั่นคือ รูปกับนาม ส่วนนิพพานไม่อยู่ในกาล ไคเลย ขันธ ๕ เป็นสังขตธรรมเป็นฝ่าย สังสารวัฏ ส่วนนิพพานเป็นอสังขตธรรม*

อภิธรรมมัตถสังคหะ เป็นคัมภีร์ซึ่งรวบรวมเนื้อความของพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ ไว้โดยย่อ คัมภีร์พระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์เมื่อว่าโดยย่อแล้วได้แก่จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ พระอภิธรรม นั้น เป็นธรรมที่แสดงถึงความจริง ๒ ประเภท คือ ปรมัตถธรรม หรือปรมัตถสังคหะ คือ ธรรมชาติอันประเสริฐที่เป็นความจริง ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นความจริง เป็นธรรมชาติที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง บัญญัติธรรม หรือสมมติสังคหะจะเป็นสิ่งที่บัญญัติแต่งตั้งขึ้น แล้วเป็นที่ยอมรับของหมู่ชน จึงได้เป็นสิ่งสมมติว่า เป็นความจริง เพื่อจะได้ใช้เรียกชื่อ ได้ถูกต้องตามความนิยมของชาวโลกหรือหมู่มนุษย์ใน บทนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษา พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ กับการเกิดของมนุษย์และวิเคราะห์ขันธ ๕ ในคัมภีร์ อภิธรรมมัตถสังคหะ ดังมีอธิบายต่อไปนี้

๔.๑ คุณลักษณะที่พิเศษของคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ

คุณลักษณะพิเศษ คือ เป็นไปเพื่อแนวทางแห่งการปฏิบัติ กล่าวคือ ความจริงที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ และทรงเทศนาสั่งสอนพุทธบริษัทให้เข้าใจและปฏิบัติตามจนเห็นความจริงนั้น ๆ ก็คือสิ่งทั้งหลายที่ปรากฏนั้น เป็นธรรมแต่ละชนิดแต่ละประเภท ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล

ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้น เพราะปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้นได้ เช่น ความโลภ ความโกรธ ความเสียใจ ความทุกข์ ความสุข ความริษยา ความตระหนี่ ความเมตตา ความกรุณา การเห็น การได้ยิน เป็นต้น ล้วนเป็นสภาพธรรมแต่ละชนิด สภาพธรรมแต่ละชนิดแต่ละประเภทนั้นต่างกัน เพราะเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ กัน การที่มนุษย์หลงยึดความโลภ ความโกรธและสภาพธรรมอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นว่าเป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคลนั้น เป็นความเห็นผิด เป็นความเข้าใจผิดเพราะธรรมเหล่านี้เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หมดไป เปลี่ยนแปลง ไปอยู่ตลอดเวลาตั้งแต่เกิดจนตาย การหลงเข้าใจผิดว่าเป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคลนั้นก็เพราะไม่รู้ความจริงของธรรมทั้งปวง เมื่อเห็นขณะใดก็ยึดการเห็นซึ่งเป็นสภาพธรรมชนิดหนึ่งว่าเป็นตัวตน เป็นเรานั้น เมื่อได้ยินก็ยึดสภาพธรรมที่ได้ยิน ได้กลิ่น ได้ลิ้มรส ก็ยึดสภาพธรรมเหล่านี้ว่าเป็นตัวตน เมื่อพระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ความจริงของสภาพธรรมทั้งปวง เป็นปรมัตถธรรม คือ เป็นสภาพธรรมที่มีลักษณะเฉพาะแต่ละอย่าง ๆ ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงลักษณะของสภาพธรรมนั้น ๆ ได้ไม่ว่าใครจะรู้หรือไม่รู้ก็ตาม ใครจะเรียกสภาพธรรมนั้นด้วยคำใดภาษาใด หรือไม่เรียกสภาพธรรมนั้นด้วยคำใด ๆ เลยก็ตาม สภาพธรรมนั้นก็เป็นสภาพที่ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้เลย สภาพธรรมใดที่เกิดขึ้น สภาพธรรมนั้นเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแล้วก็ดับไป^๒

ฉะนั้น การศึกษาพระธรรมเป็นการรักษาพระพุทธศาสนาให้สืบต่อไป จริงอยู่แม้ว่าพระสงฆ์จะมีมากมายแต่บางที่ผู้ที่ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมก็เป็นผู้ที่สามารถจะประพฤติปฏิบัติสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปในทางที่ดีได้ และการศึกษาเกี่ยวกับพระอภิธรรมนี้ ก็เพื่อให้เข้าใจในชีวิตของเรา โดยทั่วไปทุก ๆ คน และเราก็สามารถที่รู้สภาวะของจิตใจอย่างถูกต้อง

๔.๒ วิเคราะห์พุทธปรัชญาว่าด้วยจิต

ความสำคัญของจิต เป็นธาตุรู้ สภาพรู้ เป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้สิ่งที่กำลังปรากฏ ซึ่งไม่เพียงแต่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสเท่านั้น แต่ยังคิดนึก วิจิตรต่าง ๆ นานา ฉะนั้น โลกของแต่ละคนจึงเป็นไปตามอำนาจจิตของแต่ละคน จิตของบางคนก็สะสมกุศลไว้มาก ไม่ว่าจะเห็นบุคคลใดซึ่งเป็นผู้ที่มากไปด้วยอกุศลธรรม จิตของบุคคลซึ่งสะสมกุศลไว้มากนั้นก็ยังเกิดเมตตา หรือกรุณาหรืออุเบกขาได้ ในขณะที่โลกของคนอื่นเป็นโลกของความชิงชัง ความไม่แจ่มชื่น ความโกรธ ความขุ่นเคืองใจ แต่ละคนจึงเป็นโลกของตัวเองแต่ละโลก ทุก ๆ ขณะตามความเป็นจริง ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า

^๒สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๒-๒๓.

ที่จิตชื่อว่า มนะ ก็เพราะกำหนดรู้อารมณ์ กล่าวคือสิ่งที่จิตรู้ ซึ่งเป็นสภาพรู้หรือธาตุรู้เกิดขึ้น
สิ่งที่จิตกำลังรู้ในขณะนั้นชื่อว่า อารมณ์

ที่จิตชื่อว่า หทยะ ก็เพราะเป็นสภาวะอยู่ภายใน เป็นสภาพรู้อารมณ์ที่ปรากฏอารมณ์
ภายนอก ฉะนั้น การศึกษาเรื่องจิตจึงเป็นการพิจารณาสภาพธรรมที่กำลังปรากฏในขณะนี้ทั้งภายใน
และภายนอก

ที่จิตชื่อว่า ปัลลวะ เพราะความหมายว่าบริสุทธิ์คำนี้หมายเอาภวังคจิต ซึ่งเป็นสภาพที่
เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทันที การดับไปของจิตดวงก่อนเป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้น หรือบริสุทธิ์
เพียงชั่วขณะที่ไม่รู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจเท่านั้น ขณะที่หลับสนิททุกถนดูเหมือน
บริสุทธิ์ ไม่รู้สึกชอบ ไม่รู้สึกชัง ไม่รู้สึกริษยา ไม่ตระหนี่ ไม่สำคัญตน ไม่เมตตา ไม่กรุณา เพราะ
ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยิน ไม่รู้สิ่งที่มาสัมผัส ไม่คิดนึกใด ๆ ทั้งสิ้น

ที่จิตชื่อว่า มนายตนะ เพราะว่าเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุมและเป็นเหตุ แม้
ผัสสะ ย่อมเกิดในมณะนี้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ภายนอก ย่อมประชุมที่มณะ โดยความเป็น
อารมณ์ แม้ความหมายว่าเป็นเหตุ เพราะเป็นเหตุแห่งผัสสะ เป็นสหชาตปัจจัย ซึ่งจิตทุกขณะเป็น
สภาพรู้ เป็นธาตุรู้ เป็นอาการรู้ แต่ที่จะเข้าใจลักษณะซึ่งเป็นอนัตตาของจิตได้ยิ่งขึ้น ก็โดยรู้ว่าจิต
เป็นมนายตนะ^๓

คามทรสนะของพุทธปรัชญาจิตเป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาหรือเกิดดับอยู่ทุกขณะ
จิตจะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป แล้วเกิดขึ้นใหม่ ตั้งอยู่ และดับไป วนเวียนเป็นอนัตตาอยู่ตลอดเวลาไม่ว่าจะ
เป็นเวลาหลับหรือตื่น ในภาษาไทยใช้คำว่า ดวง เรียกจิตที่เกิดขึ้นแต่ละครั้ง จิตดวงเก่าที่ดับไปแล้วเป็น
เหตุปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นสืบต่อ จิตดวงใหม่ที่เกิดขึ้นสืบต่อจากจิตดวงเก่าก็ดำรงอยู่ชั่วขณะหนึ่ง
แล้วดับไปพร้อม ๆ กับทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้นในทำนองเดียวกัน เพราะฉะนั้น
จิตดวงหนึ่งจึงเป็นเหตุและผลอยู่ในตัว ถ้านับจิตดวงหนึ่งสัมพันธ์กับจิตดวงที่เกิดก่อน มันก็เป็นผล
แต่ถ้านับมันสัมพันธ์กับจิตดวงที่เกิดขึ้นต่อไป มันก็เป็นเหตุจิตของมนุษย์ จึงมีลักษณะเป็นสายหรือ
กระแสของปรากฏการณ์ธรรมชาติอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุเป็นผล เกิดดับติดต่อสัมพันธ์กันประดุจดัง
ลูกโซ่ เราจะเรียกระแสของจิตนี้ว่าเป็นกระแสของชีวิตส่วนหนึ่งก็ได้

ในทางพุทธปรัชญา อธิบายว่า จิต ๘๘ ดวงนั้น คือ วิญญาณขันธ์ เป็นตัวรับรู้เพราะกระแสจิต
หรือกระแสชีวิตนี้จะไหลเรื่อยไปอย่างไม่ขาดสาย หรือสะดุดหยุดลงเวลาคนตายแม้ว่าขันธ์ ๕ ที่
ประกอบกันขึ้นเป็นคนคนหนึ่งจะดับสิ้นลงก็จริง แต่ว่าจิตหรือวิญญาณขันธ์นั้นเมื่อดับแล้วก็เกิดขึ้น
ใหม่ในภพใหม่การเกิดดับของจิตที่เป็นสันตติสืบต่อกันไปจนกว่าจะหมดกิเลส หรือหลุดพ้น จิตกับ
วิญญาณถึงจะดับและจิตนั้นก็ยังมีหน้าที่แตกต่างกันออกไป ดังอธิบายต่อไปนี้

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕-๖๗.

๔.๒.๑ หน้าทีของจิต

หน้าทีของจิตก็คือการงานที่จิตทำนั่นเองซึ่งเปรียบเหมือนบุคคลต่าง ๆ ที่ต้องทำงาน มีตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ เช่น นายกรัฐมนตรี ครู ตำรวจ และทหาร เป็นต้น ซึ่งหน้าที่เหล่านี้ก็มีการทำ การบริหารหน้าที่การงานของตนเองตามหน้าที่นั้น ๆ หน้าทีของร่างกายของมนุษย์ซึ่งประกอบด้วย อินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ก็ทำหน้าที่แตกต่างกันไปตามความเป็นใหญ่ของส่วนนั้น ๆ เช่น ตาก็ทำหน้าที่ในการมองเห็น หูก็ทำหน้าที่ได้ยินเสียงต่าง ๆ เป็นต้น ส่วนใจนั้นก็ทำหน้าที่ในการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งหน้าทีของจิตมี ๑๔-หน้าที ดังนี้

๑. หน้าทีแรกเกิด (ปฏิสนธิกิจ) หมายถึง จิตขณะแรกในภพชาติใหม่

๒. หน้าทีรักษากภพชาติ (ภวังคกิจ) เป็นองค์ของภพทำให้ตั้งอยู่เท่าที่อายุของสัตว์จะพึงอยู่ ได้เกิดขึ้นตอนไม่รับรู้ทั้ง ๖ คือ เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รับสัมผัส และตอนนึกคิดอารมณ์ คือ ภวังคจิตเกิดตอนนอนหลับสนิท แม้ตอนตื่นก็มีภวังคจิตเกิดสลับอยู่

๓. หน้าทีนำวิถีจิต (อาวัชชนกิจ) คือ จิตดวงแรกที่เกิดขึ้นในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ต้องมีจิตทำหน้าที่ นำเสียก่อน จึงเกิดวิถีจิตเพื่อให้รู้ทั้ง ๖ (จักขุทวารวิถีจิต)

๔. หน้าทีเห็น (ทัสสนกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่เห็นที่ประสาทตา (จักขุประสาท) เกิดขึ้นเพียง ขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ทางตา (จักขุทวารวิถีจิต)

๕. หน้าทีได้ยิน (สวณกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่ได้ยิน ที่ประสาทหู (โสตประสาท) เกิดขึ้นเพียง ขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางหู (โสตทวารวิถีจิต)

๖. หน้าทีได้กลิ่น (ฆายนกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้กลิ่น ที่ประสาทจมูก (ฆายนประสาท) เกิดขึ้น เพียงขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางจมูก (ฆานทวารวิถีจิต)

๗. หน้าทีรู้รส (สายนกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้รส ที่ประสาทลิ้น (ชีวาหประสาท) เกิดขึ้นเพียง ขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางลิ้น (ชีวาหทวารวิถีจิต)

๘. หน้าทีรับสัมผัส (มุสนกิจ) คือ จิตที่ทำหน้าที่รับสัมผัสทางกาย ที่ประสาทกาย (กายประสาท) เกิดขึ้นเพียงขณะเดียวในวิถีจิตหนึ่ง ๆ ทางกาย (กายทวารวิถีจิต)

๙. หน้าทีรับส่ง (สัมปฏิจฉนกิจ) คือ จิตที่รับอารมณ์ต่อจากทวิปัญญาวิญญาณ คือจิตเห็น จนถึงจิตรับสัมผัส ๑๐ ประเภท แล้วก็จิตดวงนี้ทำหน้าที่ส่งอารมณ์ไปให้จิตดวงต่อไป

๑๐. หน้าทีพิจารณาโดยอัตโนมัตติ (สันตிரณกิจ) คือ จิตที่เกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่รับส่ง (สัมปฏิจฉนจิต) ชื่อว่า สันตிரณจิต ซึ่งพิจารณาปัญจอารมณ์ คือ กลิ่น แสง เสียง กลิ่น รส และสิ่งรับ สัมผัสทางกาย อย่างอัตโนมัตติ คำว่าพิจารณานี้มิใช่พิจารณาเรื่องราวตามความเข้าใจทั่ว ๆ ไป เพราะ อารมณ์ที่ให้พิจารณาในที่นี้เป็นปรมัตต์ (ของจริงแท้) และเป็นปัจจุบัน คือ กำลังเกิดขึ้นยังไม่ดับไป

เนื้อความของคำว่าพิจารณา ในที่นี้ ก็คือใคร่ครวญอารมณ์หนึ่ง ในทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย เพื่อให้จิตดวงต่อไปจะได้ทำหน้าที่ตัดสิน

๑๑. หน้าที่ตัดสินอารมณ์ (ไวภูรूपพณกิจ) คือ จิตที่เกิดขึ้นก่อนที่จะเกิดจิตบุญ หรือจิตบาป เกิดขึ้นและก่อนที่จะเกิดจิตบุญ หรือบาปนี้ต้องมีจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นก่อน ๑ ขณะ เพื่อเป็นหัวเลี้ยว หัวต่อให้เกิดจิตบุญ หรือจิตบาป หรือเพื่อตัดสินอารมณ์โดยให้จิตดวงต่อไปเป็นบุญหรือเป็นบาป จะเห็นว่า คำว่า ตัดสิน ในที่นี้ไม่ใช่ตัดสินในความหมายทั่ว ๆ ไป เช่นตัดสินให้มวยคู่นี้เสมอกันเป็นต้น มโนทวาราวชชนจิตทำหน้าที่นี้

๑๒. หน้าที่เสพอารมณ์ (ชวนกิจ) การทำบุญ ทำบาป การพูดจาการเคลื่อนไหวกิริยาท่าทางการทำกิจกรรมหน้าที่การงานทั้งหลายทั้งปวง อาศัยจิตที่ทำหน้าที่ชวนนี้อย่างเดียว สำหรับบุญชนจิตที่มาทำหน้าที่นี้ ได้แก่ จิตบุญ หรือจิตบาป ๒ จำพวกเท่านั้น และจิตบุญหรือบาปนี้ เกิดต่อจากจิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (ข้อ ๑๑) ตำนานับพระอรหันต์จิตที่มาทำหน้าที่ชวนนี้ได้แก่กิริยาจิตและจิตผลบุญ ที่ชื่อว่า ผลจิต

๑๓. หน้าที่รับตามอารมณ์ของชวนจิต (ตทาลัมพณกิจ) คือ จิตที่เกิดขึ้นต่อจากจิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (ชวนกิจ) โดยรับอารมณ์เดียวกัน ชวนจิต เกิดขึ้นเมื่ออารมณ์นั้นมีกำลังแรง เช่น แสงจ้า เสียงดัง ทำให้ชวนจิต เมื่อเกิด ๑ ขณะ แล้ว ยังไม่สามารถเกิดภวังคจิต เพราะอำนาจของอารมณ์แรง จึงทำให้เกิดจิตประเภทมารับอารมณ์เรานั้นต่อจากชวนจิตจิตที่มาทำหน้าที่นี้ จึงเรียกว่า ตทาลัมพณกิจ จำพวกจิตที่ทำหน้าที่นี้คือ จิตผลบุญและจิตผลบาป บางประเภท (มหาวิบากจิต และสันติริณจิต)

๑๔. หน้าที่ตายจากภพปัจจุบัน (จตุตถกิจ) คือ จิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ เช่น ชาติคน จิตดวงสุดท้ายของชาติคนเกิดเพียง ๑ ขณะ เป็นจิตจำพวก ผลของบุญหรือบาป (กุศล วิบากจิต หรืออกุศลวิบากจิต) ข้อสังเกต จตุตถจิตนี้เป็นจิตประเภทเดียวกัน จิตเกิด (ปฏิสนธิจิต) จิตคอนนอนหลับ (ภวังคจิต)^๔

๔.๒.๒ การทำหน้าที่ของจิตแต่ละจำพวก

พุทธปรัชญาได้อธิบายการทำหน้าที่ของจิตแต่ละจำพวกแตกต่างกันออกไป ดังนี้

๑. จิตบาป (อกุศลจิต) ทำหน้าที่เดียว คือ ชวนกิจ

๒. จิตผลบาป (อกุศลวิบากจิต) ทำหน้าที่ ๑๑ อย่าง คือ แรกเกิด (ปฏิสนธิกิจ) รักษาภพชาติ (ภวังคกิจ) ฐีส (สาขณกิจ) รับสัมผัส (มุสสนกิจ) รับส่ง (สัมปฏิจฉันนกิจ) พิจารณาโดยอัตโนมัติ (สันติริณกิจ)รับอารมณ์ตามชวนจิต (ตทาลัมพณกิจ) และตาย (จตุตถกิจ)

^๔ พระเทพวิสุทธิกวี, จิตวิทยาในพระอภิธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๔๒.

๓. จิตบุญ (กุศลจิต) ทำหน้าที่เดียว คือ ชวนกิจ

๔. จิตผลบุญ (กุศลวิบากจิต) ทำหน้าที่ ๑๒ อย่าง คือ หน้าที่ ๑๑ อย่างเหมือนกับจิตผลบาป และยังเพิ่มอีก หนึ่งหน้าที่ คือ ชวนกิจ (สำหรับผลจิตของอริยบุคคล)

๕. กิริยาจิต ทำหน้าที่ ๑ อย่าง คือ หน้าที่ นำวิถีจิต (อวิชชากิจ) ตัดสินอารมณ์ (โกฎฐัพพกิจ) และเสพอารมณ์ (ชวนกิจ)

สำหรับเจตสิก ๕๒ ดวงที่ประกอบกับจิต ซึ่งทำหน้าที่ไหน เจตสิกก็ทำหน้าที่เช่นเดียวกัน กับจิตที่ประกอบนั้น

๔.๒.๓ จิตกับการรับรู้

พุทธปรัชญาว่าด้วยเรื่องความรู้ว่าตามแนวจิตแยกประเภท ความรู้ วิญญาณ ๖ และความรู้แจ้งอารมณ์ มีอธิบายดังนี้

๑. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางตา คือ รูปร่างด้วยตา เห็นรูป ต่าง ๆ เช่น ช้าง ม้า คน

๒. โสตวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางหู คือ รู้เสียงด้วยหู ได้ยินเสียงต่าง ๆ เช่น เสียงเพลง เสียงดนตรี เป็นต้น

๓. ฆานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ รู้กลิ่นด้วยจมูก ได้กลิ่นหอมเหม็น เป็นต้น

๔. ชิวหาวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รสด้วยลิ้น รู้รสต่าง ๆ เช่น หวาน ขม เปรี้ยว เค็ม เป็นต้น

๕. กายวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้โกฎฐัพพะ ด้วยกาย รู้สัมผัสผัสสะ เช่น ร้อน อ่อน แฉง เป็นต้น

๖. มโนวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ รู้ความนึกคิดอารมณ์ที่เกิดกับใจ

๔.๒.๔ กระบวนการรับรู้ของจิต

กระบวนการแห่งความรู้ สัตยญา ๖ ความกำหนดได้หมายรู้ ความหมายรู้อารมณ์ ความจำได้หมายรู้ มี ๖ เส้นทางด้วยกัน คือ

๑. รูปสัตยญา ความหมายรูรูปร่าง เช่นว่า ดำ แดง เขียว ขาว เป็นต้น

๒. สัททสัตยญา ความหมายรู้เสียง เช่นว่า ดัง เขา ทุ่ม แหลม เป็นต้น

๓. กันธสัตยญา ความหมายรู้กลิ่น เช่นว่า หอมเหม็น เป็นต้น

๔. รสสัตยญา ความหมายรู้รส หวาน เปรี้ยว ขม เค็ม เป็นต้น

๕. โกฎฐัพพสัตยญา ความหมายรู้สัมผัสทางกาย เช่นว่า อ่อน แฉง หยาบ ละเอียด

๖. รัชมมสัตยญา ความหมายรู้อารมณ์ทางใจ เช่นว่า งาม น่าเกลียด เทียงไม่เทียง เป็นต้น

๔.๒.๕ เส้นทางการรับรู้

สัมผัสหรือผัสสะ ๖ ความกระทบ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณนี้คือเส้นทางแห่งการรับรู้ตามแนวจิต คือ

๑. จักขุสัมผัส ความกระทบทางตา คือ ตา + รูป + จักขุวิญญาณ
๒. โสตสัมผัส ความกระทบทางหู คือ หู + เสียง + โสตวิญญาณ
๓. ฉานสัมผัส ความกระทบทางจมูก คือ จมูก + กลิ่น + ฉานวิญญาณ
๔. ชิวหาสัมผัส ความกระทบทางลิ้น คือ ลิ้น + รส + โภกฐัพพะ + ภายวิญญาณ
๕. กายสัมผัส ความกระทบทางกาย คือ กาย + โภกฐัพพะ + ภายวิญญาณ
๖. มโนสัมผัส ความกระทบทางใจ คือ ใจ + ธรรมารมณ์ + มโนวิญญาณ

เส้นทางแห่งการรับรู้ อายตนะภายใน ๖ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทั้ง ๖ นี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อินทรีย์ ๖ เพราะเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตนแต่ละอย่าง เช่น จักขุเป็นเจ้าการในการเห็น เป็นต้น ส่วนอายตนะภายนอก ๖ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แคนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจ สิ่งที่ใจนึกคิด ทั้ง ๖ นี้ เรียกทั่วไปว่า อารมณ์ ๖ คือเป็นสิ่งสำหรับให้จิตยึดหน่วง

อีกอย่างหนึ่งตามความนิยมในคัมภีร์ทั้งหลายได้จัดความรู้ตามทางรับรู้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ทิฏฐะ สิ่งที่เห็น ได้แก่ รูปารมณ์ทั้งหลาย หรือความรู้ที่ได้ด้วยการเห็นการดู
๒. สุตะ สิ่งที่ได้ยิน ได้แก่ เสียง และความรู้ที่ได้ด้วยการสดับทั้งหลาย
๓. มุตะ สิ่งที่สัมผัสทราบ ได้แก่ กลิ่น รส และโภกฐัพพะหรือสิ่งที่รับรู้ทางจมูก ลิ้นและกาย
๔. วิญญาตะ สิ่งที่แจ้งใจ ได้แก่ ธรรมารมณ์ กล่าวคือ สิ่งทั้งหลายที่รู้ด้วยใจ^๔

สามอย่างแรก คือ ทิฏฐะ สุตะ และมุตะ เป็นความรู้ทางปัญจทวาร แต่ท่านแยกออกเป็น ๓ พวกเพราะการเห็น และการได้ยิน เป็นแหล่งความรู้สำคัญ มีขอบเขตกว้างขวางมาก จึงแยกเป็นแต่ละอย่างส่วนความรู้ทางทวารอีกสาม ได้แก่ ทางจมูก ลิ้น และกาย มีลักษณะร่วมกันคือ เป็นความรู้ของทวารซึ่งรับอารมณ์ที่มาถึงตัว คือ กลิ่น รส และโภกฐัพพะ ต้องมาถูกต้องที่อายตนะจึงรู้ได้ แตกต่างจากตา หู ซึ่งรับอารมณ์ที่ไม่มาแตะต้องถึงอายตนะ (รูปอาศัยแสง เสียงอาศัยคลื่นเป็นสื่อเชื่อมต่อ)

๔.๒.๖ เครื่องมือในการรับรู้

เครื่องมือในการรับรู้ นั้น ได้แก่ หู มีหน้าที่ฟัง ตา มีหน้าที่เห็นรูป จมูกมีหน้าที่ดมกลิ่น ลิ้นมีหน้าที่ลิ้มรส กายมีหน้าที่สัมผัสกับสิ่งที่มากระทบ ใจมีหน้าที่นึกคิดอารมณ์ที่เกิดขึ้นกับใจ อายตนะ

^๔พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๘.

ซึ่งจิตและเจตสิกนั้นก็มียลักษณะนามที่เป็นสังขตธรรม เป็นลักษณะของไตรลักษณ์และมีความสัมพันธ์กับจิตอย่างไร ซึ่งผู้วิจัยจะได้อธิบายดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ จิต เจตสิกเป็นนาม

พุทธปรัชญาได้จำแนกการประกอบของคนและสัตว์ออกไว้ ๒ ประเภท คือ รูปและนาม เมื่อแยกสภาวะธรรมเหล่านี้ย่อยออกไปอีกจะได้เป็นขั้น ๕ ประเภท คือ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น เจตสิกนั้นเป็นส่วนนามจัดอยู่ใน เวทนาขั้น สัญญาขั้นและสังขารขั้นเจตสิกจึงจัดเป็นสภาวะธรรมที่เป็นนาม

๔.๓.๒ จิต เจตสิกเป็นสังขตธรรม

จิต เจตสิกเป็นสังขตธรรม เพราะเป็นธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งได้แก่ กุศลในภูมิ ๔ อกุศลวิบากในภูมิ ๔ อัปยาคคิริยาในภูมิ ๓ และรูปทั้งหมด และเจตสิกก็เป็นส่วนหนึ่งในขั้น ๕ ที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้นให้เกิดชีวิตขึ้น ดังนั้น สังขตธรรม จึงหมายถึง จิตและเจตสิกทั้งหมด ส่วนเจตสิกจึงจัดอยู่ในประเภทสังขตธรรม เพราะว่าจิตยังไม่หลุดพ้นและจิตนั้นก็ถูกเจตสิกเป็นตัวปรุงแต่งเป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ เหมือนเงาติดตามตัวฉะนั้น

๔.๓.๓ จิต เจตสิกเป็นลักษณะของไตรลักษณ์

พุทธปรัชญาแม้ไม่ได้กล่าวว่า จิต เจตสิกมีลักษณะของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง (ไม่เที่ยงมีการเกิดดับ) ทุกขัง (ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงไป) อนัตตา (ไม่มีตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้) โดยตรง แต่ได้กล่าวถึงขั้น ๕ มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ดังข้อความดังต่อไปนี้

“ในเวทนาขั้นนั้น เวทนาที่เป็นอดีต เป็นไฉน เวทนาใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปรากฏไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว เวทนาที่เป็นอนาคตเป็นไฉน เวณายังไม่เกิด ยังไม่เป็นที่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่ปรากฏ เวทนาที่เป็นปัจจุบัน เป็นไฉน เวทนาใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏเกิดขึ้น”^๑

และทรงแสดงขั้นที่เป็นเจตสิกที่เหลือ คือ สัญญาขั้น และสังขารขั้น ที่เป็นอดีต (ดับไปแล้ว) ที่เป็นอนาคต (ยังไม่เกิด) และที่เป็นปัจจุบัน (กำลังปรากฏเกิดขึ้น) ในทำนองเดียวกันกับเวทนาขั้น

จึงอาจกล่าวได้ว่า พระอภิธรรมปิฎกแสดง เจตสิก คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น ว่ามีลักษณะของไตรลักษณ์ คืออนิจจัง (มีการเกิดดับ) ทุกขัง (แปรเปลี่ยนไป) อนัตตา (ไม่มีตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้)

^๑ อภิ.วิ. ๓๕/๓/๒.

๔.๓.๔ เจตสิกเป็นปรมัตถธรรม

เจตสิกเป็นปรมัตถธรรม เพราะเจตสิกเป็นธรรมชาติที่เป็นความจริงแท้แน่นอนที่ดำรงลักษณะเฉพาะของตนไว้โดยไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลง เป็นธรรมชาติที่ปฏิเสธความเป็นสัตว์ ความเป็นบุคคล ความเป็นตัวตน โดยสิ้นเชิง ตามหลักพุทธปรัชญานั้นได้จำแนกสภาวธรรมทั้งหมดโดยความเป็นกุศล อกุศล และอัพยาทุกต เป็นต้น และทรงจำแนกสภาวธรรมเหล่านั้น มาจำแนกโดยความเป็นขั้น อายตนะ และธาตุ เป็นต้น สภาวธรรมทั้งหมดนี้เมื่อจำแนกโดยปรมัตถ์ ได้แก่ จิต (วิद्यูญาณขั้น) เจตสิก (เวทนาขั้น สัญญาขั้น และสังขารขั้น) รูป (รูปขั้น) เจตสิกนั้นจึงเป็น ๑ ในปรมัตถธรรม คือ เจตสิกธรรม

สรุป ลักษณะโดยทั่วไปของเจตสิกได้ดังนี้คือ เป็นปรมัตถธรรม มีคุณสมบัติเป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่างสัณฐานให้เห็นหรือสัมผัสได้ รู้ได้เฉพาะทางใจเท่านั้น เจตสิกเป็นสังขตธรรม คือ ธรรมที่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย เจตสิกเป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ ๓ ประการ คือ (๑) อนิจลักษณะ คือ สภาพไม่เที่ยงมีการเกิดดับ (๒) ทุกขลักษณะ คือ ทนอยู่สภาพเดิมไม่ได้ มีความผันแปรเปลี่ยนแปลง และ (๓) อนัตตลักษณะ คือ สภาพไม่ใช่ตัวตน เป็นไปตามเหตุปัจจัยไม่สามารถบังคับบัญชาได้

๔.๓.๕ ความสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิต

เจตสิกมีหลายชนิดแต่ละชนิดนิยมใช้ลักษณะนามว่า ดวง แต่ละดวงล้วนมีลักษณะคุณสมบัติที่แตกต่างกัน มีจำนวนทั้งหมด ๕๒ ชนิด หรือ ๕๒ ดวง เช่น ความโกรธ มีชื่อว่า โทสเจตสิก มีลักษณะหยาบกระด้าง คุร้าย ความรักก็เป็นเจตสิกอีกชนิดหนึ่ง คือ โลภเจตสิก มีลักษณะ ยึดติด ไม่สละ และปรารถนารมณ์ เป็นต้น จะเห็นได้ว่าเจตสิกเป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นกับจิตใจความรู้ตึกนึกคิดของเราอยู่ตลอดเวลา จิตกับเจตสิกจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด และการที่จิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ต้องมีเจตสิกจำนวนหนึ่งเกิดร่วมด้วยเสมอ เพราะว่าเมื่อจิตเกิดเจตสิกก็เกิดขึ้นด้วยกันจะว่าจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อน จิตเกิดทีหลังไม่ได้เลย และยังดับพร้อมกันกับจิต ในทำนองเดียวกันเมื่อจิตดับเจตสิกก็ดับไปด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง มีอารมณ์อันเดียวกับจิต หมายถึง อารมณ์ (ตัวถูกรู้) ที่เจตสิกเข้าไปรับอยู่นั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกันกับจิตเข้าไปรับนั่นเอง เช่น จิตรับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับอารมณ์สีขาวด้วย จิตรับอารมณ์สีดำ เจตสิกก็รับอารมณ์สีดำด้วย เป็นต้น อีกทั้งยัง อาศัยวัตถุ เดียวกับจิต เช่น จิตเห็นอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตได้ยินอาศัยหูเกิด เจตสิกก็อาศัยหูเกิดด้วย จิตรู้ธรรมารมณ์อาศัยหัวใจเกิด เจตสิกก็อาศัยหัวใจเกิดด้วย อีกอย่างหมายความว่าเจตสิกนี้เป็นนามธรรมที่อาศัยจิตเกิดขึ้น มีหน้าที่คลุกเคล้าปรุงแต่งจิตอาศัยจิตเป็นไป มีอารมณ์เดียวกับจิต จิตรับรู้อารมณ์ใดเจตสิกก็รู้อารมณ์นั้นเช่นเดียวกับจิตนั้น เช่น จิตได้ยินเสียงมีเจตสิกที่ประกอบ ได้แก่ ผัสสเจตสิก เวทนาเจตสิก

สัญญาเจตสิก โลกเจตสิก เป็นต้น เกิดขึ้นร่วมกับจิตเอาเสียงเป็นอารมณ์เช่นเดียวกับจิต จิตเกิดก่อน แล้วเป็นเหตุใกล้ให้เจตสิกเกิดขึ้น

สรุปได้ว่า เจตสิกต้องประกอบด้วยลักษณะทั้ง ๔ ประการนี้อย่างครบถ้วนจะขาดลักษณะใดลักษณะหนึ่งไม่ได้เลย คุณลักษณะของเจตสิกทั้ง ๔ อย่างนี้แสดงให้เห็นว่าเจตสิกมีความสัมพันธ์กับจิตมาก คือมีการเกิดดับติดต่อกัน ไปพร้อม ๆ กับจิต มีการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่นเดียวกับจิตและยังต้องอาศัยวัตถุ ที่เกิดเช่นเดียวกับจิตอีกด้วย

๔.๓.๖ ความสำคัญของเจตสิก

จิตและเจตสิกมีความสำคัญต่อคนและสัตว์เป็นอย่างยิ่ง เพราะถ้าขาดนามธรรมคือจิตและเจตสิกเสียแล้ว คนและสัตว์ทั้งหลายถึงแม้มีรูปร่างกายอวัยวะที่ครบสมบูรณ์ คนและสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็จะไม่มีจิตใจ ไม่มีความรู้สึก และไม่สามารถทำอะไรต่าง ๆ ได้ ไม่ต่างอะไรกับรูปปั้นที่ประดับตามสถานที่ต่าง ๆ เท่านั้น จิตจึงมีบทบาทสำคัญในการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส หากปราศจากจิต การเห็น การได้ยิน การนึกคิดต่าง ๆ เป็นต้น จะมีไม่ได้จิตเป็นประธาน เป็นผู้กระทำ จิตมีสภาวะแท้จริง คือ รู้ แต่มีอิทธิพลครอบงำทำให้จิตเปลี่ยนแปลงสภาพไป เรียกว่า เจตสิก เครื่องปรุงแต่งจิต เป็นสภาวะธรรมที่ทำงานร่วมกันกับจิต จิตนั้นเกิดได้ครั้งละ ๑ ดวงเท่านั้น ในขณะที่มีเจตสิกจำนวนหนึ่งเกิดร่วมกับจิตด้วย ดังเช่น จิตที่ทำการเห็นนั้น จิตเพียงแต่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์คือเห็นสิ่งต่าง ๆ เช่น สีเขียว สีแดง เท่านั้นมิได้ทำหน้าที่ในการจำสิ่งเหล่านั้น สัญญาเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตนั้นต่างหากทำหน้าที่ในการจำสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ อีกตัวอย่างหนึ่งเช่น เมื่อจิตทำหน้าที่เห็นสิ่งต่าง ๆ นั้น จิตมิได้ทำหน้าที่รู้สึกต่อสิ่งนั้น เช่น รู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือเฉย ๆ (ไม่สุขไม่ทุกข์) เวทนาเจตสิกที่เกิดพร้อมกับจิตเห็นนั้นต่างหากทำหน้าที่รู้สึกต่อสิ่งต่าง ๆ เช่น รู้สึกเป็นสุขเมื่อได้เห็นสิ่งที่ตนพอใจ หรือรู้สึกเป็นทุกข์เมื่อได้เห็นสิ่งที่ตนไม่พอใจ หรือรู้สึกเฉย ๆ ต่อสิ่งที่ตนไม่พอใจ เนื่องจากเวทนาเจตสิกเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นกับจิตทุกดวงและจิตมีการเกิดดับติดต่อกันอย่างรวดเร็ว เราจึงมีความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์หรือเฉย ๆ เกิดดับพร้อมกับจิตอยู่ตลอดเวลา

อย่างไรก็ตาม ระหว่างจิตกับเจตสิกนั้นเป็นการยากที่จะตัดสินว่าอย่างใดสำคัญกว่ากัน เนื่องจากจิตและเจตสิกต่างก็มีหน้าที่และความสัมพันธ์กันจนยากที่ปุถุชนจะแยกออกจากกันได้ นอกจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ที่ได้ทรงแยกแยะแล้วนำมาสั่งสอนพุทธบริษัทอีกทีหนึ่งได้มีผู้เปรียบเทียบความสำคัญระหว่างจิตกับเจตสิกไว้ว่าจิตเปรียบเหมือนพ่อบ้านที่เป็นผู้นำของครอบครัว เจตสิกเปรียบเหมือนแม่บ้านที่มีอำนาจเหนือพ่อบ้านนั้น พ่อบ้านจึงต้องทำตามความต้องการของแม่บ้าน เราจึงไม่อาจที่จะตัดสินใจได้ว่าพ่อบ้านซึ่งเปรียบเหมือนจิตกับแม่บ้านซึ่งเปรียบเหมือนเจตสิกนี้ใครสำคัญกว่ากัน หรือเปรียบเทียบข้างลาภชงกับควาญช้าง จิตเปรียบเหมือนควาญช้าง เจตสิกเปรียบเหมือนช้าง ทั้งควาญช้างและช้างต่างต้องอาศัยกันทำงาน จึงจะสามารถ

ลากซุงไปได้ ถ้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่อาจทำงานลากซุงได้ จึงอาจกล่าวได้ว่าทั้งจิตและเจตสิกต่างก็มีความสำคัญเท่าเทียมกัน จึงควรจะนำมาศึกษาเพื่อพัฒนาจิตและเจตสิกให้เจริญขึ้น อันจะเป็นประโยชน์อย่างเต็มที่ต่อไป

สรุป จิตและเจตสิกนอกจากจะรับรู้อารมณ์อย่างเดียวกัน เจตสิกยังมีอิทธิพลปรุงแต่งจิตให้เป็นไปตามลักษณะของเจตสิกแต่ละประเภท ทำให้จิตมีลักษณะที่แตกต่างกันเป็นประเภทต่าง ๆ เช่น เป็นกุศลจิต หรืออกุศลจิต มีสุขเวทนา หรือทุกขเวทนา แม้ว่าจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน แต่จิตและเจตสิกต่างก็อิงอาศัยกัน ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงจิตแม้จะไม่ได้กล่าวถึงเจตสิกแต่ก็ต้องมีความเข้าใจว่าหมายรวมถึงเจตสิกที่เกิดร่วมกันไว้ด้วย ในลักษณะเช่นนี้เปรียบเหมือนพระราชาสเด็จพระราชาเสด็จมา แต่พระราชาก็ไม่ได้เสด็จมาพระองค์เดียวหากยังมีอำมาตย์ ข้าราชการบริพารผู้ติดตามมาด้วย โดยที่เราไม่ต้องการถึงก็เป็นอันรู้กันว่าพระราชาสเด็จพระราชาต้องเสด็จมาพร้อมกับอำมาตย์หรือข้าราชการเสมอ

๔.๔ วิเคราะห์พุทธปรัชญาว่าด้วยเรื่องรูป

รูปที่มีอยู่ในวิทยาการทางโลก โดยเฉพาะวิชาฟิสิกส์ ศึกษาเรื่องสสารและพลังงาน แม้จะเป็นวิทยาการที่เป็นประโยชน์ต่อมนุษยเรามาแต่ยังเป็นความรู้โดยอ้อม ไม่ใช่เป็นความรู้โดยตรงเพราะยังไม่สามารถจะเข้าถึงสภาวะแก่นแท้ของรูปได้ และยังมีได้เป็นไปเพื่อความสุขที่แท้จริงของชีวิตอย่างจริงจัง ผิดกับวิทยาการเรื่องรูป ที่มีอยู่ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ซึ่งเป็นวิทยาการเพื่อความพ้นทุกข์ของชีวิตอย่างแท้จริง เป็นการเสริมความเข้าใจในเรื่องสสาร และพลังงานในทางโลก ให้กระจ่างยิ่งขึ้นด้วย มีวิทยาการว่าด้วยเรื่องรูป หลายเรื่องที่ต้องศรัทธาสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเปิดเผยนักวิทยาศาสตร์ปุณฺชนทางโลก ได้ค้นพบภายหลัง เช่น ความรู้เกี่ยวกับวิวัฒนาการของรูปที่มีชีวิตโลกกลมไม่ใช่โลกแบน โลกไม่ใช่ศูนย์กลางของจักรวาล เรื่องของสสารและพลังงาน เป็นต้น

นอกจากนั้นพระพุทธองค์ยังทรงประทานให้เราทราบถึงความรู้เรื่องรูปที่นักวิทยาศาสตร์ปุณฺชนทางโลกยังค้นไปไม่ถึง เช่น รูปอันเกิดจากอำนาจกรรมในอดีต รูปละเอียดที่ตาเปล่าของมนุษย์มองไม่เห็น ซึ่งเป็นร่างกายของสัตว์นรก เปรต ตลอดจนเทวดา พรหม เป็นต้นและที่สำคัญที่สุดในบรรดาคำรู้เรื่องรูป เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

พระอภิธรรมมัตถสังคหะ จากการที่วิทยาการทางโลกมองรูปเพียงหยาบ ๆ รวมถึงระบบกลไกการทำงานในส่วนต่าง ๆ เท่านั้น ซึ่งบางอย่างก็ไม่สามารถเห็นได้เพียงอาศัยความรู้พอทำความเข้าใจได้เท่านั้นและไม่เพียงแต่เป็นวิทยาการที่ศึกษาถึงเรื่องรูปโดยตรง คือเจาะเข้าถึงสภาวะแก่นแท้ของรูปโดยตรงแล้ว ยังเป็นวิทยาการเพื่อความพ้นทุกข์ของชีวิตอย่างแท้จริง นอกจากนั้นการที่ได้มีโอกาสศึกษา เรื่องรูปในหลักอภิธรรม เป็นการเสริมความเข้าใจในเรื่องสสารและพลังงานในทางโลกให้ กระจ่างยิ่งขึ้นด้วย

ในทางพุทธปรัชญามีวิทยาการว่าด้วยเรื่องรูป หลายเรื่องที่ต้องสัมพันธ์กันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเปิดเผย นักวิทยาศาสตร์ปวงชนทางโลกได้ค้นพบภายหลัง เช่น ความรู้เกี่ยวกับวิวัฒนาการของรูปที่มีชีวิต โลกกลมไม่ใช่โลกแบน โลกมิใช่ศูนย์กลางของจักรวาล เรื่องของสสารและพลังงาน เป็นต้น นอกจากนี้ พระพุทธองค์ยังทรงประกาศให้เราทราบถึงความรู้ เรื่องรูปที่นักวิทยาศาสตร์ปวงชนทางโลกยังค้นไปไม่ถึง เช่น รูปอันเกิดจากอำนาจกรรม ในอดีต รูปละเอียดที่ตาเปล่าของมนุษย์มองไม่เห็น ซึ่งเป็นร่างกายของสัตว์นรก เปรต ตลอดจน เทวดา พรหม เป็นต้น และที่สำคัญที่สุดให้เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงนี้เป็นเป้าหมายสูงสุด

พุทธปรัชญามองว่าชีวิตมนุษย์เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ รวมกันซึ่งอาศัยกันเป็นระบบและเป็นกระบวนการ การจะเข้าใจชีวิตได้ดี ต้องแยกองค์ประกอบออกเป็น ๒ ส่วน ทั้งที่เป็นวัตถุร่างกายและจิตวิญญาณหรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม โดยรวมลงในขั้น ๕ โดยมีรูปภายนอก รูปภายใน อันย่อหมายถึง รูปแห่งอวัยวะต่าง ๆ ทั้งภายนอกภายใน มีรูปร่างทรวดทรง แตกต่างกันไป ตามลักษณะการใช้งาน หรือตามลักษณะความจำเป็นหรือความคล่องแคล่ว เหมาะสมในการทำงานของอวัยวะนั้น ๆ รูป ในมนุษย์นี้หากท่านมีสติสัมปชัญญะ รู้สึกตัวและระลึกได้ ในเรื่องของจิตก็ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ และเกิดความรู้ ความเข้าใจในความสัมพันธ์เกี่ยวข้อกัน ก็จะเกิดรู้ความเข้าใจว่า รูป มีความสำคัญ มีลักษณะ มีความจำเป็น ในการศึกษา ไม่ว่าจะในด้านศาสนาหรือในด้านวิชาการด้านอื่น ๆ เป็นอย่างยิ่ง การแยกชีวิตออกเป็นระบบขั้น ๕ นั้น เป็นการระบบแยกย่อย เพื่อการศึกษาธรรมชาติของมนุษย์เหมือนนักวิทยาศาสตร์ ธรรมชาติแห่งชีวิต มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่ไม่หยุดนิ่งเฉย เป็นชีวิตที่เคลื่อนไหว องค์ประกอบแต่ละส่วนมีการทำงานเป็นกระบวนการสัมพันธ์กันเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเครื่องจักร โดยเฉพาะหุ่นยนต์ ถึงจะมีการเคลื่อนไหว แต่ก็ไม่มีชีวิต ไม่มีเจตนา ไม่มีเจตจำนง เครื่องจักรจะเคลื่อนไหวได้ก็ต่อเมื่อมีคนขับซึ่งบังคับ แต่ระบบการทำงานชีวิตมนุษย์มีเจตจำนง มีคุณสมบัติ คือ ปัญญา ทำให้การเคลื่อนไหวของมนุษย์มีการปรับตัว ปรับปรุงพัฒนาระบบการทำงานของตนเองและจัดการกับสิ่งอื่นภายนอกได้ ลักษณะพิเศษแห่งองค์ประกอบนี้ เรียกว่า ระบบเป็นอยู่หรือการดำเนินชีวิต ซึ่งชีวิตนั้นมีองค์ประกอบของรูปและนาม มีอธิบายดังนี้

๔.๔.๑ รูปและองค์ประกอบของรูป

ในความหมายของสมมติสังขะ รูป คือความจริงตามสมมุติของชาวโลกในความหมายของปรมาตตสังขะ คือความจริงที่เข้าถึงสภาวะแก่นแท้ของธรรมชาติเป็นความจริงขั้นสูงสุด หรือธรรมชาติที่ผันแปรแตกสลายไปด้วยความร้อน หรือความเย็นพิเศษ ส่วนรูปปรมาตต คือ รูปจริงที่มีอยู่จริง ๆ โดยสภาวะโดยธรรมชาติ ใครได้เรียนรู้ ได้ศึกษา ได้กระทบ ได้สัมผัส จะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด เพื่อความเข้าใจง่ายและให้เห็นชัดระหว่างรูปปรมาตตกับรูปบัญญัติ ดังเช่น ถ้าเราเอา

ไฟมาจีที่แขนของคน ๕ คน ซึ่งเป็นชาติต่าง ๆ ถามว่าแต่ละคนจะมีความร้อนเหมือนกันหรือไม่
แน่นอนทุกคนจะมีความรู้สึกตรงกันเหมือนกัน นั่นคือ จริ่งที่มีอยู่จริง ส่วนคำอุทานหรือคำที่พูด
แสดงความรู้สึกออกมานั้น จะไม่เหมือนกัน ถ้าเป็นคนไทยก็บอกว่าร้อนชาติอื่น ๆ ก็ออกเสียงอุทาน
เป็นภาษาของชาติตนเอง ความรู้สึกที่เหมือนกันตรงนั้นแหละเป็นปรมัตต์ ส่วนการสื่อสาร
ความหมายออกมา เป็นภาษาเสียงนั้นเป็นบัญญัติและไฟที่ยกตัวอย่างมานี้เป็นหนึ่งในรูปปรมัตต์

ความสำคัญของรูป คือ การเรียนรู้ถึงกฎเกณฑ์การอิงอาศัยกันของรูปและนาม รูปเป็นที่ตั้ง
ที่อาศัยของจิตเพื่อให้จิตทำงานได้ มีเหตุทำให้เกิดรูปได้ ๔ อย่าง คือ กรรม จิต อุด อาหาร รูปแต่ละ
รูปต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม (กลาป) จึงจะทำหน้าที่ของคนได้ กลุ่มรูปที่สำคัญ คือ กลุ่มรูปที่เกิดจาก
กรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้

๑) องค์ประกอบของรูป

องค์ประกอบพื้นฐานของรูป มี ๔ ชาติ เป็นประธานของรูปอื่น ๆ เรียกว่า มหาภูตรูป ๔
ส่วนที่เหลืออีก ๒๔ รูป ต้องอาศัยมหาภูตรูป ๔ เกิด เรียกว่า อุปาทายรูป ๒๔ ชาติประธานหรือมหาภูตร
รูป ๔ ได้แก่ ชาติดิน ชาติน้ำ ชาติไฟ ชาติลม นอกจากนี้ ภายในชาติทั้ง ๔ แต่ละชาติมีคุณสมบัติ
เฉพาะตัว ๔ อย่าง คือ สี กลิ่น รส โยชะ เช่น ภายในชาติดินเองจะมีทั้ง สี กลิ่น รส โยชะ ประจำชาติ
ดินอยู่ ชาติอื่น ๆ เช่นกัน ดังนั้น องค์ประกอบพื้นฐานของรูปธรรมจึงมีอยู่ทั้งหมด ๘ รูป ที่แยกออก
จากกันไม่ได้เลย คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โยชะ เรียกว่า อวินิพโกตรูป ๘ ส่วนสมภูฐานของ
รูปมี ๔ อย่าง คือกรรม จิต อุด อาหาร รูปทุกรูปจะเกิดขึ้นได้ต้องมีเหตุหรือสมภูฐานให้เกิด นอกจาก
สมภูฐาน ๔ อย่างนี้แล้ว ไม่มีเหตุอื่นที่ทำให้รูปเกิดขึ้นได้ กลุ่มรูปแต่ละกลุ่มมีสมภูฐานการเกิดไม่
เท่ากัน บางกลุ่มมีได้สมภูฐานเดียว บางกลุ่มมีได้หลายสมภูฐาน

๒) ความสำคัญของมหาภูตรูป ๔

มหาภูตรูป มีความสำคัญ คือ รูปที่เป็นใหญ่ เป็นประธาน เป็นที่อาศัยแก่รูปอื่น ๆ ทั้งหลาย
รูปอื่นทั้งหมด ถ้าไม่มีมหาภูตรูปรองรับก็เกิดขึ้นไม่ได้ มหาภูตรูปมีอยู่ทั่วไปในโลกธาตุทั้งปวง ทั้ง
สิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต มี ๔ อย่าง คือดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ได้ชื่อว่ามหาภูตรูป เพราะเป็นธาตุที่ปรากฏ
อยู่ เป็นใหญ่ เป็นประธาน เป็นที่อาศัยแห่งรูปทั้งหลาย มีลักษณะที่หลอกลวง เกิดดับดุจปีศาจ เป็น
สิ่งที่ต้องบริหารมากเลี้ยงคูมาก เพราะย่อยยับอยู่เสมอ มีอาการเปลี่ยนแปลงมาก เคลื่อนไหวมาก
และเป็นของใหญ่และมีจริงต้องพิจารณามาก ส่วนอุปาทายรูป เป็นรูปธรรมที่ต้องอาศัยมหาภูตรูป
เป็นแดนเกิด และมหาภูตรูป ๔ นิยมเรียกกันว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ

ปฐวีธาตุ หรือ ปถวีรูป เป็นรูปปรมัตต์ที่มีลักษณะแข็งหรืออ่อน ซึ่งมีลักษณะที่จุดๆดังนี้ มี
ความแข็งเป็นลักษณะ มีการทรงตัวเป็นกิจ มีการรับไว้เป็นผล มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือ คือ อาโป เตโช
วาโย เป็นเหตุให้เกิดปฐวีธาตุ

อาโปธาตุ เป็นรูปปรมาณูที่รู้ได้ด้วยใจ ซึ่งมีลักษณะทึงตุกะ ดังนี้ มีการไหลเป็นลักษณะ ทำให้รูปที่เกิดร่วมด้วยมีความเจริญเป็นกิจ มีความเกาะกุมรูปที่เกิดร่วมกันเป็นผล มีธาตุทั้ง 3 ที่เหลือเป็นเหตุให้เกิดอาโป

เตโชธาตุ หรือ เตโชรูป เป็นรูปปรมาณูซึ่งมีลักษณะร้อนหรือเย็น มีลักษณะทึงตุกะ ดังนี้ มีความอบอุ่นเป็นลักษณะ ทำให้รูปเกิดร่วมสูกอมเป็นกิจ ทำให้รูปที่เกิดร่วมด้วยอ่อนนุ่มเป็นผล มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุ

วาโยธาตุ หรือวาโยรูป เป็นรูปปรมาณู ซึ่งมีลักษณะไหวหรือเคร่งคืด มีลักษณะทึงตุกะ ดังนี้ มีความเคร่งคืดเป็นลักษณะ มีการไหวเป็นกิจ มีการเคลื่อนย้ายเป็นผล มีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเหตุ

๓) สมุฏฐานของรูปและการเกิดโรค

สมุฏฐาน หมายถึง เหตุที่ทำให้รูปปรมาณูเกิดขึ้นได้ มีอยู่ ๔ สมุฏฐาน คือกรรม จิต อุดุ อาหาร กรรมมัชรูป หมายถึง รูปที่เกิดจากเจตนากรรมที่ได้กระทำไว้ในอดีตชาติ (ในภพก่อน) มีพลังอำนาจให้เป็นผู้มีกำลังร่างกายเป็นไปต่างกัน บางคนสวยงาม เกิดจากเจตนากรรมอันเป็นมหากุศล บางคนทุพพลภาพ เกิดจากอกุศลกรรมของการเบียดเบียนชีวิตผู้อื่นให้เดือดร้อน

จิตตชรูป คือ รูปที่เกิดจากจิต เป็นผลจากการทำงานของจิตให้ปรากฏเป็นรูปเคลื่อนไหว รูปเปลี่ยนไปอยู่ในท่าต่าง ๆ เช่น รูปอยู่ในท่านั่ง นอน ยืน ก้าวไป อาการทางกายเหล่านี้เรียกว่า กายวิญญัตติ เป็นไปตามความต้องการของจิต เมื่อจิตคิดจะเดิน อาการเดินจึงเกิดขึ้นได้ ถ้าเป็นการพูด การกล่าวทางวาจา ก็เรียกว่า วจวิญญัตติ เมื่อจิตคิดจะพูด การพูดจึงเกิดขึ้น หากมีความผิดปกติทางจิต เช่น จิตฟุ้งซ่าน วิตกกังวล เสียใจ อาการที่แสดงออกทางรูป คือ กระสับกระส่าย นอนไม่หลับ คนที่ป่วยทางจิตจึงมีพฤติกรรมและคำพูดที่ไม่ตรงกับเหตุผล ไม่สามารถควบคุมจิตใจตนเองได้ จิตตชรูปปรากฏขึ้นเองไม่ได้ ต้องอาศัยกรรมมัชรูป อุดุชรูป และอาหารชรูป เป็นที่ตั้งจึงเกิดได้

อุดุชรูป รูปที่เกิดจากอุดุ เกิดเนื่องด้วยไฟธาตุที่ย่อยอาหารแล้วให้พลังงานออกมาปกคลุมอยู่ทั่วไปในร่างกายมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย และเมื่อสัตว์ตายลง อุดุชรูปยังคงปรากฏต่อไป ส่วนกรรมมัชรูปและอาหารชรูปจะปรากฏอยู่ได้ในระหว่างที่สัตว์นั้นยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น

อาหารชรูป อาหารที่เป็นสมุฏฐาน อาหารในที่นี่หมายถึง โອชา ที่มีอยู่ในอาหารต่าง ๆ โອชาที่ทำให้อาหารรูปเกิดขึ้นมีอยู่ทั่วไปในธรรมชาติ มีทั้งภายในสัตว์และภายนอกสัตว์ โອชาที่มีอยู่ภายในร่างกายสัตว์ เรียกว่า อังฆัคคโອชา ถ้าโອชาที่อยู่ภายนอกสัตว์ เรียกว่า พหิทธโອชา สำหรับอาหารภายนอก เมื่อบริโภคนแล้วจะถูกย่อยด้วยไฟธาตุ (ปจกเตโช)

๔) รูปปรมาณูประชุมกันอย่างไร

กล่าวได้ว่า ไม่มีรูปปรมาณูประเภทใดประเภทหนึ่งที่จะอยู่โดดเดี่ยวลำพัง โดยไม่อยู่รวมกับรูปปรมาณูประเภทอื่น ๆ รูปปรมาณูต่าง ๆ มาประชุมกัน จึงทำให้มีสิ่งของต่าง ๆ ในโลก การ

ประชุมของรูปปรมาณูที่เป็นกลุ่มๆแต่ละกลุ่มทางธรรมเรียกว่ากลาปะ ลักษณะของรูปกลาปะหรือกลุ่มรูป คือ เกิดพร้อมกัน และอยู่ที่เดียวกัน การประชุมของกลุ่มรูปปรมาณูเหล่านี้ เป็นรูปหยาบ คนเราทั่วไปมักคุ้นเคย ยังมีกลุ่มรูปแต่ละกลุ่มที่ละเอียดอ่อน ที่สัมผัสกายไม่ได้ คาเปล่าก็มองไม่เห็น เมื่อกลุ่มรูปละเอียดเหล่านี้มาประชุมกันซึ่งไม่เบียดเสียดหนาแน่นเหมือนกลุ่มที่เรามองเห็น ในกรณีนี้คนเราทั่วไปไม่คุ้นเคย นักวิทยาศาสตร์ปฐุชนทางโลกก็ยังไม่คุ้นเคย คุ้นเคยแต่รูปกายที่หยาบ ผิดกับพุทธวิทยาศาสตร์ของพระพุทธองค์ ผู้มีพระสัพพัญญุตญาณ ได้ อธิบายการประชุมของกลุ่มรูปปรมาณูที่หยาบและละเอียด กลุ่มรูปต่าง ๆ ที่มาประชุมกัน ไม่ติดกันเป็นพืด แต่มีช่องว่างระหว่างกลุ่มรูปที่ทางธรรมะเรียกว่า ปริเฉทรูปซึ่งเรื่องนี้นักวิทยาศาสตร์ได้ค้นพบภายหลัง

๕) รูปเกิดจากอำนาจอะไร

๑. เกิดจากอำนาจกรรม (กัมมหารูป) เช่น ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูกประสาทลิ้น ประสาทกาย หทยัตถุอันเป็นที่ตั้งของจิตต่าง ๆ รูปที่แสดงความเป็นเพศหญิงหรือชายเป็นต้น

๒. เกิดจากอำนาจจิต (จิตตหารูป) เช่น เสียงพูด สีหน้าท่าทาง รูปขึ้น รูปเดิน รูปนั่ง รูปนอน ลมหายใจเข้าออก เป็นต้น

๓. เกิดจากอำนาจอาหาร (อาหารหารูป) อาหารที่เรารับประทานสามารถทำให้เกิดรูปอันเกิดจากอาหารเพื่อหล่อเลี้ยงร่างกายของเราให้ดำรงอยู่ได้ เป็นต้น

๔. เกิดจากอำนาจอตุ (อตุหารูป) อตุ คือความร้อนหรือความเย็นซึ่งอตุนี้สามารถทำให้เกิดรูปต่าง ๆ เช่น เป็นไขตัวร้อน

๔.๔.๒ การเกิดขึ้นร่วมกันแห่งรูปและนาม

รูปกับนามมีความสัมพันธ์กัน เมื่อประกอบรวมอะไคร่ อุปกรณ์เครื่องยนต์ต่าง ๆ เข้าด้วยกัน การเรียกว่า"รถ" ย่อมมีได้ ฉนั้นใด เมื่อรวมองค์ประกอบต่าง ๆ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเข้าด้วยกัน การบัญญัติเรียกว่าคนหรือสัตว์ย่อมมีได้ฉนั้นนั้น เหมือนกับการบัญญัติเรียกว่าคนหรือสัตว์เป็นสิ่งที่เกิดจากส่วนประกอบ ๕ อย่างเรียกว่าเบญจขันธ์หรือขันธ์ ๕ องค์ประกอบของขันธ์ ๕ นั้น มีคำอธิบายดังนี้

๑. รูปขันธ์ คือ ส่วนที่เป็นรูปทั้งหมด ได้แก่แก้วหาญรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ คำว่ารูปนั้นหมายถึง สิ่งที่เสื่อมสลาย ผุพัง แดกดับด้วยความร้อน ความเย็น เป็นต้น รูปทั้งหมด

๒. เวทนาขันธ์ คือส่วนที่เป็นความรู้สึก เป็นธรรมชาติที่เสวย อารมณ์ เช่น ความรู้สึกสบาย ไม่สบาย ดีใจ เสียใจ หรือเฉย ๆ แบ่งเป็น ๓ คือ สุข (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) ทุกข์ (ทางกายหรือทางใจก็ตาม) อทุกขมสุข (ไม่ทุกข์ไม่สุข คือ เฉย ๆ บางทีเรียกว่า อุเบกขา อีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น ๕ คือ สุข (ทางกาย) ทุกข์ (ทางกาย) โสมนัส (ดีใจ) โทมนัส (เสียใจ) อุเบกขา (เฉย ๆ หรือ ความรู้สึก

ธรรมดา ไม่ประทับใจเป็นกลางๆ) แบ่งตามทางที่เกิดเป็น ๖ คือ เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจักขุ (ตา) ทางโสตตะ (หู) ทางฆานะ (จมูก) ทางชีวหา (ลิ้น) ทางกาย (กาย) และทางมโน (ใจ)

๓. สัญญาขั้นนี้ ส่วนที่เป็นตัวกำหนดหมาย ทำให้รู้ถึงความต่างและความเหมือนกันในสิ่งที่สัมผัสว่าเป็นอะไร เช่น เป็นคน สัตว์ หรือสิ่งของว่ามีลักษณะอย่างไร ดีหรือไม่ดี หอมหรือเหม็น เป็นของเราหรือของเขา เป็นต้น

๔. สังขารขั้นนี้ ส่วนของเจตนา คือ การปรุงแต่งอารมณ์ หมายถึงธรรมชาติที่มีการประสมเป็นความคิดปรุงแต่งเกี่ยวกับอารมณ์นั้น ๆ หรือสิ่งต่าง ๆ เช่น ดีหรือไม่ดี ชอบหรือไม่ชอบ อยากได้หรือไม่อยากได้ รัก หรือเกลียด ทั้งทางกาย วาจา และทางใจ

๕. วิญญาณขั้นนี้ ส่วนที่รู้อารมณ์ หรือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ต่างๆ เช่น เห็นรูป ได้ยินเสียง เป็นต้น

เมื่อก้าวโดยสรุปแล้วขั้นนี้ ๕ ย่อลงเป็น ๒ ส่วน คือรูปกับนาม รูปเป็นฝ่ายวัตถุ ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เช่น เห็น ได้ยิน เป็นต้นได้ ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นฝ่ายนาม คือเป็นสิ่งที่รู้อารมณ์ เช่น เห็น ได้ยิน เป็นต้นได้ รูปเป็นธรรมชาติที่ไม่โน้มไปสู่อารมณ์ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์ ดังนั้น นามขั้นนี้ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณจึงมีธรรมชาติเป็นอย่างเดียวกัน คือธรรมชาติเป็นตัวยึดหรือเป็นฐานทางเดินให้แก่นามขั้นนี้ที่เหลือ คือ เวทนา สัญญา และสังขาร ถ้าไม่มีวิญญาณแล้ว เวทนา สัญญา และสังขารจะมีไม่ได้ ในทำนองเดียวกัน วิญญาณไม่อาจมีโดยไม่มีเวทนา สัญญา และสังขาร วิญญาณไม่อาจดำรงอยู่อย่างเดี่ยวๆ ในรูปของเชิงเดี่ยวได้ แต่ต้องมีเวทนา สัญญา และสังขารเข้าผสม การมองจากแง่นี้ ทำให้เห็นว่า เวทนา สัญญา และสังขารเป็นลักษณะหรือคุณสมบัติของวิญญาณแต่ละ ลักษณะไป เช่น วิญญาณหรือจิตที่เสวยอารมณ์ มีสุขหรือมีทุกข์ จำอารมณ์ ปรุงแต่งอารมณ์ มีโกรธ หรือ มีเมตตา เป็นต้น เพราะอาศัยการประกอบกันอย่างเหมาะสมของขั้นนี้ ๕ นี้เอง ชีวิตจึงมีขึ้นได้ องค์ประกอบของชีวิตเมื่อพูดอีกนัยหนึ่งก็คือกายและวิญญาณ กายและวิญญาณนี้มีธรรมชาติแตกต่างกัน กายไม่ใช่วิญญาณ และวิญญาณไม่ใช่กายกายและวิญญาณนั้นมีธรรมชาติแตกต่างกันก็จริง

กล่าวได้ว่า กายและวิญญาณทั้งสองนั้น ต่างก็มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด กล่าวคือ ต่างก็อิงอาศัยเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันเป็นไป เมื่ออย่างหนึ่งผดืปกติ อีกอย่างก็ต้องพลอยผดืปกติไปด้วย หรือถ้าฝ่ายหนึ่งถูกทำลาย อีกฝ่ายก็ต้องถูกทำลายไปด้วย ฉะนั้นรูปและนาม (กายกับวิญญาณ) เป็นของคู่กัน ทั้งคู่อาศัยกันและกัน เมื่ออย่างหนึ่งแตกสลาย ก็แตกสลายทั้งคู่ตามปัจจัย ตามข้อความนี้ แสดงให้เห็นว่า ทั้งกายและวิญญาณแม้จะไม่ใช่สิ่งเดียวกัน แต่ก็ยังเป็นปัจจัยของกัน กายก็เป็นปัจจัยแก่วิญญาณ วิญญาณก็เป็นปัจจัยแก่กาย ทั้งสองอย่างไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะเมื่อกายมีปัญหาใช้การไม่ได้ วิญญาณก็ไม่สามารถอาศัยแสดงออกได้หรือเมื่อวิญญาณดับร่างกายก็ไม่

สามารถสืบต่อไปได้ ดังข้ออุปมาที่ว่า ไม้ข้อ ๒ กำตั้งอยู่ได้เพราะต่างอาศัยซึ่งกันและกัน ฉันทิ
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป ฉันทิ นั้น ดังเช่น ไม้ข้อ ๒
กำ ถ้าเอาออกเสียกำหนึ่ง อีกกำหนึ่งย่อมล้ม ถ้าตั้งอีกกำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ล้มฉันทิ เพราะนาม
รูปดับ วิญญาณก็ดับ เพราะวิญญาณดับนามรูปก็ดับฉันทิ นั้น

เปรียบเสมือนคนขับรถกับรถ รถนั้นถ้าไม่มีคนขับก็ไม่สามารถจะขับเคลื่อนได้ หรือมีแต่
คนขับไม่มีรถก็ไม่สำเร็จประโยชน์ ต้องอาศัยทั้งคนขับรถและรถการไปสู่จุดหมายปลายทาง จึงจะ
เป็นไปได้ ฉันทิ วิญญาณเปรียบเสมือนคนขับ รถเปรียบเสมือนร่างกายก็ฉันทิ นั้นเหมือนกัน แม้ว่าทั้ง
กายและวิญญาณอาศัยกันและกันจึงจะสามารถทำหน้าที่ต่าง ๆ ได้ แต่ถึงกระนั้นวิญญาณก็มีอำนาจ
เหนือกาย คือ วิญญาณเป็นผู้สั่งการ กายเป็นผู้ทำตามอำนาจของวิญญาณ ฉันทิ นั้นร่างกายถ้าไม่มี
วิญญาณอาศัยอยู่ กายย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ ต้องตาย และจะถูกทอดทิ้ง เหมือนท่อนไม้ที่ใช้ประโยชน์
ไม่ได้ จะเห็นได้ว่า กายจะดำรงอยู่ได้ มีการเคลื่อนไหวอริยาบถต่าง ๆ ได้ ก็ต่อเมื่อยังมีวิญญาณอาศัย
อยู่ ถ้าไม่มีวิญญาณ กายก็ไม่มี ความหมายทำอะไรไม่ได้ มีแต่จะเน่าเปื่อยผุพังในที่สุด

๔.๔.๓ รูปกับนามเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต

กายและวิญญาณหรือรูปและนามนี้จะดำรงอยู่ได้ ต้องได้รับอาหาร ๔ หมายถึงเครื่องค้ำจุน
ชีวิตหรือปัจจัยหล่อเลี้ยงร่างกายและใจทำให้เกิดกำลังความสืบทอด เจริญเติบโต และมีพัฒนาการได้ คือ

๑. กวฬิงการหาร อาหารหยาบที่บริโภคเป็นคำๆ หมายถึง อาหารสามัญที่บริโภคกัน
โดยทั่วไป เช่น ข้าว เนื้อ ผลไม้ เป็นต้น โขชะของอาหารก็จะถูกดูดซึมเข้าไปหล่อเลี้ยงร่างกาย

๒. ผัสสาหาร อาหารคือผัสสะ ได้แก่ การบรรจบแห่งอายตนะภายใน คือตา หู จมูก ลิ้นกาย
และวิญญาณ อายตนะภายนอก คือรูปารมณั สัททารมณั คันธารมณั รสารมณั โผฏฐัพพารมณั และ
ธรรมารมณั การรับรู้ารมณั ก็จะเกิดขึ้นตามทวารนั้น ๆ และเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา พร้อมทั้ง
เจตสิกทั้งหลายเกิดขึ้นตามมา สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงให้วิญญาณแสดงบทบาทออกมาทาง
กาย วาจา และใจ

๓. มโนสัญเจตนาหาร คือ ความมุ่งหวัง ความจงใจหรือเจตนา อันเป็นปัจจัยของการคิดพูด
ทำ ซึ่งเรียกว่า กรรม เป็นตัวชักนำมาซึ่งภพ คือให้เกิดปฏิสนธิในภพทั้งหลาย มโนสัญเจตนาหาร
เป็นความตั้งใจที่อยากจะมีชีวิตอยู่ ความตั้งใจนี้ ทำให้การมีภพชาติไม่มีสิ้นสุด และเป็นพลังผลักดัน
ให้กระทำการต่าง ๆ ในชีวิต ความสำเร็จต่าง ๆ ก็เป็นผลมาจากอาหารชนิดนี้

๔. วิญญาณาหาร คือวิญญาณที่เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป เป็นผู้วางรากฐานให้กับชีวิตในทุก
ชาติที่เกิด และเป็นตัวทำให้เกิดความรู้สึก ทุกข์และไม่ทุกข์ และมีความเกี่ยวเนื่องกับปัญญา
อย่างใกล้ชิดจนไม่สามารถแยกออกจากกันได้

กวางิการอาหารทำให้ร่างกายทรงตัวอยู่ได้ ผัสสาหาร ทำหน้าที่ให้วิญญาณเกิดยึดเหนี่ยวให้มีความรู้สึกต่อสิ่งแวดลอมรอบตัว มโนสัญเจตนาหาร ความตั้งใจอย่างเด็ดเดี่ยว เป็นแรงผลักดันอย่างสำคัญ ทำให้เกิดเจตนา คือการปรุงแต่งอารมณ์ทางใจ เป็นตัวการสำคัญที่จะทำให้ชีวิตดีขึ้นหรือเลวลง ซึ่งการกระทำที่ทำให้มีการสืบต่อชีวิตอันเนื่องมาจากกรรม และวิญญาณหารเป็นตัวทำให้เกิดการรับรู้ต่าง ๆ วิญญาณกับร่างกายมีหน้าที่แตกต่างกัน แต่จะประสานกันทำให้มีองค์กรกรรมเป็นหน่วยเดียวกัน เมื่อไม่มีสติปัญญารู้เท่าทันกระบวนการการเกิดขึ้นของนามรูปตามความเป็นจริงก็จะทำให้เกิดอวิชา คัมภ อูปาทาน และกรรมอันเป็นเหตุปัจจัยทำให้ชีวิตนี้เวียนว่ายตายเกิดไม่สิ้นสุด และเมื่อมีองค์กรประกอบทั้ง ๔ การเป็นไปแห่งนามรูป (กายและวิญญาณ) ย่อมทรงตัวอยู่ได้ เพราะสิ่งเหล่านี้ช่วยหล่อเลี้ยงนามรูปให้มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงไปตามกรรม

๔.๔.๔ อธิพลของรูปต่อนามและนามต่อรูป

ในชีวิตประจำวันของคนทั้งหลายต้องประสบกับปัญหาทุกข์มากมายต่าง ๆ กันเช่นการเจ็บป่วย ไม่มีกิน ไม่มีใช้ การพลัดพรากจากของรักหรือสิ่งอันเป็นที่รัก การประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ไม่ชอบใจ การยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม หรือขันธ ๕ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งกายและใจคนจึงแสวงหาความสงบ สันติ ด้วยการให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา

ทานและศีลเป็นกุศลที่นำไปเกิดในสุคติภูมิ เป็นมนุษย์และเทวดาอุดมสมบูรณ์ด้วยความสุข มีโภคทรัพย์เกิดขึ้นแต่ก็ยังข้องติดอยู่ในวัฏฏะ คือ การเวียนว่ายตายเกิดไม่รู้จบสิ้นตลอดเวลาที่ยังมีการเกิด ตาย วายเวียนอยู่ ย่อมต้องประสบกับความทุกข์อยู่จะพบกับความสุขได้ ไม่ว่าจะเกิดอยู่ในภพภูมิใด แม้ในสวรรค์ชั้นพรหมก็ยังต้องประสบกับทุกข์อยู่จะพบกับความสุข อันแท้จริงได้ก็ต่อเมื่อได้พ้นออกไปจากทุกข์แล้ว พระองค์จึงได้ ทรงสอนการเจริญภาวนา ให้ประพฤติปฏิบัติเป็นหนทางนำไปสู่การพ้นทุกข์ การเจริญภาวนานั้นได้แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท เรียกว่าสมถะกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน

สมถะและวิปัสสนากรรมฐาน มีความหมายแตกต่างกัน แต่โดยมากมักเข้าใจผิดนำมาใช้ปะปนกันอยู่เสมอ เช่น บางคราวก็กล่าวรวมกันไปว่าสมถะวิปัสสนา บางคราวก็ใช้เพียงว่าวิปัสสนา ความหมายที่ใช้สมถะและวิปัสสนานั้น ก็มักมุ่งไปเินทำนองทำฤทธิเดช หรือมองเห็นเหตุการณ์ทำนวยทายหักต่าง ๆ ได้คล้ายมีอำนาจพิเศษเกิดขึ้นที่จิตใจ ถือว่าเป็นคุณวิเศษอย่างหนึ่ง และมักเข้าใจเลยไปถึงกับว่าเป็นลักษณะของคุณธรรมชั้นหนึ่งที่จะดำเนินไปถึงพระนิพพาน เป็นเหตุให้หลงเข้าใจผิดในคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ สมถะและวิปัสสนาที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนนั้น ถ้าพิจารณาตามสายตาอย่างธรรมดาแล้วจะเห็นว่า มิใช่พิธีกรรมที่ทำให้เกิดฤทธิ์อำนาจอย่างใด สมถะ คือ การกระทำจิตใจให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว มุ่งไปทางความสงบระงับจากนิวรณ์ ส่วนวิปัสสนาก็คือการตามดูปรากฏการณ์ธรรมชาติ เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นสภาวะความจริง

สรุป รูปที่มีการเกิดสืบเนื่องจาก ดิน น้ำ ไฟ และลม ล้วนเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิด ความโลภ ความโกรธ ความหลง แต่ก็ก็เป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความไม่โลภ ไม่โกรธ และไม่หลง เช่นกันรูปทั้งหลายเหล่านั้น จะกล่าวว่าเป็นเจตสิก อย่างหนึ่งก็ว่าได้ รูปทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนเป็นเหตุและปัจจัยก่อให้เกิดความคิดอารมณ์ ความรู้สึก พฤติกรรม หรือการกระทำ ในทางที่ดีก็ได้ ในทางที่ไม่ดีก็ได้ หรือในทางที่จะว่าดีก็ไม่ใช่ จะว่าในทางที่ว่าไม่ดีก็ไม่ใช่ หรือเป็นเหตุและปัจจัยก่อให้เกิดอาสวะแห่งกิเลสก็ได้ ทำให้หลุดพ้นจากอาสวะแห่งกิเลสก็ได้เช่นกัน ซึ่งรูปทั้งหลายเหล่านั้น บุคคลใด จะสามารถรับรู้ หรือสัมผัสได้ ก็เนื่องมาจากขันธ ๕ ในบุคคลนั้น ๆ หมายความว่าขันธ ๕ จะเป็นสิ่งสร้าง หรือเป็นแหล่งก่อให้เกิดการรับรู้ หรือสัมผัสในรูปทั้งหลายเหล่านั้น ได้ หากคิดพิจารณาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้พบว่าอาสวะแห่งกิเลสทุกชนิด ความโลภ ความโกรธ และความหลง สิ่งที่ดี สิ่งที่ไม่ดี หรือสิ่งที่จะว่าดีก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ดีก็ไม่ใช่ รวมไปถึงการหลุดพ้นจากอาสวะแห่งกิเลสทุกชนิด ความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง สิ่งที่ดี หรือสิ่งที่ไม่ดี หรือสิ่งที่จะว่าดีก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ดีก็ไม่ใช่ หรือจะเรียกตามหลักอริยสัจสี่ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค ล้วนเกิดจากหรือมีต้นตอมาจากขันธ ๕ ทั้งสิ้น ที่ประกอบด้วยนามและรูป ทั้งที่มองเห็นและมองไม่เห็น สิ่งที่ไม่เห็นก็คือ ไม่สามารถรู้ได้ด้วยทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจได้แก่ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ สิ่ง ที่มองเห็นคือสิ่งที่เป็นรูป ได้แก่ รูปขันธทั้งหมด และรูปปรมาณูก็มีลักษณะ คือ แดกสลายไป แปรปรวนไป แยกออกจากกันได้ เป็นรูปธรรมที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และเป็นเหตุให้เกิดรูปคือ จิตนั่นเอง

๔.๔.๕ ขันธ ๕ กับการเกิดของสัตว์ทั้งหลาย

พุทธปรัชญาเถรวาทปฏิเสธความเห็นที่ว่า “มีเทพเจ้าเป็นผู้สร้างโลก สร้างมนุษย์และสรรพสิ่ง” และความเห็นที่ว่า “สิ่งทั้งหลายเมื่อจะเกิดย่อมเกิดขึ้นเอง โดยไม่มีเหตุปัจจัย” แต่กล่าวว่า “สิ่งทั้งหลายทั้ง ปวงย่อมมีเหตุปัจจัย” ฉะนั้น การเกิดชีวิตและสัตว์โลกก็ต้องมี เหตุปัจจัยเช่นเดียวกัน สำหรับเหตุปัจจัยนั้นแสดงไว้หลายนัยด้วยกัน แต่ที่แสดงเหตุและผลไว้อย่างเป็นกระบวนการและ วงจรครบถ้วน คือ ปฏิจจนุปบาท หรืออิทัปปัจจยตา หรือบางทีก็เรียกรวมกันว่า “อิทัปปัจจยตาปฏิจจนุปบาท” แต่ในที่นี้จะเรียกชื่อว่า “ปฏิจจนุปบาท” อย่างเดียวเท่านั้น ปฏิจจนุปบาท คือ กระบวนการเกิดชีวิตนั่นเอง แต่พุทธศาสนาเห็นว่าการเกิดชีวิตนั้น เป็นทุกข์เพราะต้องแก่ เจ็บ และตายเป็นต้น จึงกล่าวว่าเป็นกระบวนการเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมด ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสังยุตตนิกายว่า

คุณภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นเหตุปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายคณะ เพราะสพายคณะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงมีชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้

ปฏิจจนสมุุปบาทมีองค์ ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สพายคณะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ สำหรับ โสกะ ปริเทวะ โทมนัสและอุปายาส สงเคราะห์เข้าไปในข้อชรา มรณะ ท่านไม่จัดเป็นองค์ เพราะบางคนไม่มีสิ่งเหล่านี้ เช่น เทวดาชั้นสูงและพรหม เป็นต้น องค์ ๑๒ ของปฏิจจนสมุุปบาทนั้นมีดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา คือการไม่รู้ตามความเป็นจริงที่ควรรู้ รู้แต่สิ่งที่ไม่เป็นไปตามความเป็นจริงที่ไม่ควรรู้ ซึ่งได้แก่ โมหะความหลงนั่นเอง การไม่รู้ตามความเป็นจริงของอวิชชา คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ธรรมอันเป็นที่ดับทุกข์ ความไม่รู้ทางที่ให้ถึงความดับทุกข์ ความไม่รู้ ขันธ์ อายคณะ ธาตุที่เป็นอดีต ความไม่รู้ในขันธ์ อายคณะ ธาตุที่เป็นอนาคต ความไม่รู้ขันธ์ อายคณะ ธาตุที่เป็นอดีต อนาคต และความไม่รู้ในรูปนามที่เกิดขึ้นโดยอาศัยมีเหตุให้เกิด

๒. สังขาร คือสิ่งที่ปรุงแต่งให้ผลเกิดขึ้น มีบุญและบาปที่ทำให้เกิดวิบากนั่นเอง จำแนกเป็นบุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขารและอานัญญาภิสังขาร ซึ่งสังขารเหล่านี้เกิดขึ้นโดยมีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะไม่เห็นโทษของทุกข์และสมุทัยและไม่เห็นคุณของนิโรธและมรรค จึงหลงทำบุญทำบาปอันเป็นเหตุให้วนเวียนอยู่ในวัฏฏะ

๓. วิญญาณ หมายถึง จิตมี ๖ คือ จักขุวิญญาณ โสทวิญาณ ฆานวิญาณ ชิวหาวิญาณ กายวิญาณ และมโนวิญาณ ในที่นี้หมายถึง โลภวิบากจิต ซึ่งเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณและปวัตติวิญญาณ เพราะมีสังขาร ๓ เหล่านี้เป็นปัจจัย

๔. นามรูป คือขันธ์ ๕ นั่นเอง มี รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์และวิญญาณขันธ์ แยกเป็น ๒ อย่าง ได้แก่ นาม ซึ่งเป็นเจตสิกที่ประกอบกับ โลภวิบากจิต และรูปโดย

^๑ ส.น. ๑๖/๑/๒.

^๒ พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกปฏิจจนสมุุปบาทที่ปณี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทวีอินเตอร์จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๗-๑๘.

มีกัมมชรูป ที่เกิดจากกัมมวิญญาณ (กุศล อกุศล) ในภพก่อน ๆ และ จิตตชรูปที่เกิดจากวิญญาณ ในภพนี้ ส่วน นาม (เจตสิก) และรูปเหล่านี้มีวิญญาณที่ ๖ นั้นเป็นปัจจัย เพราะเจตสิกอาศัยจิตเกิด และกัมมชรูป จิตตชรูปก็เกิดจากจิต

๕. สฬายตนะ หมายถึงเครื่องต่อ आयตนะภายใน ๖ คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายตนะ มนายตนะ ส่วนสฬายตนะ (อายตนะภายใน ๖) มีนามรูปเป็นปัจจัยเพราะมนายตนะ (จิต) มีเจตสิกที่ประกอบนั้นเป็นปัจจัย อายตนะที่เหลืออีก ๕ (ปญจายตนะ) มีมหาภูตรูปเป็นต้นเป็นปัจจัย

๖. ผัสสะ หมายถึง การกระทบมี ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส หมายถึง ผัสสเจตสิก ที่ประกอบกับ จักขุวิญญาณเป็นต้น ในการทำงานร่วมกันของธรรม ๓ อย่าง คือ วัตถุ อารมณฺ์ วิญญาณ ส่วนผัสสะนี้ มีสฬายตนะเป็นปัจจัย เพราะต้องอาศัยอายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอก เช่น จักขายตนะ (ตา) กระทบกับ รูปลายตนะ (รูป) จึงจะเกิดการเห็นเป็นต้น หากขาดสฬายตนะแล้วผัสสะก็เกิดขึ้นไม่ได้

๗. เวทนา หมายถึง การเสวยอารมณ์ หรือความรู้สึกมีเวทนา ๖ คือจักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา หมายถึง เวทนาเจตสิกที่เกิดจากจักขุสัมผัสเป็นต้น ส่วน เวทนานี้มีผัสสะเป็นปัจจัย เพราะต้องมีการกระทบกันระหว่างอายตนะภายใน กับอารมณ์และวิญญาณรับรู้อารมณ์จึงจะเกิดเวทนาเสวยอารมณ์สุขบ้างทุกข์บ้าง

๘. ตัณหา หมายถึง ความอยากได้ ความต้องการ มีตัณหา ๖ คือ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา และธัมมตัณหา ตัณหานี้มีเวทนาเป็นปัจจัย มีคำอธิบายว่า ผู้ที่กำลังได้รับความสุขอยู่ย่อมคิดใจในความสุขที่ตนกำลังได้รับอยู่นั้นและบางทีก็ปรารถนาให้ได้รับความสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ผู้ที่ได้รับทุกข์ ความลำบากต่าง ๆ หรือกำลังไม่สบาย ก็ย่อมคิดถึงความสุขหรืออารมณ์ที่ทำให้ความสุขเกิด แล้วพยายามขวนขวายหาทางที่จะให้พ้นจากความทุกข์ ความลำบากนั้น ๆ ด้วยวิธีต่าง ๆ คนที่เจ็บไข้ไม่สบายก็พยายามหาหมอ ซื่อขามารักษาให้หายจากอาการเจ็บไข้นั้น นี่ก็แสดงให้เห็นว่าทุกเวทนา ก็เป็นเหตุให้เกิดตัณหาได้ ส่วนอุเบกขาเวทนาเป็นสภาพสงบคล้ายกับสุข เวทนา ผู้ที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ย่อมมีความยินดีพอใจต่ออุเบกขาเวทนา แล้วคิดว่า แม้ว่าจะไม่ได้ความสุขที่พิเศษก็ขอให้เป็นอย่างนี้เรื่อย ๆ ไป นี่ก็แสดงให้เห็นว่า อุเบกขาเวทนาจึงเป็นเหตุให้เกิดตัณหาได้

๙. อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น โดยการยึดมั่นในวัตถุสามทั้ง ๖ ยึดมั่นในความเห็นผิด ยึดมั่นในการปฏิบัติผิด ยึดมั่นในขันธ ๕ ของตนและของคนอื่นว่าเป็นอัตตาคำตน

๑๐. กัมมภาวะหรือกัมมภพ ภพมี ๒ คือ กัมมภพ ซึ่งมีกรรมที่ทำให้ผลเกิดขึ้นเช่น อกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม และอุปาทุคคิภพ ซึ่งมีผลที่เกิดขึ้นในภพนั้น ๆ ได้แก่ โลกียขันธ์ ๕

หรือกามภ รูปภ อรูปภ ทั้ง ๒ อย่างนี้อุปาทานเป็นปัจจัย เพราะอุปาทานเหล่านั้นเป็นเหตุให้ทำกรรม เช่น เมื่ออยากได้ความสุขแล้วก็ทำกุศลบ้าง ทำกุศลบ้าง และเป็นเหตุให้เกิดในกามภูมิบ้าง รูปภูมิบ้าง อรูปภูมิบ้าง

๑๑. ชาติ คือการเกิดขึ้นในภพใหม่เป็นครั้งแรกแห่งชั้น ๕ หรือชั้น ๔ หรือชั้น ๑ ในกัมมภพอย่างเดียวกันนั้นเป็นปัจจัยแก่ชาติ ส่วนอุปบัติคือภพสงเคราะห์เข้าในชาติ

๑๒. ชรา มรณะ คือ ความแก่และความตายชรา มรณะนี้มีชาติเป็นปัจจัย เพราะเมื่อเกิดแล้วก็ต้องแก่และตาย^{๑๑}

๔.๕ วิเคราะห์พุทธปรัชญาว่าด้วยชั้น ๕ ตามความเป็นจริง

พุทธปรัชญา ได้อธิบายว่า ชั้น ๕ เป็นเรื่องกระบวนการของชีวิตโดยตรง ผู้วิจัยจึงได้ยกเอาเรื่องนี้ขึ้นมาวิจัย เพื่อแสวงหาความรู้ที่เป็นระบบและนำเสนอ เพื่อเป็นแนวทางให้ผู้สนใจได้เกี่ยวข้องกับชั้นห้าได้อย่างถูกต้องและรู้เท่าทัน ทั้งนี้เพื่อปลดปล่อยความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นแล้วนำพาชีวิตไปประสบพบกับความสุขที่แท้จริงได้ และความจริงแท้นั้น เป็นความจริงที่มนุษย์ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ กล่าวคือเป็นกฎธรรมชาติ เพื่อให้คนได้ค้นหาสัจธรรมและเป็นไปเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุดในชีวิตคือดับความยึดถือชั้น ๕ คลายความอาลัยต่อชาติภพต่าง ๆ มุ่งให้รู้ถึงชีวิตของมนุษย์ เพราะชีวิตมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของชั้น ๕ ที่เป็นส่วนประกอบ เมื่อโดยตัวสภาวะแล้วคือสิ่งทั้งหลายในรูปของส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนแท้ ๆ ของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่าง ๆ ที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมดก็จะไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ โดยเฉพาะในด้านจิตใจ การแสดงส่วนประกอบต่าง ๆ จึงต้องครอบคลุมทั้งวัตถุและจิตใจ หรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม และแยกแยะเป็นพิเศษในด้านจิตใจ พุทธธรรมแยกแยะชีวิตพร้อมทั้งองค์ภาพทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่าสัตว์บุคคลออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ๕ ประเภท เรียกว่า เบญจชั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ พุทธปรัชญาเน้นให้เห็นว่าชีวิตมนุษย์มีองค์ประกอบอยู่สองส่วนนั้นคือรูปและนาม โดยตัวสภาวะธรรมจริง ๆ แล้วไม่มีตัวตน มีแต่สภาวะที่ไร้รูปร่างเป็นเพียงพลังงาน เป็นปรมาณู คืออนัตตา การศึกษาถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้ทราบถึงระบบร่างกายมนุษย์ ชั้นนี้เป็นตัวปิดบังความจริงเอาไว้ ด้วยอำนาจของอวิชชาเป็นตัวชี้นำชีวิตมนุษย์ให้เดินไปตามอำนาจของกิเลสตัณหาและอุปาทานชั้นจึงเป็นความทุกข์ ความยึดถือชั้นห้าเป็นอัตตานั้นจะทำให้มนุษย์เกิดความทุกข์

^{๑๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๓.

พุทธปรัชญาได้กล่าวถึงความเป็นเหตุปัจจัยในการเกิดของขันธ ๕ ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิตและมีภาวะอันเรียกว่าการดำรงอยู่ของสภาวะธรรมทั้งปวง ซึ่งจะเป็นแนวทางนำไปสู่ความหมดจดแห่งกิเลสได้ เบญจขันธถึงจะรวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อนก็ตามแต่ก็ยังสามารถเป็นส่วนย่อย ๆ ได้ เพราะขันธห้าเป็นเพียงกระบวนการทางร่างกายและทางจิต ซึ่งเป็นผลของปัจจัยปรุงแต่ง เป็นกฎที่อาศัยกันและกันเกิด เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท คือกระบวนการเกิดของมนุษย์ โดยมีกรรมเป็นตัวกำหนด

พุทธปรัชญาถือว่ามนุษย์มีกรรมเป็นของตนเองซึ่งเป็นสมุฏฐานให้มนุษย์ทั้งหลายต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะอยู่ไม่ขาดระยะ ดังนั้น คำว่า กรรม เป็นคำกลาง ๆ จะมุ่งไปทางดีก็ได้ ทางชั่วก็ได้ การกระทำดี เรียกว่า กุศลกรรม ส่วนการกระทำชั่ว เรียกว่า อकुศลกรรม ถ้าเรากระทำอะไรลงไป ด้วยกายเรียกว่า กายกรรม ทำด้วยวาจา เรียกว่า วาจกรรม นึกคิดด้วยใจ เรียกว่า มโนกรรม การศึกษาให้รู้แจ้งในเรื่องกรรม และการเวียนว่ายตายเกิด จึงเป็นกุญแจดอกสำคัญ ที่นำไปสู่การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง มีผลเป็นความสุขสงบแก่ผู้ศึกษา มีประโยชน์ในการพัฒนาชีวิตให้สูงขึ้น และทำให้เห็นว่าการเกิดของเรามีความหมาย ไม่ใช่เกิดมาโดยความบังเอิญ มีชีวิตอยู่อย่างเลื่อนลอยและตายไปอย่างน่าสมเพชเวทนา เรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้คนหาयงมง่ายและตื่นตื่นต่อความเปลี่ยนแปลงในชีวิต ช่วยคลี่คลายความข้องใจในความสับสนของชีวิต เป็นเรื่องที่พุทธศาสนิกชนควรเรียนรู้และทำความเข้าใจให้แจ่มแจ้ง เพื่อชีวิตของตนเองจะได้ดีขึ้น

พุทธปรัชญามองว่ากรรมเป็นต้นเหตุของความเป็นไปต่าง ๆ ในชีวิต ผลของกายกรรม วาจกรรม และมโนกรรมจะบังเกิดขึ้นด้วยความจงใจในการกระทำ ถึงเหล่านี้ไม่เพียงแต่จัดให้ไปเกิดใหม่เท่านั้นแต่ยังจัดสรรให้ไปเกิดในขอบเขตของกรรมอีกด้วย ภพและสภาวะที่จะไปเกิดนั้น ขึ้นอยู่กับ การกระทำ และหลักคำสอนเน้นเรื่องของปัจจุบัน กล่าวได้ว่า ให้พิจารณาความดีความชั่ว เพื่อสิ่งที่จะต้องกระทำหรือการกระทำในปัจจุบันไม่ให้หวนกลับไปถึงเรื่องอดีตที่ผ่านมาและเพื่อฝันถึงเรื่องในอนาคต ให้ใช้ปัญญาพิจารณาที่ปัจจุบันเป็นเครื่องกำหนด บุคคลประเภทต่าง ๆ บุคคลจะเป็นอย่างไรก็ด้วยการกระทำในปัจจุบัน เพราะแต่ละคนมีความปรารถนา มีการสั่งสมกรรมไม่เหมือนกัน กรรมที่บุคคลสั่งสมไว้นั้นเอง เป็นตัวจำแนกบุคคลให้เป็นต่าง ๆ ตามชนิดแห่งกรรมที่บุคคลนั้น ๆ ได้กระทำลงไป หลักกรรมในพุทธปรัชญาเชื่อว่ามนุษย์จะเกิดเป็นเทวดาเป็นพรหม หรือกลับมาเป็นสัตว์ดิรัจฉานชนิดต่าง ๆ ก็ได้ ในทางกลับกันสัตว์ดิรัจฉานก็สามารถกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ เทวดาหรือพรหมได้เช่นกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ การกระทำในปัจจุบัน

มนุษย์ทุกคน เวียนว่ายตายเกิด ไม่สามารถจะกำหนดคนนับได้ ถ้าหากจะเอากระดูกของคนเพียงคนเดียวที่เคยตายมาแล้วในอดีตชาติ มารวมกองไว้ กระดูกของคนนั้นจะกองโตกว่าภูเขา การเวียนว่ายตายเกิด อาศัยปัจจัยเป็นเหตุผลติดต่อกันเป็นสายเรื่อยไปไม่สิ้นสุด แต่ละชีวิตเป็นผลมา

จาก ภายกรรม วชิกรรม และมโนกรรม ที่ทุกชีวิตจะปิดภาระในการรับผลของกรรมในอดีต และปัจจุบันกรรมไม่ได้ จนกว่าจะสามารถทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไปจากจิตใจได้ ตัวการที่เป็นสาเหตุสำคัญของการติดข้องอยู่ในสังสารนี้คือ ตัณหา ความทะยานอยาก ตราบาใดที่ยังตกอยู่ภายใต้อำนาจของตัณหา ชีวิตก็จะต้องเวียนว่ายตายเกิดโดยไม่มีที่สิ้นสุด ตัณหาเกิดจากอวิชชา คือ ความไม่รู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เพราะหลงยึดมั่นสิ่งต่าง ๆ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา ด้วยอำนาจของอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่น

สรุป ได้ว่าหลักการเวียนว่ายตายเกิดตามหลักพุทธปรัชญา มีเหตุปัจจัยมาจากกิเลส กล่าวคือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทานเป็นเหตุให้กระทำความ กรรมเมื่อกระทำแล้วย่อมเกิดผลหรือวิบาก ผลหรือวิบาก คือ นามรูปที่ยังประกอบด้วย อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน ซึ่งเป็นกิเลส เป็นเหตุให้กระทำความ เมื่อกระทำความก็ย่อมเกิดผล เป็นนามรูปใหม่ ติดต่อกันไปไม่รู้จักสิ้นสุด จึงได้ชื่อว่า สังสารวัฏ พุทธศาสนาเถรวาท เชื่อในเรื่องสังสารวัฏ และการสืบทอดระหว่างคนเราเคยเกิดมาแล้ว ทั้งสิ้น นับชาติไม่ถ้วน เกิดในภพภูมิที่ดีบ้าง ไม่ดีบ้างตามกฎแห่งกรรมที่ได้กระทำไว้ทั้งดีและชั่ว ถ้ายังมีกิเลสอยู่เปรียบเหมือนยางเหนียวในพีชมืออยู่ตราบาใด ก็ต้องเวียนว่าย ตายเกิดอยู่ตราบนันจัตที่ ได้รับการอบรมแล้ว ถ้ายังไม่สิ้นกิเลส ก็ย่อมนำไปเกิด ในภพภูมิที่ประณีต มีความสุขประเสริฐและสูงขึ้น แต่ถ้าจิตไม่ได้รับการฝึกอบรมปล่อยไปตามสภาพที่มันเป็น ปล่อยให้สกลปรกเศร้าหมอง เพราะถูกกิเลสจับ นอกจากจะก่อความทุกข์ความเดือดร้อนให้แก่ตนเอง และสังคมในชาตินี้แล้ว ยังจะให้ภพชาติต่ำทรามลงไป ต้องประสบกับความทุกข์ ความเดือดร้อนมากในชาติต่อ ๆ ไปอีกด้วย และการตายไม่ใช่ความสิ้นสุดแห่งชีวิตหากเป็นเพียงการสลายนามรูปอย่างหนึ่ง วิบากของกรรมที่ยังเหลืออยู่ก็จะก่อให้เกิดนามรูปขึ้นใหม่อีก นามรูปที่เกิดขึ้นมาใหม่นั้น ย่อมรับเศษแห่งวิบากที่ยังเหลืออยู่ติดมาด้วย และยังสามารถสั่งสมกรรมใหม่ขึ้นอีกเรื่อย ๆ ซึ่งผลของการกระทำนั้น ๆ ก็จะปรากฏในชีวิตปัจจุบัน และอนาคตต่อไปอีกด้วย เกิดเป็นนามรูปใหม่เรื่อย ๆ ไม่ขาดสาย จนกว่าจะตัดกระแสแห่งวิบากกรรมคือ อวิชชา ตัณหา และอุปาทาน เสียได้ ก็จะบรรลุมรรตธรรม คือความหลุดพ้นเป็นที่สิ้นสุดแห่งทุกข์เบียดเบียน

๔.๕.๑ พุทธปรัชญาว่าด้วยขันธ ๕ โดยความเป็นไตรลักษณ์

พุทธพจน์แสดงหลักไตรลักษณ์ไว้ในรูปของกฎธรรมชาตินี้ ๓ ข้อคือ ๑. ชาติทุกสิ่งทุกอย่างจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ๒. ชาติ ๔ นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิจิต เป็นธรรมนิยามว่า สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา ดังที่พระพุทธองค์ทรงตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา หากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จักเป็นอัตตา (ตัวตน) แล้ว ไชริ มั่นก็จะไม่เป็นไปเพื่ออาหาร ทั้งยังได้ปรารถนาในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในวิญญาณว่า ขอรู!

ขอเวทนา ขอสัญญา ขอสังขาร ขอวิญญาณของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เหตุเพราะที่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา ฉะนั้น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงเป็นไปเพื่ออาพาธและใคร ๆ ไม่อาจได้ตามปรารถนาในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่า ขอรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ภิกษุทั้งหลายเธอมีความเห็นเป็นไฉน รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง (ทรงคร่ำครวญที่ละอย่าง จนถึง วิญญาณ) ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า ก็สิ่งใด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะฝืนเห็นสิ่งนั้นว่า นั้นของเรา เราเป็นนั้น นั้นเป็นตัวตนของเรา ไม่ควรเห็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้แล รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันทั้งภายในและภายนอก หยาบหรือตะเหยียด เลวหรือประณีต ทั้งที่ไกลและที่ใกล้ ทั้งหมดนั้น เธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันถูกต้อง ตามที่มันเป็นว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นั้น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา^{๑๑}

๑. สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง

สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ความเสื่อม ความไม่เที่ยงของรูปธรรมนั้นพอจะปรากฏให้เห็นได้ แต่ความไม่เที่ยงของนามธรรมนั้นรู้ยาก แม้ว่าจิต เจตสิก รูป จะเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาที่ระลึกและเบื่อหน่าย ละความยินดีคลายความยึดถือในรูปนามได้ การที่จะเบื่อหน่าย ละความยินดี ความยึดถือในรูปนามนั้นต้องพิจารณาด้วยปัญญา ดังที่ได้แสดงไว้ว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาเย ปสฺสตี อถ นิพฺพินฺนตี ทุกฺเข เอส มกุโถ วิสุทฺธิยา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญาเย ปสฺสตี อถ นิพฺพินฺนตี ทุกฺเข เอส มกุโถ วิสุทฺธิยา สพฺเพ ธมฺมา อนคฺคาติ ยทา ปญฺญาเย ปสฺสตี อถ นิพฺพินฺนตี ทุกฺเข เอส มกุโถ วิสุทฺธิยา.

เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงเมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางเห็นความบริสุทธิ์ เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๑๒}

^{๑๑} ตี.ข. ๑๗/๑๒๓-๑๒๕/๘๒-๘๔.

^{๑๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓, อ่างแก้ว, หน้า ๔๕-๕๑.

ผู้ใดที่ไม่เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของนามธรรมและรูปธรรมจนละคลาย ผู้นั้นจะบรรลุ อริยสัจ เป็นพระอริยบุคคล ไม่ได้ พระอริยบุคคลเห็นความเป็น “พุทธ” ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโดย เป็นธรรมที่พระองค์ทรงตรัสรู้ ไม่ใช่เพียงแต่ศึกษาพระธรรมที่พระองค์ทรงเทศนาเท่านั้น พระ อริยบุคคลหมดความสงสัยในพระธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ เพราะพระอริยบุคคลได้ บรรลุธรรมและพระธรรมที่พระองค์ทรงแสดงนั้น ไม่ใช่โดยคาดคะเน แต่โดยตรัสรู้ธรรมทั้งปวงตาม ความเป็นจริงของธรรมนั้น ๆ ผู้ใดเห็นธรรมนั้นผู้นั้นย่อมเห็นพระตถาคต ผู้ใดศึกษาและปฏิบัติ เพื่อให้รู้แจ้งธรรมผู้นั้นย่อมสามารถรู้แจ้งธรรมและดับกิเลสเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับ คือ ตั้งแต่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี จนถึงพระอรหันต์

๒. สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

สังขารทั้งปวงเกิดแล้วก็ดับไป ไม่ว่าจะเป็วจิตประเภทดีหรือจิตประเภทไม่ดี รูปงาม หรือไม่งาม เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปเหมือนกันหมด การเกิดดับไม่เที่ยงนี้แหละเป็นทุกข์เพราะไม่ ดำรงอยู่ สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์นั้นไม่ใช่เฉพาะทุกข์กายที่เจ็บปวด ป่วยไข้ หรือทุกข์ที่ต้องลำบาก เดือดร้อน ทุกข์เพราะพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักหรือทุกข์ที่ประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเท่านั้น สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์เพราะสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จึงไม่ควรยึดถือว่าเป็น สุข บางท่านอาจสงสัยว่าจิตที่เพิลิดเพลินยินดีเป็นสุขก็มีเหตุใดจึงว่าสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ที่ว่าเป็น ทุกข์นั้นเพราะจิตที่เพิลิดเพลิน ยินดีเป็นสุขนั้นก็ไม่ใช่เที่ยง ฉะนั้น สังขารธรรม คือ จิต เจตสิก และรูป ทั้งหมดเป็นทุกข์ เพราะจิต เจตสิก รูป ทั้งหมดไม่เที่ยง

๓. ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

ธรรมทั้งปวง ได้แก่ ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ธรรมทั้งปวงเป็น อนัตตา คือไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของบุคคลใด

นิพพานเป็นปรมัตถธรรม เป็นวิสังขารธรรม ตรงข้ามกับสังขารธรรม สังขารธรรม คือธรรม ที่เกิดขึ้น มีปัจจัยปรุงแต่ง วิสังขารธรรม คือธรรมที่ไม่เกิดขึ้น ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง

นิพพาน เป็นอสังขตธรรม ไม่ใช่สังขตธรรม สังขตธรรม คือธรรมที่เกิดดับ อสังขตธรรม คือธรรมที่ไม่เกิดดับ นิพพานไม่มีปัจจัยจึงไม่เกิดดับ

จิต เจตสิก รูป เป็นสังขารธรรม เป็นโลกียะ คำว่า โลกียะ หมายถึง แดกดับทำลาย ส่วน นิพพานเป็นวิสังขารธรรม เป็นโลกุตตระ คำว่า โลกุตตระ หมายถึง พ้นจากโลก

สรุปกล่าวได้ว่า ชั้น ๕ นั้นเป็นกฎธรรมนิยาม เป็นของจริง เป็นสังขาร เป็นธรรมชาติ ที่มี อยู่คู่กับโลก แม้พระพุทธองค์จะไม่มาอุบัติกฏใดโรลักษณะก็มีอยู่อย่างนี้ ย่อมมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และ ดับไป กล่าวคือ ทุกข์ขัง อนิจจังและอนัตตาไม่ควรวเข้าไปยึดมั่นถือมั่น จนทำให้เกิดชีวิต มีตัวตน ตัวเรา

ตัวเขา ความจริงขั้น ๕ ก็ตกอยู่ภายใต้ของกฎไตรลักษณ์ คือ ทุกขัง อนิจจัง และอนัตตา มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป ซึ่งมีการเกิดดับสลับต่อกันอยู่ตลอดเวลา สภาพธรรมใดเกิดขึ้น สภาพธรรมนั้นต้องมี เหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้นเมื่อ ไม่มีปัจจัยก็ไม่เกิด ที่กล่าวว่า คนเกิด สัตว์เกิด เทวดาเกิดเป็นต้นนั้น คือ จิต เจตสิก รูปเกิดนั่นเอง เมื่อจิต เจตสิก ประเภทหนึ่งเกิดขึ้นพร้อมกันรูปของเทวดาก็บัญญัติว่า เทวดาเกิด เป็นต้น การเกิดของคน สัตว์ เทวดาเป็นต้นนั้น ต่างกันเพราะเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนั้น ต่างกันเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดนั้นมีมากและสลับซับซ้อนมาก แต่ด้วยพระสัมพันธัญญะของพระผู้มี พระภาคเจ้า ผู้ทรงตรัสรู้ธรรมทั้งปวง พร้อมทั้งเหตุปัจจัยของธรรมทั้งปวงนั้น พระองค์จึงได้แสดง ธรรมตามสภาพความจริงของธรรมแต่ละประเภทว่าธรรมใดเกิดขึ้น ธรรมนั้นมีปัจจัยทำให้เกิดขึ้น ธรรมที่เกิดขึ้นนั้นเป็นสังขารธรรมที่รู้ได้ว่ามีจิต เจตสิก รูป ก็เพราะจิต เจตสิก รูปเกิดขึ้น และที่จิต เจตสิก รูปที่เกิดขึ้นนั้นก็เพราะมีปัจจัย จิต เจตสิก

พุทธปรัชญามองว่าชีวิตมนุษย์เกิดจากองค์ประกอบต่าง ๆ รวมกันซึ่งอาศัยกันเป็นระบบ และเป็นกระบวนการ การจะเข้าใจชีวิตได้ดี ต้องแยกองค์ประกอบออกเป็น ๒ ส่วน ทั้งที่เป็นวัตถุ ร่างกายและจิตวิญญาณหรือทั้งรูปธรรมและนามธรรม โดยรวมลงในขั้น ๕ โดยมีรูปร่างนอก รูปร่างใน อันย่อหมายถึง รูปแห่งอวัยวะต่าง ๆ ทั้งภายในภายนอกใน มีรูปร่างทรวดทรง แดกต่างกันไป ตามลักษณะการใช้งาน หรือตามลักษณะความจำเป็นหรือความคล่องแคล่ว เหมาะสมในการ ทำงานของอวัยวะนั้น ๆ รูป ในมนุษย์นี้หากท่านมีสติสัมปชัญญะ รู้สึกตัวและระลึก ได้ ในเรื่องของ จิตก็ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจอย่างถ่องแท้ และเกิดความรู้ ความเข้าใจในความสัมพันธ์เกี่ยวข้อง กัน ก็จะเกิดรู้ความเข้าใจว่า รูป มีความสำคัญ มีลักษณะ มีความจำเป็น ในการศึกษา ไม่ว่าจะในด้าน ศาสนาหรือ ในด้านวิชาการด้านอื่น ๆ เป็นอย่างยิ่ง การแยกชีวิตออกเป็นระบบขั้น ๕ นั้น เป็นการ ระบบแยกชอย เพื่อการศึกษาธรรมชาติของมนุษย์เหมือนนักวิทยาศาสตร์ ธรรมชาติแห่งชีวิต มนุษย์ เป็นสิ่งมีชีวิตที่ไม่หยุดนิ่งเฉย เป็นชีวิตที่เคลื่อนไหว องค์ประกอบแต่ละส่วนมีการทำงานเป็น กระบวนการสัมพันธ์กันเป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเครื่องจักร โดยเฉพาะหุ่นยนต์ ถึงจะมีการ เคลื่อนไหว แต่ก็ไม่มีชีวิต ไม่มีเจตนา ไม่มีเจตจำนง เครื่องจักรจะเคลื่อนไหวได้ก็ต่อเมื่อมีคนขับชี้ บังคับ แต่ระบบการทำงานชีวิตมนุษย์มีเจตจำนง มีคุณสมบัติ คือ ปัญญา ทำให้การเคลื่อนไหวของ มนุษย์มีการปรับตัว ปรับปรุงพัฒนาระบบการทำงานของตนเองและจัดการกับสิ่งอื่นภายนอกได้ ลักษณะพิเศษแห่งองค์ประกอบนี้ เรียกว่า ระบบเป็นอยู่หรือการดำเนินชีวิต

หากคิดพิจารณาให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ จะพบว่า อาสวะแห่งกิเลสทุกชนิด ความ โกรธ ความ หลง สิ่งที่ดี สิ่งที่ไม่ดี หรือสิ่งที่จะว่าดีก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ดีก็ไม่ใช่ รวมไปถึงการหลุดพ้น จากอาสวะแห่งกิเลสทุกชนิด ความไม่โลภ ความไม่โกรธ และความไม่หลง สิ่งที่ดี หรือสิ่งที่ไม่ดี หรือสิ่งที่จะว่าดีก็ไม่ใช่ จะว่าไม่ดีก็ไม่ใช่ หรือจะเรียกตามหลักอริยสัจสี่ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และ มรรค ล้วนเกิดขึ้นหรือมีต้นตอมาจากขั้น ๕ ทั้งสิ้น

๔.๕.๒ การพิจารณาขั้น ๕

สติตามรู้ปัจจุบันอารมณ์ ปัจจุบันทำให้เกิดปัญญา ในการปฏิบัติจึงต้องมีความเข้าใจ เมื่อมีความเข้าใจในโยนิโสมนสิการ เพราะอำนาจของโยนิโสมนสิการเป็นการกำหนดรู้ เพื่อกำจัด อภิชฌาและโทมนัส

ผู้ปฏิบัติต้องมีสติสัมปชัญญะ เพื่อจะได้ควบคุมการดูรูป ดูนาม มีสติระลึกรู้ในรูป ในนาม มีปัญญารู้รูป รู้นามตามทวารต่าง ๆ เพื่อให้สติตั้งอยู่ตามทวารที่เป็นปัจจุบัน เมื่อปัญญารู้ว่านามอะไร รู้อะไร เพื่อทำลายความเห็นผิด

ฉะนั้นผู้ปฏิบัติทั้งหลาย จึงต้องมีโยนิโสมนสิการ คือ ใส่ใจให้ถูก ให้ตรงกับความเป็นจริง อยู่ตลอดเวลา ขณะนั่งอยู่ ก็ให้รู้ว่ารูปนั่ง เคยยึดมั่นว่าเป็นเรานั่ง เรานอน เรายืน เราเดินนั้น เป็นการเข้าใจผิด เป็นการสำคัญผิด ฉะนั้นควรใส่ใจตามความเป็นจริง อุปมา เช่น การทิ้งสมอลงไปในมหาสมุทร สมอล้อมดิ่งลงสู่ก้นมหาสมุทรฉับใด ปัญญาที่ยังตรงเหมือนเข็มที่แทงอนุสัยกิเลสฉับนั้น ในโลกนี้ไม่มีอะไรเป็นตัวเราของเราอย่างจริงแท้แน่นอน มีแต่การยึดไว้ โดยเป็นเพียงสมมุติเท่านั้น ไม่มีอะไรในโลกนี้ที่ควรยึดมั่น เพราะตามความเป็นจริง ไม่มีบุคคลใดสามารถเป็นเจ้าของ หรือครอบครองเป็นเจ้าของตัวเอง ตัวเขาได้ตลอดไป ความเป็นของจริงชีวิตเรายึดไว้ด้วยความเห็นผิด หลงผิด เข้าใจผิด แท้จริงนั้นไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล เป็นเพียงแค่สภาวะคือ รูป นาม ขันธ์ ๕ ผู้ที่มีความเห็นผิด เข้าใจผิดเป็นเรา ปราภฏเป็นเรา เป็นการสืบเนื่องมาจากขันธ์สันดานที่เก็บไว้มิได้ถ่ายทอด เราจึงอยู่ในวัฏฏะสงสาร

คำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นคำสอนที่ละเอียดลึกซึ้ง ผู้ใดนำไปปฏิบัติย่อมจะได้รับประโยชน์สูงสุด ดังนั้นประโยชน์จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อนำปริยัติไปปฏิบัติ เพื่อให้เกิดปฏิเวธ

สรุป การกระทำงานใด ก็ต้องมีสถานที่ทำงาน หรือการเพาะปลูกพืชใด ก็ต้องมีที่เพาะปลูก เช่น การปลูกข้าวก็ต้องมีพื้นที่นา การเจริญวิปัสสนาต้องมีที่ทำงานหรือมีที่เพาะปลูกเหมือนกัน ภูมิเป็นพื้นที่เพาะปลูกให้วิปัสสนาเจริญ เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ

ฉะนั้น วิปัสสนาภูมิ ก็หมายถึง พื้นที่กระทำวิปัสสนา ธรรมเนียมของวิปัสสนา อารมณ์ของวิปัสสนา การเจริญวิปัสสนานั้น ต้องกำหนดรู้อยู่ที่วิปัสสนาภูมิ และปัญญา เป็นความเห็นแจ้ง คือ เห็นตามความเป็นจริงของรูป นาม ขันธ์ ๕ ที่มีสภาพเป็น อนิจจัง คือไม่เที่ยง ทุกขัง คือ เป็นทุกข์ ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และอนัตตา คือบังคับบัญชาไม่ได้

๔.๕.๓ ผลของการพิจารณาขั้น ๕

วิปัสสนากรรมฐานเบื้องต้น ไม่มีบุคคลใดที่ชอบความทุกข์ ทุกคนต้องการความสุข ด้วยการเจริญวิปัสสนา คือความมุ่งมั่นที่จะเฝ้าดูกายและใจของเราเพื่อเข้าใจสภาวะอันแท้จริงของกายและใจ ซึ่งก็คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตน (อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา) ผลจาก

การฝึกวิปัสสนา เริ่มปล่อยวางความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง เมื่อจิตมีความยึดมั่นน้อยลง รู้สึกเป็นอิสระเบาสบายและผ่อนคลายในทุกสถานการณ์ และเป็นผลทำให้สุขภาพทางร่างกาย และจิตใจดีขึ้น ทำให้จิตใจเบิกบาน เอิบอิม แขม่นชื่นความวิตกกังวล และความเครียดลดลงอย่างมาก เป็นผู้มีสติรู้เท่าทัน มีความผิดพลาดน้อยมีประสิทธิภาพในการทำหน้าที่ต่าง ๆ ดีขึ้นไม่ตกใจกลัว เพราะเจริญสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ มีความกล้าหาญ ในการกระทำคุณงามความดีอย่างสม่ำเสมอไม่ทอดยべื้อหน่าย ความยึดมั่นถือมั่นลดลง เพราะเข้าใจในสภาพที่แท้จริงของชีวิต (ขั้น ๕) สามารถทำลายความโลภ (อภิขมา) ความโกรธ (โทมนัส) ให้ลดลงหรือหมดไปได้ ชื่อว่าเป็นเตรียมความพร้อม และได้สะสมเหตุปัจจัย เพื่อการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ อันจะนำไปสู่การบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสความยึดมั่นถือมั่นด้วยโมหะ และกองทุกข์ทั้งหมด ได้ในปัจจุบันชาตินี้ หรือถ้าผู้ปฏิบัติกระทำอย่างต่อเนื่อง จะไม่เกิน ๗ ปีเป็นอย่างช้าควรจะได้บรรลุ อริยมรรค อริยผล

ส่วนผลของการเจริญวิปัสสนา ย่อมทำให้บรรลุธรรมวิเศษเกิดขึ้นในดวงจิต คือ ได้มรรคผลนิพพาน ครั้งแรกเป็นพระโสดาบัน ถึงแม้จะเป็นพระอริยบุคคลขั้นต่ำที่สุด แต่ก็มิมีจิตใจเหนือกว่าปุถุชนสามัญธรรมดา นับว่าเป็นคนหนึ่งที่ช่วยให้โลกดำรงอยู่ด้วยความสงบ เพราะกิเลสเบาบางลงไปมาก ตามคติในทางพระพุทธศาสนาแล้ว บุคคลขั้นนี้มีกิเลสเบาบางลง จนถึงขนาดที่จะกลับมาเกิดในโลกนี้หรือโลกอื่นอีกอย่างมากเพียง ๗ ชาติเท่านั้น หรือถ้าหากว่าผู้นั้นมีศรัทธา ความเพียร สติ สมาธิ ปัญญา แก่กล้ายิ่งในขณะบรรลุมรรคผล ก็จะกลับมาโลกนี้อีกครั้งเดียว ซึ่งในการกลับมาครั้งนี้ ก็จะบรรลุมรรคผลถึงขั้นสูงสุด คือเป็นพระอรหันต์ เมื่อชีวิตดับก็จะเข้าสู่พระนิพพาน ไม่กลับมาสู่โลกนี้หรือโลกไหนอีกต่อไป

พระสกทาคามีนั้น จะมีคุณธรรมพิเศษเกิดขึ้น และมีประจำอยู่ในดวงจิตเพิ่มขึ้น คือ มีความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เบาบางลงอย่างมาก ความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อย่างหายสิ้นไป เมื่อได้ปฏิบัติจนได้บรรลุเป็นพระสกทาคามีแล้ว กิเลสในเรื่องเหล่านี้ จะเบาบางลงอย่างมาก เช่น ความโกรธลดลงมาก เพราะความโกรธเป็นกิเลสที่ชั่วร้ายอีกอย่างหนึ่ง สามารถทำคนดีให้เป็นคนชั่วไปได้ในพริบตา

พระอนาคามีบุคคลกิเลสอันหาทั้ง ๒ อย่างคือ ความยินดีในรูป ในเสียง ในกลิ่น ในรส ในสัมผัส และความโกรธเป็นอันหมดสิ้นไปอย่างเด็ดขาด ซึ่งทั้งนี้หมายความว่า ย่อมจะหมดความโกรธและความยินดี ในรูปเสียงกลิ่นรสและสัมผัสรวมทั้งความใคร่ในกามารมณ์อย่างสิ้นเชิง กิเลสที่ยังเหลืออยู่ เป็นกิเลสชั้นละเอียด แต่ถึงกระนั้นก็มีอย่างเบาบาง คือ มีความยินดีในความสงบอันเกิดจากฌาน มีความสำคัญคนว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ คือรู้สึกเข้าใจตนในฐานะ ในสภาวะ หรือความเป็นอยู่เช่นนั้น เป็นความพยายามที่จะคิดว่าตนเอง สำคัญคนว่าเป็นคนดีหรือเป็นคนไม่ดี สำคัญหรือไม่สำคัญ ฉลาดหรือเป็นคนโง่เหล่านี้เป็นต้น ทั้งนี้ส่วนแต่เป็นเรื่องทุกข์ทั้งสิ้น กิเลสชนิดนี้ ยังมี

อยู่ในพระอริยบุคคลชั้นพระอนาคามีเล็กน้อย เมื่อสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้วกิเลสต่าง ๆ มีอวิชชา เป็นต้นนั้นก็สิ้นไป สิ้นความสงสัย สิ้นความอยากได้ เพราะรู้แล้วได้แล้ว

สรุป สิ่งทั้งปวงในโลก หรือ โลกทั้งหมดเป็นมายา ไร้ตัวตน เป็นเหยื่อล่อให้เกิดอุปาทาน ยึดถือจนเป็นที่ตั้งของความอยากได้ อยากมี อยากเป็น อยากไม่ให้มีไม่ให้เป็น ล้วนแต่จะทำให้เกิดทุกข์ ไม่เปิดเผย เร้นลับ ทุกคนจะต้องอาศัยข้อปฏิบัติที่เรียกว่าไตรสิกขา ทำการถอนอุปาทานในเบญจขันธ์เสียให้สิ้นเชิง จึงจะไม่ตกเป็นทาสของกิเลส และทำให้ทุกข์เบาบางลง โลกหรือสิ่งต่าง ๆ จะอยู่ในลักษณะที่อำนวยความสะดวกสบายให้แก่ผู้นั้น ไม่มีเรื่องต้องร้อใจ เป็นผู้มีจิตใจอยู่เหนือสิ่งทั้งปวง สรุปรวมอยู่ในเบญจขันธ์ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๔.๕.๔ ชั้นที่ ๕ กับการเข้าถึงนิพพาน

สัตว์มีชีวิตตามหลักพุทธปรัชญา คือการประหุขของขันธ์ ๕ ซึ่งทำให้เกิดมนุษย์ และปฤษน เป็นบุคคลที่ยังมีกิเลส คัดหา รากะอยู่ เมื่อว่าโดยปรมัตถธรรมแล้วคือสภาวะของความสุข ซึ่งเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตให้มีความสุข ซึ่งความสุขนั้นมี ๕ ชั้นด้วยกัน คือ

ชั้นที่ ๑ ความสุขจากการเสพวัตถุ หรือสิ่งบำเรอภายนอกที่นำมาปรนเปรอ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ของเรา ข้อนี้เป็ความสุขสามัญที่ทุกคนในโลกปรารถนาکنมากความสุขประเภทนี้ขึ้นต่อสิ่งภายนอก เพราะว่าเป็นวัตถุ หรืออามีสภายนอก เมื่อเป็นสื่งภายนอก ก็ต้องแสวงหา ดังนั้นสภาพจิตของคนทีหาความสุขประเภทนี้จึงเต็มไปด้วยความคิดทีจะไ้จะเอา แล้วก็ต้องหา และค้ันร่นทะยานไป เมื่อไ้มาก ก็มีความสุขมาก แล้วก็เพลลคเพลลนไปกับความสุขเหล่านั้น เพราะชีวิตและความสุขต้องขึ้นกับวัตถุเหล่านั้น เมื่อครั้งที่เกิดมาใหม่ ๆ ไม่ต้องมีอะไรมากก็พอจะมีความสุขได้

ชั้นที่ ๒ ความสุขจากการให้ พอเจริญคุณธรรม เช่น มีเมตตา กรุณา มีศรัทธา เราก็มีความสุขเพิ่มขึ้นอีกประเภทหนึ่ง แต่ก่อนนี้ชีวิตเคยต้องไ้วัตถุมาเสพต้องไ้ ต้องเอา เมื่อไ้ได้จึงจะมีความสุข ถ้าคือเสียก็ไม่มีความสุข แต่คราวนี้ คุณธรรมทำให้ใจเราเปลี่ยนไป เหมือนพ่อแม่ทีมีความสุขเมื่อให้แก่ลูก เพราะรักลูก ความรักคือเมตตา ทำให้อยากไ้ลูกมีความสุข พอให้แก่ลูกแล้วเห็นลูกมีความสุข ตัวเองก็มีความสุข เมื่อพัฒนาเมตตา กรุณา ขยายออกไปถึงใครให้แก่คนนั้น ก็ทำให้ตัวเองมีความสุขศรัทธาในพระศาสนาในการทำความดีและการบำเพ็ญประโยชน์เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน เมื่อให้ด้วยศรัทธา ก็มีความสุขจากการให้นั้น ดังนั้นคุณธรรมทีพัฒนาขึ้นมาในใจ เช่น เมตตา กรุณา ศรัทธา จึงทำให้มีความสุขจากการให้

ชั้นที่ ๓ ความสุขเกิดจากการดำเนินชีวิตถูกต้องสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ ไม่หลงอยู่ในโลกของสมมติ ทีผ่านมาั้นเราอยู่ในโลกของสมมติมาก และบางทีมนุษย์ก็หลงไปกับความสุขในโลกของสมมตินั้น แล้วก็ถูกสมมติ ล้อหลอกเอา อยู่ด้วยความหวังสุขจากสมมติทีไม่จริงจ้งยังยืน และพาให้ตัวแปลกแยกจากความจริงของธรรมชาติ และขาดความสุขทีพึง

ได้จากความเป็นจริงในธรรมชาติ เหมือนคนทำสวนที่มัวหวังความสุขจากเงินเดือน เลยมองข้ามผลที่แท้จริงตามธรรมชาติจากการทำงานของตัว คือความเจริญงอกงามของต้นไม้ ทำให้ทำงานด้วยความฝืนใจเป็นทุกข์ สุขอยู่กับการได้เงินเดือนอย่างเดียว ได้แต่รอความสุขที่อยู่ข้างหน้า แต่พอใจมาอยู่กับความเป็นจริงของธรรมชาติ อยากเห็นผลที่แท้จริงตามธรรมชาติของการทำงานของ ตน คือ อยากเห็นต้นไม้เจริญงอกงาม หายหลงสมมติ ก็มีความสุขในทำสวน และได้ความสุข จากการชื่นชมความเจริญงอกงามของต้นไม้อยู่ตลอดเวลา ดังนั้น คนที่ปรับชีวิตได้ เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ จึงสามารถหาความสุขจากการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามความเป็นจริงของธรรมชาติ ได้เสมอ พอปัญญาบรรจบให้วางใจถูก ชีวิตและความสุขก็ถึงความสมบูรณ์

ขั้นที่ ๔ ความสุขจากความสามารถปรุงแต่งเมื่อเปรียบกับสัตว์ ถือได้ว่ามนุษย์มีความสามารถในการปรุงแต่ง ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษ คือสามารถปรุงแต่งทุกข์ สุขก็ได้ ที่เห็นเด่นชัดก็คือปรุงแต่งความคิดมาสร้างสิ่งประดิษฐ์ จนมีเทคโนโลยีต่าง ๆ มากมาย แต่ที่สำคัญก็คือจิตใจของมนุษย์ ที่นำไปใช้ในทางที่เป็นผลร้ายแก่ตนเอง แทนที่จะปรุงแต่งความสุข ตรงกันข้ามคือชอบปรุงแต่งทุกข์ เก็บเอาอารมณ์ที่ไม่ดี ที่ขัดใจ ขัดหู ขัดตา เอามากระตุ้นคิดให้ไม่สบายใจ ขุ่นมัว เศร้าหมอง ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ตามมา ฉะนั้น ควรจะใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ ถือเป็นโอกาสดี มาปรุงแต่งใจ แต่ก่อนนี้ปรุงแต่งแต่ทุกข์ทำให้ใจเครียด ขุ่นมัว เศร้าหมอง ควรปรุงแต่งใจให้มี มีความร่าเริงเบิกบานใจ มีความอึดใจ มีความผ่อนคลาย สงบเย็นกายใจ สุข โล่งโปร่งใจ และสงบใจตั้งมั่น

ขั้นที่ ๕ สุกท้าย ความสุขเหนือการปรุงแต่ง คืออยู่ด้วยปัญญา รู้เท่าทันความจริงของโลกและชีวิต การเข้าถึงความจริงด้วยปัญญาเห็นแจ้ง ทำให้วางจิตวางใจลงตัวสนิทสบาย กับทุกสิ่งทุกอย่าง อยู่อย่างผู้เฒ่าจบชีวิต สภาพจิตนี้จะเปรียบเทียบได้เหมือนสารที่เจือจาง ชำนาญในการขับรถนั้น ไม่เหมือนคนที่ยังไม่ชำนาญ จะขับรถก็ไม่มั่นใจ หวาดหวั่น ใจคอยกังวล โน่นนี่ ไม่ลงตัว แต่พอรู้เข้าใจความจริงเจือจางดี ด้วยความรู้ที่แหลม จะปรับความรู้สึกให้ลงตัว เป็นสภาพจิตที่เรียบสงบสบายที่สุด คนที่อยู่ในโลกด้วยความรู้เข้าใจ โลกและชีวิตตามเป็นจริง จิตเจือจางกับโลกและชีวิตวางจิตลงตัวพอดี ทุกอย่างเข้าที่อยู่ที่ตัวสนิทอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นจิตอุเบกขา เป็นจิตที่สบาย ไม่มีอะไรกวนเลยเรียบสนิท เป็นตัวของตัวเอง ลงตัว เมื่อทุกสิ่งเข้าที่ของมันแล้ว คนที่จิตลงตัวเช่นนี้ จะมีความสุขอยู่ประจำตัวอยู่ตลอดเวลา เป็นสุขเต็มอึดอยู่ข้างใน ไม่ต้องหาจากข้างนอก และเป็นผู้มีชีวิตที่พร้อมที่จะทำเพื่อผู้อื่นได้เต็มที่ เพราะไม่ต้องห่วงกังวลถึงความสุขของตนและไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อตัวเองอีกต่อไป จะมองโลกด้วยปัญญาที่รู้ความจริง ด้วยใจที่กว้างขวางและรู้สึกเกื้อกูล บุคคลที่พัฒนาความสุขมาถึงขั้นสุกท้าย ย่อมเป็นผู้พร้อมที่จะเสวยความสุข

ส่วนอริยบุคคล โดยมีพระโสดาบัน เป็นพระอริยบุคคลขั้นแรก ที่สามารถดับกิเลสได้ในระดับหนึ่ง ดับได้เป็นเพียงบางประเภท ยังไม่สามารถดับได้ทุกประการ เพราะผู้ที่จะดับกิเลสได้

อย่างหมดสิ้นไม่มีเหลือ นั่นคือ พระอรหันต์ การเป็นพระอรหันต์ทุกชั้น เป็นได้ด้วยปัญญาและต้องดำเนินตามหนทางที่เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย คือ อริยมรรค มีองค์ ๘ ฉะนั้น ความเป็นพระโสดาบันนี้ก็เช่นเดียวกับความเป็นพระอรหันต์ประเภทอื่น ๆ ที่มีได้จำกัดอยู่เฉพาะเพศบรรพชิต(นักบวช) เท่านั้น แม้ คฤหัสถ์ คือชายหรือหญิงผู้ครองเรือน ก็สามารถเป็นพระโสดาบันได้ ซึ่งการเข้าถึงกระแสธรรมของพระโสดาบันนั้น เป็นการยกระดับจิตใจอย่างถาวร ไม่สามารถกลับมาเป็นปุถุชนได้อีก เป็นผู้ที่จะไม่ไปเกิดในอบายภูมิ ทั้งยังเป็นผู้ที่จะบรรลุพระนิพพานในเบื้องต้น ซึ่งในการจะบรรลุจุดหมายสูงสุดได้นั้นต้องปฏิบัติตามหลักของวิปัสสนาภูมิ ซึ่งเป็นภูมิแห่งการวิปัสสนาและเป็นฐานที่ตั้งของขั้น ๕ อย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปขั้นเป็นคั่น และยังเป็นพื้นฐานที่ดำเนินไปของการเจริญวิปัสสนา ซึ่งมีขั้นเป็นอารมณ์ ซึ่งมีการฝึกจิตให้มีสติสัมปชัญญะรู้เท่าทัน ต่อปรากฏการณ์ทุกอย่างที่เข้าไปเกี่ยวข้องโดยไม่ตกเป็นทาสของปรากฏการณ์เหล่านั้น หรือ การฝึกอบรมจิตให้มีสติสัมปชัญญะรับรู้อารมณ์ตรงตามความเป็นจริง ไม่เข้าไปปรุงแต่งและยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจ อวิชา ตัณหา อุปาทาน การเจริญวิปัสสนากาวนามีหลักการปฏิบัติ คือการพิจารณาสังเกตตนเอง และปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับตนเองทั้งภายในกาย และภายนอกกายอย่างมีสติสัมปชัญญะ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งได้ว่าการเจริญวิปัสสนากาวนา ก็คือการเจริญปัญญา เพื่อการเห็นแจ้ง เห็นตามความเป็นจริงในกฎของ ไตรลักษณ์ ได้แก่ข้อปฏิบัติต่าง ๆ ในการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งปวงตามสภาวะนั้นด้วยปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน รู้แจ้งเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ จนถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ผลที่เกิดในระหว่างการปฏิบัติ นั้น เรียกว่า ญาณ แปลว่าความรู้แจ้งวิเศษ ญาณที่สำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่าวิชาเป็นภาวะที่ตรงกันข้ามกับอวิชาคือความหลงผิดยึดมั่นในขั้น ๕ ว่าเที่ยงเป็นสุข และเป็นอตคา ญาณ และวิชาจึงเป็นจุดหมายของวิปัสสนากาวนา เพราะนำไปสู่วิมุตติคือความหลุดพ้นที่เรียกว่า สมุจเฉตนิโรธ หรือ สมุจเฉตวิมุตติ คือความหลุดพ้นด้วยการตัดกิเลสโดยเด็ดขาด

๔.๖ ประโยชน์ที่ได้รับแต่ละด้าน

จากการศึกษาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะ ทำให้เข้าถึงแก่นของพระพุทธศาสนา เพราะพระอภิมมัตถะ เกิดจากพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธองค์ การเข้าถึงพระอภิมมัตถะ จึงเท่ากับเข้าถึงพระปัญญาคุณ ของพระพุทธองค์อย่างแท้จริง

เข้าใจการทำงานของกายและใจ ซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีอยู่ในตัวเรา และสัตว์ทั้งหลาย เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจ เกี่ยวกับเรื่องจิต (วิญญาณ) เจตสิก อานาจจิต วีถิจิต กรรมและการส่งผลของกรรม การเวียนว่ายตายเกิด สัตว์ในภพภูมิต่าง ๆ และเรื่องกลไกการทำงานของกิเลส ทำให้รู้ว่าชีวิต

ของเรา ในชาติปัจจุบันนี้ มาจากไหนและมาได้อย่างไร มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นปัจจัย เมื่อได้คำตอบชัดเจนดีแล้ว ก็จะรู้ว่าตายแล้วไปไหนและไป ได้อย่างไร อะไรเป็นตัวเชื่อมโยง ระหว่างชาตินี้กับชาติหน้า ทำให้หมดความสงสัยว่า ตายแล้วเกิดอีกหรือไม่ นรก สวรรค์ มีจริงไหม ทำให้มีความเข้าใจเรื่องกรรม และการส่งผลของกรรม(วิบาก) อย่างละเอียดลึกซึ้ง

เข้าใจเรื่องของปรมัตถธรรม หรือสภาวะธรรมอันจริงแท้ตามธรรมชาติ คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ จะแยกสภาวะออกให้เห็นว่า ทุกสิ่งไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคลอะไรทั้งนั้น คงมีแต่สภาวะธรรม คือ จิต เจตสิก รูป ที่วนเวียนอยู่ในความเกิด แก่ เจ็บ ตาย โดยอาศัยเหตุ อาศัยปัจจัย อุดหนุน ซึ่งกันและกัน เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดขึ้นใหม่แล้วก็ดับ ไปอีก มีสภาพเกิดดับอยู่เช่นนี้ ตลอดเวลา นานแสนนานไม่รู้กี่แสนชาติ ก็ ล้าชราคร่ำครวญแล้ว ที่สืบทอดกันอยู่เช่นนี้ โดยไม่รู้จักจบจักสิ้น แม้ใครจะรู้หรือไม่รู้ก็ตาม สภาวะธรรมทั้ง ๓ นี้ก็ทำงานอยู่เช่นนี้ โดยไม่มีเวลาหยุดพักเลย สภาวะธรรมหรือธรรมชาติเหล่านี้ มิใช่เกิดขึ้นจากพระผู้เป็นเจ้า พระพรหม พระอินทร์ หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใด ๆ เป็นผู้บันดาลหรือเป็นผู้สร้าง แต่สภาวะธรรมเหล่านี้ เป็นผลอันเกิดมาจากเหตุ คือ กิเลสตัณหานั่นเองที่ เป็นผู้สร้าง และทำให้เข้าใจสภาวะธรรมอีกประการหนึ่ง อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด ในพระพุทธศาสนาที่ต้องการให้เข้าถึง นั่นก็คือ นิพพาน

นิพพาน หมายถึง ความหลุดพ้นจากกิเลสตัณหา ผู้ที่ปราศจากกิเลส ตัณหาแล้วนั้น เมื่อสิ้นชีวิตลง ก็จะไม่มีการสืบทอด ของจิต+เจตสิก และ รูปอีกต่อไป ไม่มีการสืบทอดภพชาติ หยุดการเวียนว่ายตายเกิด พ้นจากทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง จึงกล่าวว่า นิพพานเป็นธรรมชาติ ที่ปราศจากกิเลส ตัณหา เป็นธรรมชาติที่ดับทุกข์โดยสิ้นเชิง และเป็นธรรมชาติที่พ้นจากขั้น ๕ นิพพานมิใช่เป็นแดนสุขาวดี ที่เป็นอมตะ และเพียบพร้อมด้วยความสุขล้วน ๆ ตลอดนิรันดร์กาล ตามที่คนส่วนใหญ่เข้าใจ

ทำให้เข้าใจคำสอนที่มีคุณค่าสูงสุด ในพระพุทธศาสนา เพราะแค่การให้ทาน รักษาศีล และการเจริญสมาธิก็ยังมีใช้ คำสอนที่มีค่าสูงสุดในพระพุทธศาสนา เนื่องจากเป็นเหตุ ให้ต้องเกิดมารับผลของกุศลเหล่านั้นอีก ท่านเรียกว่า วัฏฏกุศล เพราะกุศลเหล่านี้ยังไม่ทำให้ พ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิด คำสอนที่มีค่าสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ตามแนวมหาสติปัฏฐาน ๔ เพื่อให้เห็นว่า ทั้งนามธรรม (จิต + เจตสิก) และรูปธรรม (รูป) มีสภาพที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ มีการเกิดดับ ๆ ตลอดเวลา หาแก่นสาร หาตัวตน หาเจ้าของไม่ได้เลย เมื่อมีปัญญาเห็นแจ้ง ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริงเช่นนี้แล้ว ก็จะนำไปสู่การประหาณกิเลส และเข้าถึงพระนิพพาน ได้ในที่สุด

ทำให้เข้าใจเรื่องอารมณ์ของวิปัสสนา ซึ่งต้องมีนามธรรม (จิต + เจตสิก) และรูปธรรม (รูป) เป็นอารมณ์ เมื่อกำหนดอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ได้ถูกต้อง การปฏิบัติก็ย่อมได้ผลตามที่ต้องการ และเป็นการสังขมปัญญาบารมีที่ประเสริฐที่สุด ไม่มีวิทยาการใด ๆ ในโลกที่ศึกษา

แล้ว จะทำให้เกิดปัญญารู้แจ้งโลกได้เท่ากับ การศึกษาพระอภิธรรม อีกทั้งยังเป็นการช่วยกันรักษา หลักธรรมคำสอน ของพระพุทธองค์ไว้ ให้อนุชนรุ่นหลัง และเป็นการช่วยสืบต่อพระพุทธศาสนา ให้นั่นคงถาวรตลอดไป และยังได้รับประโยชน์ในด้านต่าง ๆ คือ

๑. ด้านจริยธรรม

ขั้น ๕ ทำให้ได้จริยธรรมคำสอนต่าง ๆ คือ ความไม่เที่ยงเพราะความไม่เที่ยงเป็นภาวะที่ปรากฏชัดมองเห็นได้ง่าย ทุกขตา เป็นภาวะที่มองเห็นยากปานกลาง อนัตตาเป็นภาวะที่ประณีตมองเห็นได้ยากที่สุด ส่วนจริยธรรมของไตรลักษณ์แบ่งเป็น ๒ ประการ คือ

๑. สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ความสงบว่างแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข

๒. สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา พวกเธอทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อม (หรือจงบำเพ็ญให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท)^{๑๑}

คุณค่าของการวางใจต่อสังขาร คือ โลกและชีวิตให้รู้เท่าทันว่าทุกสรรพสิ่งซึ่งเป็นสภาพปรุงแต่ง ล้วนไม่เที่ยงแท้ยั่งยืนต้องพบกับความแปรปรวนอยู่เสมอ ไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความปรารถนา เมื่อรู้เช่นนี้ก็จะมิทำที่ของจิตที่ถูกต้องไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย จิตก็ไม่ถูกรอบงำจิตปลอดโปร่งแจ่มใส มีปัญญารู้เท่าทันเป็นธรรมดา เป็นการหลุดพ้นระดับ โลกุตตระเรียกง่าย ๆ ว่าเป็นคุณค่าด้านการทำจิต

คุณค่าด้านการปฏิบัติกิจหน้าที่ เพื่อความมีชีวิตที่เรียกว่าเป็นอยู่หรือดำเนินไปอย่างถูกต้อง ดีงามในโลก อันเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่ตนเองและบุคคลอื่นและเพื่อเข้าถึงบรมธรรมอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต เมื่อเข้าใจว่าโลกนี้ไม่เที่ยงแท้ ไม่แน่นอนชีวิตนี้สั้นนัก ก็รีบกระตุ้นตนเองให้ขวนขวายในกิจที่ชอบ ประกอบแต่สิ่งที่ดี สร้างสรรค์สิ่งที่ดีงาม คุณค่าข้อนี้เน้นในเรื่องความไม่ประมาทเร่งรัดทำกิจ เป็นระดับ โลภียะ เรียกง่ายว่าเป็นคุณค่าด้านการทำกิจ

สรุป ใจความในไตรลักษณ์ได้ดังนี้ สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง มีอันต้องแปรปรวนไป เป็นอาการธรรมดาและต้องดับไปในที่สุด ชีวิตจึงเป็นทุกข์ถ้าไปยึดคิดใน อวิชา ตัณหา และอุปาทาน เพราะชีวิตเป็นของไม่ยั่งยืน เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน หรือไม่ใช่ตัวของตน (ตัวตนนี้หมายถึงตัวตนของสิ่งทั้งหลายทุก ๆ ชนิด) ที่เป็นแก่นสารอย่างแท้จริง

๒. ด้านพุทธปรัชญา

จากการศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะทำให้เห็นคุณค่าและประโยชน์ที่ได้รับ ดังนี้

^{๑๑}ที่.ม. ๑๐/๑๐๗/๑๔๑.

๑. ได้เรียนรู้ถึงวิธีการรับรู้ ด้านความคิด และจินตนาการ อันเป็นกระบวนการทำงานของระบบวิถีจิตภายในปัญจทวารวิถีและ มโนทวารวิถี พร้อมด้วยการทำงานของจิตใต้สำนึกคือ ฅวักจิตซึ่งมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมภายนอกของมนุษย์ให้มีบุคลิกภาพที่แตกต่างกันรวมถึงสุขภาพจิตของมนุษย์ด้วย และทำให้มีคุณภาพจิตดีขึ้น เพราะรู้หลักในการปฏิบัติ เนื่องจากว่าร่างกายกับจิตเป็นสิ่งคู่กันและอิงอาศัยซึ่งกันและกัน โดยจะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไปไม่ได้ ระหว่างร่างกายกับจิตนี้ ทางอภิธรรมเน้นความสำคัญของจิตมากกว่า แต่ก็มิได้หมายความว่าร่างกายไม่มีความสำคัญเสียเลย ความจริงร่างกายก็มีความสำคัญในฐานะเป็นที่อาศัยหรือเป็นที่ปรากฏของจิต แต่ร่างกายจะมีพฤติกรรมอย่างไรนั้น ขึ้นอยู่กับการกำหนดของจิต ถ้าจิตไม่กำหนดเสียก่อน ร่างกายทำอะไรไม่ได้ เช่น จะนั่ง ลูกขึ้นยืน จะเดินขึ้นบันได จะเดินลงบันได จะข้ามถนน จะก้าวขึ้นรถประจำทาง จะลงจากรถประจำทาง เป็นต้น จิตต้องเป็นผู้กำหนดทั้งสิ้น ยิ่งกว่านั้น บุคคลจะเป็นคนดีหรือคนชั่ว จะดีมากขึ้นหรือดีขึ้นหรือดีขึ้นอย่างไร ล้วนขึ้นอยู่กับคุณภาพของจิต ถ้าจิตดีก็กำหนดพฤติกรรมที่ดีให้แสดงออกทางกายและวาจา ถ้าจิตไม่ดีก็กำหนดพฤติกรรมที่ไม่ดีออกมาภายนอก จากพฤติกรรมที่แสดงออกมาทำให้เราสามารถอนุมานถึงคุณภาพจิตของบุคคลได้ว่าจิตมีสภาพเป็นอย่างไร ยิ่งในกรณีของการตายและการเกิดใหม่ด้วยแล้ว ในทางอภิธรรมถือว่าจิตของบุคคลกำลังจะตายหรือกำลังจะดับจิตมีบทบาทสำคัญที่สุดที่จะกำหนดว่าตายแล้วเขาจะไปเกิดที่ไหนและเกิดเป็นอะไร จะไปเกิดในสุคติ หรือทุคติ

โดยสรุปแล้ว ร่างกายของมนุษย์แม้จะมีความสลับซับซ้อนแต่ก็มีสภาพเป็นวัตถุหรือสสารที่มองเห็นได้ จับต้องได้ จึงสามารถศึกษาให้ทราบรายละเอียดได้ง่ายกว่าจิต ส่วนจิตมีสภาพเป็นนามธรรมที่มองไม่เห็น จับต้องไม่ได้ จึงศึกษาให้รู้จักธรรมชาติที่แท้จริงของมันได้ยาก แต่เราก็จะสังเกตสภาพของมันได้บางส่วนเมื่อมันมาอยู่ร่วมกับร่างกายหรือปรากฏอยู่ที่ร่างกาย เพราะลักษณะที่สำคัญของจิตก็คือทำให้ร่างกายปรากฏเป็นสิ่งมีชีวิต มีความรู้สึกนึกคิดมีพฤติกรรมต่าง ๆ ที่แสดงถึงความเป็นสิ่งมีชีวิต มนุษย์จะยังคงมีชีวิตอยู่ตราบเท่าที่จิตยังไม่แยกหรือดับไปจากร่างกาย เมื่อจิตดับไปจากร่างกายเมื่อนั้นชีวิตของมนุษย์ก็สุดสิ้นลงที่เราเรียกกันทั่วไปว่า “ตาย”

๒. เจตสิกมีอิทธิพลต่อสุขภาพกายและสุขภาพจิตของบุคคล ดังจะเห็นได้ว่าความสุขและความทุกข์ของคนเรานั้น ล้วนเกี่ยวข้องกับกับเจตสิกทั้งสิ้น เจตสิกที่มีอิทธิพลทำให้สุขภาพจิตไม่ดีเป็นที่เสร้างามองคือ อกุศลเจตสิก ได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ที่ใคร่สว่า เป็นรากเหง้าของอกุศล และจิตที่มีสุขภาพดีคือจิตที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิก ได้แก่ ปัญญา สติ ศรัทธา เมตตา และกรุณา เป็นจิตที่ผ่องแผ้วเหมาะแก่การทำการงานทั้งทางโลกและการปฏิบัติเพื่อบรรลุเป้าหมายทางพระพุทธศาสนา การปฏิบัติเพื่อการพัฒนาจิตให้มีสุขภาพดี จึงหมายถึงการปฏิบัติเพื่อให้อกุศลเจตสิกเกิดขึ้น การปฏิบัตินี้ ทรงแสดงไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อกล่าวโดยรวมแล้วได้แก่การปฏิบัติตามหลัก สิล สมาธิ และปัญญา นั่นเอง

เจตสิกซึ่งเป็นองค์ประกอบของจิต ที่ทำให้จิตมีอารมณ์และคิดนึกไปต่าง ๆ ได้นั้น มีปรากฏอย่างพิสดารในพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น โดยที่ไม่มีปรากฏในคัมภีร์อื่น การศึกษาเจตสิกธรรมที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกทำให้มีความเข้าใจสภาวะของจิต (ซึ่งรวมถึงเจตสิก) ในลักษณะต่าง ๆ สิ่งของต่าง ๆ ย่อมลดลง มองเห็นว่าสรรพสิ่งเป็นอนัตตาไม่มีผู้สร้าง ทำให้ได้ประโยชน์จากความเข้าใจ เป็นขั้น ๆ ดังนี้

ในขั้นต้น ทางด้านตัณหา ช่วยลดความเห็นแก่ตน มิให้กระทำการต่าง ๆ โดยยึดถือแต่ผลประโยชน์ตนเป็นประมาณ มองเห็นประโยชน์ในทางกว้าง ที่ไม่มีตัวตนเป็นเครื่องกีดกันจำกัด

ในขั้นกลาง ทางด้านทิวฐิ ทำให้จิตใจกว้างขวางขึ้น สามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับพิจารณา และจัดการกับปัญหาและเรื่องราวต่าง ๆ โดยไม่เอาตัวตน ความอยากของตัวตน ตลอดจนความเห็นความยึดมั่นถือมั่นของตนเองเข้าไปขัด แต่พิจารณาจัดการไปตามตัวธรรม ตามตัวเหตุผล ตามที่มันเป็นของมัน หรือควรจะเป็นแท้ ๆ

ในขั้นสูง คือรู้หลักความจริงตามธรรมชาติถึงที่สุด ความรู้สมบูรณ์ขั้นนี้ ทำให้สลัดความยึดมั่นถือมั่นได้ ถึงความหลุดพ้นบรรลุนิรุตถ์โดยสมบูรณ์ อันเป็นจุดหมายของพุทธธรรม

สรุป ได้ว่าประโยชน์คือทำให้ผู้ศึกษามีความรู้ความเข้าใจพุทธธรรมได้ดียิ่งขึ้นและเป็นแนวทางการฝึกอบรมจิตและยกระดับจิตของบุคคล ให้มีชีวิตที่มีความสุข สามารถนำไปสู่การพัฒนาจิตอย่างสมบูรณ์ ทำให้บุคคลมีชีวิตที่สมดุลทั้งร่างกายและจิตใจ ส่งผลให้บุคคลมีการแสดงออกทางพฤติกรรม ทางความคิดในทางที่ดี มีประโยชน์สามารถช่วยตัวเอง ช่วยผู้อื่นและบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคมมนุษย์อย่างมหาศาลอีกด้วย

๓. การเรียนรู้ถึงกฎเกณฑ์การอิงอาศัยกันของรูปและนาม รูปเป็นที่ตั้งที่อาศัยของจิตเพื่อให้จิตทำงานได้ แนวคิดนี้เป็นประโยชน์ในการเจริญกรรมฐาน คือ แม้รูปทั้งหมดจะรู้อารมณ์ใด ๆ ไม่ได้เลย (การรู้เป็นหน้าที่ของจิต) แต่รูปก็เป็นอารมณ์แก่การเจริญสติปัญญาได้ รูปที่เป็นอารมณ์ในวิปัสสนาได้ ต้องเป็นรูปปรมาณูแท้ (๑๘ รูป) เท่านั้น เพราะมีสภาวะของคนและมีสามัญลักษณะของคน คือ เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป

ในหมวดกายนุปัสสนาสติปัฏฐานบรรพที่ให้พิจารณารูป เช่น การพิจารณาอิริยาบถ หรือการพิจารณากายโดยความเป็นธาตุ เป็นต้น การพิจารณาดังกล่าวเพื่อละสัญญาวิปลาสที่เคยจำคิดว่ารูปร่างเป็นส่วนที่งาม รับความสุข มีความเที่ยง เป็นบุคคลตัวตนและมีอำนาจบงการให้รู้ว่าเป็นเพียงโครงสร้างต่าง ๆ ที่เกาะเกี่ยวกันเพื่อทำหน้าที่ของคนอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น

อีกอย่างหนึ่ง การเข้าใจรูป ก็ย่อมส่องถึงความต่างกันของจิต ได้ด้วย เช่นคนโกรธที่แสดงลักษณะท่าทางต่าง ๆ ส่งเสียงคำด้วยคำต่าง ๆ ก็แสดงถึงภาวะของจิตที่กระเพื่อมไปด้วยอำนาจกิเลส คือ โทสะด้วยหรือ เหมือนกับการที่เห็นการขับรถราคาแพงบนถนน ที่ขับ โหลด โผนแรงซ้ายแรงขวา

ปาดหน้ารถคันอื่น ถึงจะไม่เห็นคนขับ แต่ก็สามารถทราบถึงจิตใจของคนขับได้ เพราะเป็นการแสดงออกของจิตผ่านรูปร่างภายนอกคือ รถที่ตนขับ

ดังนั้นคนที่เข้าใจในรูปจึงจะไม่ยึดติดแต่เพียงรูปหรือวัตถุภายนอกเท่านั้น เมื่อรูปหรือวัตถุเปลี่ยนแปลงไปก็ย่อมทำได้เร็ว อย่างเช่นเมื่อร่างกายของคน รวมถึงสภาพความเป็นอยู่ของคน เปลี่ยนไปด้วยอำนาจเศรษฐกิจ เป็นต้น ก็ย่อมปรับตัวได้เร็วเพราะเห็นว่าสิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามอำนาจของโลก ไม่มีสิ่งใดเป็นตัวตนที่แท้จริง เป็นเพียงสภาวะของสิ่งต่าง ๆ ที่มาอิงอาศัยกัน เปลี่ยนแปลงเป็นไปได้ตามเหตุปัจจัย จะคลายความยึดมั่น ยึดติดในสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งตัวตนของคนเอง โดยที่สุด จะมองเห็นความแตกต่างกันของรูปที่เป็นไปได้ต่าง ๆ กัน มีอยู่ในภพภูมิที่ต่าง ๆ กัน เพราะความเป็นต่างกันของจิต คือ บุคคลสามารถเลือกภพภูมิ รูปร่างที่ตนเองต้องการได้ คือ รู้แนวทางพัฒนาตน พัฒนาจิต ปลูกศรัทธาในพุทธธรรมได้มากขึ้น

๔.๗ สรุป

พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ได้เน้นให้เห็นว่าชีวิตมนุษย์มีองค์ประกอบอยู่สองส่วนนั่นคือรูป และนาม โดยตัวสภาวะธรรมจริง ๆ แล้วไม่มีตัวตน มีแต่สภาวะที่ไร้รูปร่างเป็นเพียงพลังงานศักดิ์ เป็นขันธปรมาณู คือ อนัตตาการเกิดขึ้นและดับไปของขันธห้ามีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การศึกษาถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้ทราบถึงระบบร่างกายมนุษย์ ขันธเป็นตัวปิดบังความจริงเอาไว้หรือว่ามนุษย์ไม่สนใจที่จะศึกษาในเรื่องเหล่านี้จึงทำให้อำนาจของอวิชชาเป็นตัวชี้นำชีวิตมนุษย์ให้เดินไปตามอำนาจของกิเลสตัณหาและอุปาทานขันธจนเป็นความทุกข์ ความยึดถือขันธห้าเป็นอัตตานั้นจะทำให้มนุษย์เกิดความทุกข์

พุทธปรัชญาได้กล่าวถึงความเป็นเหตุปัจจัยในการเกิดของขันธ ๕ ซึ่งเป็นองค์ประกอบของชีวิตและมีภาวะอันเรียกว่า การดำรงอยู่ของสภาวะธรรมทั้งปวงซึ่งจะเป็นแนวทางนำไปสู่ความหมดจดแห่งกิเลสได้ เบญจขันธจึงจะรวมกันอยู่เป็นกลุ่มก้อนก็ตามแต่ก็ยังสามารถแยกออกเป็นส่วนย่อย ๆ ได้ซึ่งขันธห้าอันเป็นเพียงกระบวนการทางร่างกายและทางจิตที่เป็นผลของปัจจัยปรุงแต่ง เป็นกฎที่อาศัยกันและกันเกิด เรียกว่า ปฏิจสมุปบาทธรรม

เมื่อกล่าวโดยลักษณะแล้วมนุษย์แยกออกเป็นส่วนที่สำคัญ ๆ ได้ ๒ ส่วนคือกายส่วนหนึ่ง และจิตอีกส่วนหนึ่ง แต่ยังมีในที่หลายแห่งที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงว่ามนุษย์นั้นมีส่วนประกอบ ๆ กันหลายอย่าง ซึ่งเป็นการแยกส่วนต่าง ๆ ของมนุษย์ออกเป็นส่วนย่อยหรือแยกออกเป็นแบบพหุนิยมซึ่งสามารถแยกย่อยออกไปได้หลายอย่าง ซึ่งพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวถึงมนุษย์ว่ามีส่วนประกอบที่สามารถย่อยทอนให้เล็กลงไปได้ถึง ๕ ประการซึ่งเรียกวิธีการทางธรรมนี้ว่า มนุษย์ตามแบบของเบญจขันธ

รูปขันธ์ ได้แก่สิ่งที่เป็นส่วนของรูปทั้งหมด อาทิเช่น ร่างกายหรือสิ่งที่สสารและพลังงาน ในร่างกายพร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมของมันด้วย

เวทนาขันธ์ ได้แก่ความรู้สึกทางอารมณ์ว่าเป็นสุข คือความสบายกายสบายใจเรียกว่าสุข เวทนาหรือเป็นทุกข์ คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ เรียกว่าทุกข์เวทนา หรือเฉย ๆ ต่ออารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งไม่สุข ไม่ทุกข์เรียกว่า อภัยาคเวทนา

สัญญาขันธ์ ได้แก่ความจำได้หมายรู้ เป็นการกำหนดรู้เรื่องราวหรือ ลักษณะการต่าง ๆ เช่นจำได้หมายรู้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ที่เกิดกับใจ

สังขารขันธ์ ได้แก่เจตสิกธรรมอันเป็นอารมณ์ที่เกิดกับจิต ซึ่งมีเจตนาเป็นตัวนำ แต่งจิตให้ดี ให้ชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ถ้าแต่งจิตให้ดีเรียกว่ากุศลสังขาร ถ้าแต่งจิตให้ชั่วเรียกว่าอกุศลสังขารถ้าเป็น กลาง ๆ ไม่ดีไม่ชั่วเรียกว่าอภัยาคสังขาร

วิญญาณขันธ์ ได้แก่ความรู้หรืออารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ เป็นตัวรู้ที่อาศัยอายตนะภายในกับ อายตนะภายนอกมาประจวบกันเข้าแล้วทำให้เกิดวิญญาณหรือความรู้ขึ้น

พุทธปรัชญาได้แสดงส่วนประกอบของมนุษย์ไว้อย่างละเอียดและเป็นระบบทั้งนี้ก็เพื่อให้ เข้าใจมนุษย์หรือกระบวนการชีวิตของมนุษย์อย่างถูกต้องตามความเป็นจริงพุทธปรัชญาถือว่าการ ปฏิบัติจะถูกต้องไม่นั้นขึ้นอยู่กับความรู้คือ ปัญญา หรือวิชา ความรู้ที่ผิดทำให้เกิดความเห็นที่ผิดและ นำไปสู่การปฏิบัติที่ผิด โดยนัยที่ตรงกัน ความรู้ถูก ทำให้เกิดความเข้าใจที่ถูกและการปฏิบัติที่ถูกการ ปฏิบัติที่ถูกย่อมนำไปสู่จุดหมายปลายทางคือวิมุตติ วิมุตติความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมด วิมุตติจึงเป็นจุดหมายปลายทางสูงสุดตามพระคัมภีร์พุทธปรัชญาคำสอนในพุทธปรัชญาแม้จะสอนไว้ มากและสอนไว้เป็นอนเนกนัยแต่ทั้งหมดเพื่อจุดหมายอย่างเดียวกันคือวิมุตติหรือความหลุดพ้น

ตามนัยพุทธปรัชญานั้น ถือว่ามนุษย์เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ประกอบขึ้นด้วย เหตุปัจจัย ประชุมแต่งหลายประเภท ธรรมชาติที่เรียกว่าคนนี้ โดยภาวะธรรมแล้ว ไม่ใช่คนหรือสัตว์ไม่ตัวตน เราหรือเขา แต่เป็นธรรมชาติที่เป็นปรมาัตถธรรมซึ่งเป็นนามธรรมล้วน ๆ เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การถูกต้องสัมผัสและการนึกคิด สภาวะธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หากดำรงถาวรอยู่ไม่ เป็นเพียงกระแสและกระบวนการของธรรมชาติที่เคลื่อนไหวหรือเลื่อนไหลไป ตามกระแสอยู่ตลอดเวลา ที่ไปเข้าใจเอาว่า เป็นสัตว์ เป็นมนุษย์ เป็นเรา หรือเป็นเขาเป็นฉัน เป็น เพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้เห็น สภาวะธรรมตามความเป็นจริง แล้วจึงเกิดยึดถือเอาธรรมที่ดำเนินไปตาม กระบวนการของมันว่า เป็นสัตว์ เป็นมนุษย์ เป็นเรา หรือ เป็นเขา

การมองเห็นคิดจึงได้พากันหลงยึดในรูปขันธ์และนามขันธ์ หรือธรรมชาติอันตัวตนเราเขา หรือเป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นนั่น เป็นนี่ เมื่อได้ยิน เมื่อได้กลิ่น เมื่อถูกต้องสัมผัส เมื่อนึกคิด ก็หลง ยึดถือเอาธรรมชาติ นั้น ๆ เช่นเสียงที่ได้ยินกลิ่นที่ได้รับเป็นต้นว่าเป็นสัตว์หรือเป็นมนุษย์ขึ้นมา

ความจริงแล้ว การเห็นหรือการได้ยินเป็นต้นเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย คือ ตากระทบกับรูป หูกระทบกับเสียง เป็นต้น โดยสภาพแล้วเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หาได้ตั้งอยู่อย่างถาวรไม่ ในพระอภิธรรมได้แสดงถึงธรรมชาติที่แท้จริงหรือที่เป็นปรมัตถธรรมไว้ ๔ ประการคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

ปรมัตถธรรม ๔ โดยสภาวธรรมแล้วทรงไว้เพียงกิริยาเท่านั้น ไม่มีรูปพรรณสัณฐานใด ๆ เป็นกำหนดเป็นสิ่งอาศัยปัจจัย เกิดขึ้นแล้วดับไป การเกิดขึ้น การดำรงอยู่และการดับ ล้วนเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัยโดยลำพัง ไม่สามารถเกิดขึ้นได้โดยนัยแห่งปรมัตถธรรม ในพระอภิธรรม มนุษย์คือธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ประกอบขึ้นด้วยปรมัตถธรรม ๓ ประการคือ จิต เจตสิก และรูป เป็นสังขารธรรม

จิตเป็นส่วนประกอบอันดับแรกของมนุษย์ จิตนั้นเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งมีสภาวะรู้ อารมณ์เป็นลักษณะคือ รู้ว่าเห็น รู้ว่าได้ยิน รู้ว่าได้กลิ่น รู้ว่าได้รส รู้ว่าได้ถูกต้องและรู้ในธรรมารมณ์ จิตโดยสังเขป มีจำนวน ๘๘ ดวงและโดยพิสดารมี ๑๒๑ ดวง

เจตสิกเป็นองค์ประกอบอันดับที่ ๒ ของคน เจตสิกนั้นเป็นสภาวธรรมที่เกิดขึ้นกับจิต มีสภาวะประกอบเป็นลักษณะ คือเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิตและอาศัยวัตถุเดียวกับจิต

รูปเป็นองค์ประกอบอันดับที่ ๓ ของคน รูปเป็นสภาวธรรมที่แตกดับหรือผันแปรไปเพราะความเย็นร้อนเป็นต้น เป็นธรรมชาติที่ไม่รู้อารมณ์ เกิดขึ้นแล้วดับไปเพราะเหตุปัจจัยเช่นเดียวกับจิต และเจตสิก รูปที่มีจิตรู้ได้ทางลิ้น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นรูปที่จิตรู้ได้ทางกาย รูปอื่น ๆ ที่จิตไม่อาจรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย

สมมติสังขจะ คือ ความจริงโดยสมมติ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า โวหารสังขจะ ความจริงโดยโวหารหรือโดยคำพูด กล่าวคือ จริงตามมติร่วมกันตามที่ตกลงกันไว้หรือหมายรู้ร่วมกัน หรือเพื่อให้มนุษย์รู้ทางในการดำเนินชีวิตให้เกิดความสุขทั้งแก่ตนเองและสังคม ด้วยความไม่ควรประมาท

ปรมัตถสังขจะ คือ ความจริงโดยปรมัตถ์ จริงตามความหมายสูงสุด หรือตามความหมายแท้ขึ้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย ให้รู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่เป็นและเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด คือการหยั่งรู้สังขธรรม ที่จะทำให้ความยึดมั่นถือมั่นหลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป และวางใจต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง และอีกทั้งเพื่อเป็นการพัฒนาทางแห่งชีวิต ให้ถึงที่สุดเ็นทางพุทธศาสนา คือพระนิพพาน

หลักพุทธปรัชญามุ่งให้รู้ถึงชีวิตของมนุษย์ คือเป็นการหลุดพ้น เพราะการเวียนว่ายตายเกิดนั้นทำให้เป็นทุกข์ โดยมีวิธีการคือเดินตามทางมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นเส้นทางเดียวที่จะมุ่งให้ชีวิตมนุษย์หลุดพ้น ตามปกติมนุษย์มีความโน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวตนที่แท้ของตนมีอยู่ใน

รูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง

การแสดงขั้น ๕ นี้ มุ่งให้เห็นว่าสิ่งที่เรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เป็นต้น เมื่อแยกออกไปแล้วก็จะพบแต่ส่วนประกอบ ๕ ส่วนเหล่านี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งอื่นเหลืออยู่ที่จะมาเป็นตัวตนต่างหากได้ และแม้ขั้น ๕ เหล่านี้แต่ละอย่าง ก็มีอยู่เพียงในรูปที่สัมพันธ์อิงอาศัยกัน ไม่เป็นอิสระไม่มีโดยตัวของมันเอง ดังนั้นขั้น ๕ แต่ละอย่าง ๆ นั้นก็ไม่ใช่ตัวตนอีกเช่นกัน

รวมความว่า หลักขั้น ๕ แสดงถึงความเป็น อนัตตา ให้เห็นว่าชีวิตเป็นการประชุมเข้าของส่วนประกอบต่างๆ หน่วยรวมของส่วนประกอบเหล่านี้ ก็ไม่ใช่ตัวตน ส่วนประกอบแต่ละอย่างๆ นั้นเอง ก็ไม่ใช่ตัวตน และสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านี้ก็ไม่มี เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็จะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนได้ ความเป็นอนัตตานี้จะเห็นได้ชัดต่อเมื่อเข้าใจกระบวนการของขั้น ๕ ในวงจรแห่งปฏิจกสมุปบาทที่จะกล่าวต่อไป

อนึ่งเมื่อมองเห็นว่า ขั้น ๕ มีอยู่อย่างสัมพันธ์และอาศัยซึ่งกันและกัน ก็จะไม่เกิดความเห็นผิดว่าขาดสูญ ที่เรียกว่า อูจเฉททิฎฐิ และความเห็นผิดว่าเที่ยง ที่เรียกว่า สัสสตทิฎฐิ นอกจากนั้นเมื่อรู้ว่าสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตนและมีอยู่อย่างสัมพันธ์อาศัยกันและกันเช่นนี้แล้ว ก็จะเข้าใจหลักกรรม โดยถูกต้องว่าเป็นไปได้อย่างไร กระบวนการแห่งความสัมพันธ์และอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายนี้มีคำอธิบายอยู่ในหลักปฏิจกสมุปบาท เช่นเดียวกัน อีกอย่างการมองสิ่งทั้งหลายโดยวิธีแยกส่วนประกอบออกไปอย่างวิธีขั้น ๕ นี้ เป็นการฝึกความคิด หรือสร้างนิสัยที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ความจริง คือ เมื่อประสบหรือเข้าเกี่ยวข้องกับสิ่งต่าง ๆ ความคิดก็ไม่หยุดตันคือ ยึดถือเฉพาะรูปลักษณะภายนอกเท่านั้น เป็นการสร้างนิสัยชอบสอบสวนสืบค้นหาความจริง และที่สำคัญยิ่งคือ ทำให้รู้จักมองสิ่งทั้งหลายตามภาวะล้วน ๆ หรือตามแบบสภาวะวิสัย ในการแสดงพุทธธรรมนั้น ตามปกติท่านไม่แสดงเรื่องขั้น ๕ โดยลำพังโดด ๆ เพราะขั้น ๕ เป็นแต่สภาวะที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับพิจารณาและการพิจารณานั้นย่อมเป็นไปตามแนวแห่งหลักธรรมอย่างอื่นที่เป็นประเภทถูกสำหรับนำมาจับหรือกำหนดว่าขั้น ๕ มีสภาวะเป็นอย่างไร มีความเป็นไปอย่างไรเป็นต้น คือ ต้องแสดงโดยสัมพันธ์กับหลักธรรมชาติอย่างอื่น เช่น หลักอนัตตา เป็นต้น จึงจะปรากฏในทางปฏิบัติโดยสมบูรณ์ ดังนั้น จึงขอยุติเรื่องขั้น ๕ ไว้เพียงในฐานะสิ่งที่ยกขึ้นเป็นตัวตั้งสำหรับนำไปพิจารณากันในหลักต่อ ๆ ไป

บทที่ ๕

บทสรุป และข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่องศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ โดยมีวัตถุประสงค์ ดังนี้ ๑) เพื่อศึกษาพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ๒) เพื่อศึกษาขันธ ๕ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ๓) วิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ ซึ่งได้รวบรวมข้อมูลจากหนังสือพระไตรปิฎกเป็นฐานสำคัญ และจากหนังสือทั่วไป นิตยสารและบทวิเคราะห์ รวมไปถึงการค้นคว้าทางอินเทอร์เน็ต ที่นักปราชญ์ผู้รู้ที่เป็นครูอาจารย์ ตลอดจนงานวิทยานิพนธ์ของสถาบันต่าง ๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการวิจัย จึงได้นำข้อมูลมาวิเคราะห์ ซึ่งมีผลสรุปของการวิจัยดังนี้

๕.๑ บทสรุป

๕.๑.๑ พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ สรุปได้ดังนี้

พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ หรือ เบญจขันธ เป็นกระบวนการชีวิตของมนุษย์ การดำเนินชีวิตของมนุษย์วนเวียนอยู่ในกาลทั้งสาม คือ อดีต ปัจจุบันและอนาคต ปฏิเสธไม่ได้ว่าความทุกข์ในชีวิตจะเกิดขึ้นเวลาใด ความแก่ ความเจ็บ และความตาย ที่มีความเกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์เหมือนเป็นเรื่องปกติ แต่ความเป็นจริงแล้ว มนุษย์เกิดขึ้นได้ต้องอาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่าง ขันธทั้ง ๕ นี้เป็นขันธที่มีกระบวนการที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน รูปขันธเป็นส่วนกาย นามขันธทั้งสี่เป็นส่วนใจ มีทั้งกายและใจ จึงจะเป็นชีวิต กายกับใจทำหน้าที่เป็นปกติและประสานสอดคล้องกัน ชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ด้วยดี ตัวอย่าง เช่น กิจกรรมของจิตใจ ต้องอาศัยความรู้เกี่ยวกับโลก ซึ่งเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย อารมณ์ทั้งห้านี้เป็นรูปธรรมที่อยู่ในรูปขันธ เป็นฝ่ายของกาย พุทธปรัชญากล่าวถึงการเกิดของขันธ ๕ ที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างขันธแต่ละขันธประกอบด้วย รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธ ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน ตัวเรา ตัวเขา

ขันธ ๕ หมายถึง กองรูปและกองนามทั้งหมดที่แบ่งออกเป็น ๕ กอง คือ รูปขันธ กองรูป เวทนาขันธ กองเวทนา สัญญาขันธ กองสัญญา สังขารขันธ กองสังขาร วิญญาณขันธ และกองวิญญาณ รวมเรียกว่า เบญจขันธ หรือ กลุ่มของ นิพผันนรูป (รูปแท้) คือรูปที่เกิดจากกรรมอย่างเดียวยังเป็นสมุฏฐานและเกิดจากกรรม จิต อุตฺต อาหาร ทั้ง ๔ สมุฏฐานซึ่งเป็นรูปที่เกิดจากกรรมในอดีต รูปที่เกิด

จากกรรมในปัจจุบันทำให้รูปนั้นเปลี่ยนแปลง อนิปันนรูป คือรูปที่เกิดได้โดยอาศัยนิปันนรูป เพราะถ้าไม่มีนิปันนรูป อนิปันนรูปก็เกิดไม่ได้ เพราะกายคือ รูปที่เกิดจากกรรมจึงมีวิญญูติรูปคือการเคลื่อนไหวของกาย ส่วนกองนาม นามขันธ์ ๔ ได้แก่ กองนาม มีจิต ๘๘ คือวิญญาณขันธ์ มีสภาวะลักษณะรู้อารมณ์ เจตสิก ๕๒ เวทนาขันธ์ มีสภาวะลักษณะเสวยอารมณ์ สัญญาขันธ์ มีสภาวะลักษณะจำอารมณ์ สังขารขันธ์ มีสภาวะลักษณะปรุงแต่งจิตให้จิตทำหน้าที่ต่าง ๆ ตามอำนาจของตน วิวัฒนาการของโลกจึงเกิดขึ้นเพราะการกระทำของมนุษย์อันมีจิตทำให้วิจิตรตระการตา

ปัจจุบันนี้มีพรรณณะที่แตกต่างกันมากในพุทธศาสนิกชนชาวพุทธ ซึ่งเป็นผู้รับคำสอนของพระบรมศาสดานำมาใช้ในการปฏิบัติธรรมเพื่อเข้าถึงความจริง แต่ก็ยังมีคนเป็นจำนวนมากไม่เข้าใจในเรื่องขันธ์ ๕ รูป ๒๘ หรือตามหลักปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูปและนิพพาน ถือว่าชีวิตนี้ประกอบตัวขึ้นด้วยปรมัตถธรรม ๓ ประการ คือ รูป จิตและเจตสิก แต่ถึงจะแบ่งแยกชีวิตออกไปเป็นนัยต่าง ๆ มากมาย จึงสรุปเป็นผลการศึกษาได้ดังนี้

๑ รูปขันธ์ คือ กองแห่งรูปหรือธรรมชาติโดยอมสลายไป คือยอมถึงความแปรผันไปด้วยปัจจัยที่เป็นข่าศึกมีความเย็นเป็นต้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่ารูป อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้นยอมเป็นไปในรูปนั้นเหตุนี้รูปนั้นชื่อว่าอายะ อวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นต้นยอมเป็นไปในสรีระนี้ เหตุนี้สรีระนี้ชื่อว่าอายะ ประเทศที่เป็นที่ที่เกิดขึ้นแห่งอวัยวะทั้งหลายมีผมเป็นอันน่าเกลียดชื่อว่ารูปกาย กายคือรูปนั่นเองชื่อว่ารูปกาย คำว่ารูปกายนี้ยังปรากฏในที่ต่าง ๆ ซึ่งมนุษย์แต่ละคนเมื่อนำมาแยกส่วนประกอบออกมาแล้วจะมี ๒ ส่วนใหญ่ ๆ คือ ส่วนที่เป็นรูปได้แก่ร่างกายที่ประกอบขึ้นมาจากอวัยวะต่าง ๆ เช่น แขน ขา ศีรษะ เป็นลักษณะทางกายภาพของร่างกาย ส่วนนามรูป ได้แก่ส่วนที่เรียกว่าจิตซึ่งเป็นนามธรรม ซึ่งเป็นส่วนที่ไม่สามารถจับต้องได้ แต่สังเกตได้ด้วยการแสดงพฤติกรรม หรือรู้ได้โดยอาการที่เกิดขึ้นทางวิญญาณขันธ์

พุทธปรัชญาได้อธิบายความหมายในรูปของการใช้เป็นคำนิยามมหาภูตรูป ๔ คือปฐวี อาโป เตโชและวาโย ชื่อว่ารูป (ร่างกาย) เพราะเป็นธรรมชาติสลายไป เพราะมีปัจจัยอันเป็นข่าศึกมีความร้อนเป็นต้น มีความแข็ง ความเหลว ความแตกสลายและความเคลื่อนไหวเป็นสภาพ รูป คือธรรมชาติที่แปรผันหรือแตกสลายไปด้วยอำนาจแห่งความร้อน เย็นเป็นต้น ที่ชื่อว่าขันธ์เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด เป็นที่ตั้งแห่งโรค เป็นที่ปรากฏแห่งชราและมรณะ

กองรูป คือ ส่วนที่เป็นรูปร่างกายตลอดถึงพฤติกรรมและคุณสมบัติต่าง ๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด กล่าวโดยสรุปได้แก่ ร่างกายและสิ่งที่เกิดจากร่างกาย (สิ่งที่เกิดจากร่างกาย เช่น เสียง กลิ่น รส พฤติกรรมต่าง ๆ และรูป รวมไปถึงเพศชายหรือหญิง)

รูปขันธ์นี้ยังสามารถแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนได้แก่ มหาภูตรูป คือรูปใหญ่หรือรูปหลักอันเป็นที่อาศัยของรูปอื่น ๆ และอุปาทายรูป คือรูปที่อยู่ในรูปใหญ่ รูปขันธ์หรือกายรูปนี้

รูปวิเคราะห์ “กัจฉิตานิ เกสาทีน อโยติ กาโย” รูปใดเป็นที่ประชุมลงแห่งส่วนต่าง ๆ มีผม เป็นต้นอันน่าเกลียด เหตุนั้น รูปนั้นได้ชื่อว่ากายรูป

คัมภีร์วิสุทธิมรรค ตอนที่ว่าด้วยกายกตาสติ ได้กล่าวถึงรูปกายว่า กายนี้เป็นที่รวมแห่งโกฏฐานต่าง ๆ มีขน ผม เล็บ เป็นต้น และชื่อว่าน่าเกลียดเพราะกายนี้นับตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไปจรดปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ และทั้งเป็นที่เกิดของโรค นานาชนิด มีโรคหู โรคตาและโรคปาก เป็นต้น อันน่าเกลียดเพราะเกิดมาแต่ของไม่สะอาด

๒. เวทนาขันธ คือกองเวทนา คำว่าเวทนาได้แก่ความรู้สึกของจิตเมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านมาจากอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ คำว่า การรับรู้อารมณ์นั้นไม่ตรงตามที่คิดทั่วไปเข้าใจ คำว่าอารมณ์ในทางพุทธปรัชญานั้นหมายถึงสิ่งที่จิตรับรู้โดยผ่านทางอายตนะภายในทั้ง ๖ ดังที่กล่าวมาแล้ว ส่วนอารมณ์ที่จัดเป็นเวทนาขันธตามนัยแห่งพุทธปรัชญาก็คือสิ่งที่เป็นอายตนะภายนอก ทั้ง ๖ กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โผฏฐัพพะ หมายถึงสิ่งที่มากระทบทางกายสัมผัส มีความหนาว ร้อน อ่อน และแข็ง เป็นต้น และหมายถึงธรรมารมณ์อันเป็นวิถีแห่งอายตนะภายในสำหรับเป็นที่รับรู้อารมณ์

พุทธปรัชญาได้อธิบายว่า เหตุที่เรียกว่าเวทนานั้น เพราะเสวยอารมณ์จึงเรียกว่าเวทนา เสวยอารมณ์อะไร เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง ตลอดถึงการเสวยอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ กระบวนการของเวทนานั้นสืบทอดมาจากผัสสะ ซึ่งทำให้เกิดเวทนาซึ่งเป็นความรู้สึกต่ออารมณ์ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๖ ตามพุทธปรัชญาถือว่า เวทนาแม้จะเป็นความรู้สึกต่ออารมณ์ก็จริง แต่ตัวมันเองมิได้เป็นผู้รู้หรือรู้สึก ได้เอง แต่เป็นตัวกลางที่ทำหน้าที่รู้สึกต่ออารมณ์คือจิต จิตมีหน้าที่รับรู้อารมณ์นั้น ๆ โดยอาศัยกายเป็นฐาน เวทนานั้นในทรรศนะของพุทธปรัชญาจัดประเภทไว้หลายนัย คือ ถ้าแบ่งเวทนาตามอาการที่เสวยหรือคุณภาพทางความรู้สึกต่ออารมณ์ก็มี ๓ ลักษณะ สุขเวทนา คือความรู้สึกดีใจ ทุกขเวทนา คือความรู้สึกเสียใจ และ อทุกขมสุขเวทนา คือความรู้สึกเสียใจและไม่เสียใจบางครั้งเรียกว่าอุเบกขาเวทนาคือรู้สึกเฉย ๆ คือไม่ทุกข์ไม่สุข

๓. สัญญาขันธ แปลว่า ความจำได้หมายรู้และทำหน้าที่รับรู้อารมณ์และจำอารมณ์ตามที่อารมณ์นั้นมากระทบ ที่เรียกว่าสัญญาไม่ได้มีความหมายเพียงการจำได้เท่านั้น แต่หมายรวมไปถึงการจดจำสิ่งที่ผ่านมาได้แม้จะนาน เช่น เห็นผลไม้ชนิดหนึ่งที่เราเคยเห็นมาก่อนว่า มีรูปร่างอย่างนี้คือผลไม้ ดังนั้นความจำต่าง ๆ ตามทรรศนะพุทธปรัชญาจึงได้ชื่อว่า เป็นกองแห่งความจำในวิถีชีวิตของคน ๆ หนึ่ง ถ้าไม่มีความพิการทางสมองก็จะสามารถจดจำบุคคลและเหตุการณ์ที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัสได้ ดังนั้นสัญญาขันธหรือกองแห่งสัญญา ก็เพราะสัญญามีหลายอย่าง เมื่อรวมเอาสัญญาที่มีอยู่ทั้งหมดเข้าด้วยกันจึงเรียกว่า กองแห่งสัญญา จัดเป็นสัญญา ๖ อย่าง คือ รูปสัญญา

ความจำรูปต่าง ๆ สัททสัญญา ความจำเสียงได้ คันธสัญญา ความจำกลิ่นได้ รสสัญญา ความจำรสได้ โผฏฐัพพสัญญา คือความจำสิ่งสัมผัสทางกายได้ ธัมมสัญญา ความจำเรื่องราวต่าง ๆ ได้

๕. สังขารชั้นนี้ แปลว่า กองแห่งสังขาร เป็นชั้นหนึ่งในชั้น ๕ นี้มีสภาพเป็น ๒ อย่างคือ เมื่อกล่าวโดยแห่งการปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ก็เป็นสังขารในไตรลักษณ์ แต่ถ้าหมายความถึงส่วนที่เป็นความปรุงแต่งจิตให้ดี ชั่วหรือเป็นกลาง ๆ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นค้ำนำที่ปรุงแต่งจิตให้เป็นกุศลหรืออกุศลก็เป็นสังขาร และเหตุที่เรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่าสังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขตธรรมคือรูป โดยความเป็นรูป ปรุงแต่งสังขตธรรม คือเวทนา โดยความเป็นเวทนา ปรุงแต่งสังขตธรรมคือสัญญา โดยความเป็นสัญญา ปรุงแต่งสังขตธรรมคือสังขาร โดยความเป็นสังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรม คือวิญญาณ โดยความเป็นวิญญาณ

คำว่าสังขารที่ปรากฏในไตรลักษณ์จะมีความนัยที่แตกต่างจากสังขารในชั้น ๕ กล่าวคือ สังขารในไตรลักษณ์นั้น หมายถึงสิ่งที่เกิดขึ้นตามอำนาจของสิ่งปรุงแต่งหรือเหตุปัจจัย ซึ่งมีความหมายตรงกับสังขตธรรม คืออุปาทินกสังขาร ได้แก่สังขารที่มีชีวิตและมีวิญญาณครอง เช่น มนุษย์ สัตว์เดียรัจฉานชนิดต่าง ๆ รวมทั้งเทวดา เปรต สัตว์นรก และอุปาทินกสังขาร คือสังขารที่ไม่มีวิญญาณครอง เช่น ต้นไม้ ก้อนหิน รถยนต์ เป็นต้น ส่วนสังขารในชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็รวมอยู่ในสังขารของไตรลักษณ์แต่สังขารชั้นนี้นั้นหมายถึงองค์ประกอบของจิตเรียกว่า เจตสิก ซึ่งทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้คิดดี คิดไม่ดีหรือคิดเป็นกลางๆคือไม่ดีไม่ชั่ว เรียกว่า อภิสังขาร

๕. วิญญาณชั้นนี้ คือกองแห่งความรู้ ได้แก่ความรู้แจ้งอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบเข้าทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิญญาณชั้นนี้แบ่งออกเป็น ๖ ตามที่เกิด กล่าวคือ เมื่ออายตนะภายในคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ กระทบกับอายตนะภายนอกคือ อารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัส และมโนภาพหรือธัมมารมณ์ก็จะเกิดความรู้ขึ้น และวิญญาณนั้นกล่าวได้ว่ามี ๒ คือวิญญาณธาตุและวิญญาณชั้นนี้ โดยวิญญาณธาตุนั้น คือจิตเป็นตัวรู้ ส่วนวิญญาณชั้นนี้ก็ืออาการที่จิตรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ วิญญาณชั้นนี้อาจดับได้ทั้ง ๆ ที่วิญญาณธาตุยังมีอยู่ ฉะนั้นวิญญาณในชั้น ๕ ก็คือวิญญาณที่เกิดขึ้นกับสิ่งที่มีชีวิตและอาศัยกายภาพ หากชีวิตดับ วิญญาณดังกล่าวนี้ก็จะดับไปด้วย และยังมีวิญญาณอีกประเภทหนึ่งซึ่งเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณ ซึ่งเป็นจิตที่เกิดในขณะแรกที่ถือปฏิสนธิตนเอง

๕.๑.๒ พุทธปรัชญาเรื่องชั้น ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ สรุปได้ดังนี้

คัมภีร์พระอภิธรรมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎกที่กล่าวไว้โดยย่อ แบ่งเป็น ๘ ปริเฉท และรวบรวมเนื้อความของพระอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์ไว้โดยย่อ คัมภีร์

พระอภิธรรมทั้ง ๑ คัมภีร์เมื่อว่าโดยย่อแล้ว ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน บัญญัติ พระอภิธรรมนั้น เป็นธรรมที่แสดงถึงความจริง ๒ ประเภท คือ

๑. ปรมัตถธรรม หรือปรมัตถสังจะ คือ ธรรมชาติอันประเสริฐที่เป็นความจริง ซึ่งปฏิบัติ สัตว์ และชีวิต ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นความจริง เป็นธรรมชาติที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง

๒. บัญญัติธรรม หรือ สมมุติสังจะ เป็นสิ่งที่บัญญัติแต่งตั้งขึ้น แล้วเป็นที่ยอมรับของหมู่ชน จึงได้เป็นสิ่งสมมติว่า เป็นความจริง เพื่อจะได้ใช้เรียกชื่อได้ถูกต้อง ตามความนิยมของชาวโลกหรือ หมู่มนุษย์

ฉะนั้น ปรมัตถธรรม ในที่นี้จึงหมายถึงความถึงสิ่งที่มีจริงที่เปลี่ยนไปเป็นสิ่งอื่นไม่ได้ ได้แก่ สิ่งที่เป็นความจริงเรียกว่าปรมัตถสังจะทั้ง “ปรมัตถธรรม และ ปรมัตถสังจะ” ที่มีการเกี่ยวโยงกัน เพราะธรรมทั้งสองประเภทนี้เหมือนกันและหมายถึงสิ่งที่มีจริงในสภาพธรรมทั่วไปปรมัตถธรรม มุ่งหมายถึง จิต เจตสิกและ รูป ที่เป็นเหตุเป็นผล ตามอำนาจของกรรมเป็นสิ่งมีจริงโดยตรงได้แก่ ปรมัตถสังจะมุ่งหมายถึงการอธิบายความจริงของสิ่งที่มีอยู่จริงของสิ่งเหล่านั้น

๑. จิตปรมัตถ์ มีความหมายว่า ความคิด ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ที่ชื่อว่า จิตเพราะทำให้วิจิตร หรือเพราะภาวะแห่งคนเป็นธรรมชาติวิจิตร หรือ เพราะ กิเลส ตั้งสมไว้ให้ให้เป็นไปตามอำนาจตน แล้วจึงเกิดกรรม หรือเพราะรักษาไว้ซึ่งอัตภาพอันวิจิตร หรือเพราะตั้งสมซึ่งสันดานของตน หรือ เพราะมีอารมณ์อันวิจิตร มี ๓ ชนิด คือ

๑.๑ รู้โดยสัญญาเจตสิก เหมือนเด็กเห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลม ๆ แต่ไม่รู้ว่าเงิน

๑.๒ รู้โดยวิญญาณ เหมือนผู้ใหญ่เห็นเหรียญเงิน รู้ว่าเป็นของกลม ๆ และเป็นเงิน

๑.๓ รู้โดยปัญญา เหมือนผู้เชี่ยวชาญดูเหรียญเงิน รู้ซึ่งว่าเป็นเหรียญจริงหรือเหรียญปลอม และประกอบด้วยธาตุอะไรด้วย คั้นนั้น การรู้โดยจิตเป็นการรู้มากกว่าการรู้โดยสัญญา แต่ไม่ รู้ชัดแจ้งเหมือนการรู้โดยปัญญาและจิตมี ลักษณะของจิต ๒ อย่างคือ

๑) สามัญญลักษณะ จิตมีใครลักษณะครบ คือ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ จิตนี้เป็นอนิจจคือไม่เที่ยงไม่มั่นคงไม่คงอยู่ได้ตลอดเวลา จิตนี้เป็นทุกขคือทนอยู่ไม่ได้ตลอดเวลาจึงมีอาการเกิดดับเกิดดับ จิตนี้เป็นอนัตตา คือ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน เป็นสิ่งที่บังคับบัญชาให้ยั่งยืน ให้ทนอยู่ ไม่ให้เกิดดับไม่ได้

๒) วิเสสลักษณะ หรือลักษณะที่จุดกะของจิต มีครบทั้ง ๔ ประการคือ

๒.๑ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ

๒.๒ เป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ (ரசะ)

๒.๓ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกัน ไม่ขาดสายเป็นอาการปรากฏ (ปัจจุบัญญัติ)

๒.๔ มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

๒. เจตสิกปรหมัตถ์ หมายถึง ธรรมที่ประกอบกับจิตและเป็นจิตตสังสัฏฐุธรรม คือ สภาวธรรม ที่เป็นไปเนื่องด้วยจิต แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ดังนั้นเจตสิก จึงหมายถึงสภาวธรรมที่ประกอบกับจิต เป็นไปเนื่องด้วยจิต อันได้แก่ ขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์ สัญญา ขันธ์ และสังขารขันธ์ เพื่อให้มองเห็นความหมายของ “เจตสิก”เจตสิกมีทั้งหมด ๕๒ ดวง (หรือ ๕๒ ลักษณะ) เมื่อศึกษาเจตสิกธรรม ๕๒ ดวงนี้แล้ว ก็จะเข้าใจถึงสภาพตามความเป็นจริงที่จิตเป็นกุศลจิต บ้างอกุศลจิตบ้าง เพราะว่ามีเจตสิกธรรมปรุงแต่งจิตนั่นเอง เมื่อเข้าใจได้ถูกต้องก็จะสามารถเจริญ วิปัสสนาเพื่อรู้ขันธ์ทั้งหลายได้ และพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ เพราะฉะนั้นบุคคลเมื่อจะเจริญวิปัสสนา ควรศึกษาพระอภิธรรม เพราะพระอภิธรรมศึกษาเรื่องปรหมัตถ์ธรรม และปรหมัตถ์ก็เป็นอารมณ์ของ วิปัสสนา ในการเกิดขึ้นแห่งปัญญาก็จะต้องเกิดขึ้นตามลำดับ คือ ปรียติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ เมื่อปัญญาใน ขันปรียติยังไม่มี ปัญญาขันปฏิบัติและปฏิเวธย่อมมีไม่ได้เป็นธรรมดา

๓. รูปปรหมัตถ์ หมายถึง รูปทุกชนิด รูปทุกอย่าง หรือรูปทั้งหมดไม่ว่ารูปเหล่านั้น จะมี รูปร่าง ทรวดทรงตามหลักเรขาคณิต หรือมีรูปร่างทรวดทรง และสิ่งที่มองเห็นที่เรียกกันไปต่าง ๆ นานา ทั้งที่ไม่มีชีวิต ไม่มีชีวิต ที่มีใจครองและไม่มีใจครอง เช่น คน ผู้หญิง คนผู้ชายก็มีชื่อต่างกัน ออกไป สัตว์ต่าง ๆ ตัวผู้ตัวเมีย ก็มีชื่อเรียกกันต่าง ๆ กัน ไป ต้นไม้และชนิดที่ยืนต้นและล้มลุกก็มีชื่อ เรียกแตกต่างกันออกไป รวมถึงพื้นดิน ภูเขา ห้วยน้ำ ลำคลอง เป็นต้น ล้วนเป็นรูปทั้งสิ้น เป็นสภาพ ธรรมชาติที่ไม่รู้อารมณ์มีปัจจัยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้นและดับไปเช่นเดียวกับจิตและเจตสิก เป็น ธรรมชาติที่ผันแปรแตกดับไปด้วยความเย็น ความร้อน และรูปยังมีลักษณะพิเศษ ๔ อย่างคือ มีการ สลายไปแปรปรวนไปเป็นลักษณะ มีการแยกออกจากกัน (กับจิต) ได้เป็นกิจ มีภาวะไม่เป็นบุญไม่ เป็นบาป เป็นผลปรากฏ และมีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

ประเภทของรูป คือ รูปธรรมทั้งหมด ๒๘ รูป แบ่งได้ ๒ ประเภท คือ นิปผันนรูป ๑๘ รูป กับอนิปผันนรูป ๑๐ รูป

นิปผันนรูป หมายถึง รูปปรหมัตถ์แท้ที่มีสภาวลักษณะของตนโดยเฉพาะ เช่น ปฐวีรูป (รูป ดิน) มีลักษณะแข็ง เป็นต้น รูปเหล่านี้จะทรงสภาวลักษณะของตนไว้เป็นประจำ ไม่ผันแปรเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น จึงชื่อว่า รูปปรหมัตถ์แท้ คือ นิปผันนรูป มีจำนวน ๑๘ รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ ปสาทรูป ๕ วิษยรูป ๔/๗ กาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑

อนิปผันนรูป หมายถึง รูปที่ไม่ใช่รูปปรหมัตถ์แท้ แต่เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นอาการหรือ เป็น เครื่องหมายของนิปผันนรูป เช่น ปริจเฉทรูป คือ รูปที่เป็นช่องว่างคั่นอยู่ระหว่าง กลุ่มรูปต่อกลุ่มรูป ของ นิปผันนรูป หรือ วิญญูติรูป คือ รูปที่แสดงอาการเคลื่อนไหวของร่างกาย เป็นต้น จึงชื่อว่าเป็น รูปปรหมัตถ์เทียม มีจำนวน ๑๐ รูป ได้แก่ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญูติรูป ๒ วิการรูป ๗/๕ ลักษณะรูป ๔

๕.๑.๓ วิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ สรุปได้ดังนี้
 ขันธ ๕ ตามนัยอภิธรรมมัตถสังคหะแล้ว คือ จิต เจตสิก รูป เมื่อกล่าวโดยสภาวะธรรมแล้วคือทรง
 ไว้เพียงกิริยาเท่านั้น ไม่มีรูปพรรณสัณฐานใด ๆ เป็นกำหนดเป็นตั้งอาศัยบังจย เกิดขึ้นแล้วดับไป การ
 เกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการดับลง ล้วนเป็นไปตามอำนาจของเหตุบังจยโดยลำพังมันเอง ไม่สามารถ
 เกิดขึ้นได้โดยนัยแห่งปรมาตธรรมในอภิธรรมมัตถสังคหะ มนุษย์คือธรรมชาติอย่างหนึ่ง ประกอบขึ้น
 ด้วยปรมาตธรรม ๓ ประการ คือ จิต เจตสิก และรูปซึ่งเป็นสังขารธรรม

หลักพุทธปรัชญามุ่งให้รู้ถึงชีวิตของมนุษย์ คือเป็นการหลุดพ้น เพราะการเวียนว่ายตาย
 เกิดนั้นทำให้เป็นทุกข์ โดยมีวิธีการคือเดินตามทางมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นเส้นทางเดียวที่จะมุ่งให้
 ชีวิตมนุษย์หลุดพ้น ความปกติมนุษย์มีความ โน้มเอียงที่จะยึดถืออยู่เสมอว่า ตัวคนที่แท้ของตนมีอยู่ใน
 รูปใดรูปหนึ่ง บ้างก็ยึดเอาจิตเป็นตัวตน บ้างก็ยึดว่ามีสิ่งที่เป็นตัวตนอยู่ต่างหากแฝงซ่อนอยู่ในจิตนั้น
 ซึ่งเป็นเจ้าของ และเป็นตัวการที่คอยควบคุมบังคับบัญชากายและใจนั้นอีกชั้นหนึ่ง

ความหมายและองค์ประกอบขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวคือ
 ส่วนประกอบของชีวิตได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ที่เป็นส่วนประกอบของรูปนั้นคือ
 ชีวิตที่เป็นสสารหรือธาตุ เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ โลหิต น้ำเหลือง เป็นต้น ส่วนเวทนา เป็น
 ความรู้สึกต่าง ๆ ที่รู้สึกดีใจ รู้สึกเสียใจ และรู้สึกเฉย ๆ หรือ รู้สึกเป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ แต่ถ้าแบ่ง
 ความรู้สึกไปตามทางที่เกิดก็มี ๖ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ส่วนสัญญา คือการกำหนดรู้อาการ
 เครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ซึ่งเป็นการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
 นั่นคือ เมื่อตาเห็นรูปคน จำได้ว่าเป็นคน และจำได้ต่อไปว่า คน ๆ นี้ ชื่อนี้ นามสกุลนี้ ประกอบอาชีพนี้
 เป็นต้น สังขารนั้นเป็นคุณสมบัติของจิตที่ปรุงแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว หรือเป็นกลาง ๆ โดยมีเจตนาเป็น
 ตัวนำ หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นกับจิตแล้วปรุงแต่งจิตให้คิด ซึ่งถือว่าเป็นการทำงานของจิตนั่นเอง
 คุณสมบัติที่ปรุงแต่งจิตให้คิดนั้น ปรุงแต่งให้คิดได้ ๓ ทาง คือ คิดในทางดี คิดในทางไม่ดี และคิดเป็น
 กลาง ๆ และการคิด การปรุงแต่งจิตให้คิด ส่วนวิญญาณก็เป็นส่วนประกอบของชีวิตที่เป็นส่วนรู้แจ้ง
 อารมณ์ หรือการที่จิตรับรู้อารมณ์ต่างๆที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ คือ การเห็น
 การได้ยิน การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

ความสำคัญ จิต เจตสิกและรูป ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวคือ เป็นสภาวะที่มี
 อยู่โดยปรมาต สิ่งที่เป็นจริง โดยความหมายสูงสุด ได้แก่ สภาวะที่คิด สภาวะที่รู้แจ้งอารมณ์ สภาวะที่
 ประกอบกับจิต คุณสมบัติ และอาการของจิต และเป็นสภาวะที่เป็นร่าง พร้อมทั้งคุณและอาการ คือ
 ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาวะที่นึกคิด ความคิด ใจหรือวิญญาณ เป็นนามธาตุไม่มีตัวตน เป็นของ
 กายสิทธิ์ ไม่มีผู้ใดจะสามารถอธิบายการเกิดดับ และการเจริญพัฒนาของจิตได้โดย ไม่อาศัยรูป
 เวทนา สัญญา และสังขาร เพราะธรรมทั้งหลาย มีจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน โลกทั้งโลก จักรวาลทั้ง

จักรวาลอยู่ที่จิต ถ้าจิตไม่มี ก็ไม่มีการรู้ว่ามี โลกมีจักรวาล ถ้าปราศจากจิต โลกและจักรวาลมีอยู่ที่เหมือนไม่มี ฉะนั้นเราไม่ควรเข้าไปยึดถือว่าเป็นตัวเรา เป็นของเรา เพราะว่าสิ่งที่เราไปยึดว่าตัวเราเป็นใคร มีศรัทธาบรรดาศักดิ์ใหญ่ขนาดไหน ก็ไม่มีความมั่นคงแน่นอน เราต้องทุกข์ เพราะขั้นนี้ เป็นอย่างมาก ไม่ว่าในเรื่องของการปวดท้อง หัวข้าว มีเวทนาต่าง ๆ การปวดเมื่อย เราไปห้ามไม่ได้ และสิ่งต่าง ๆ ก็สลายไปในที่สุด ไปยึดถืออะไรไม่ได้ ไม่มีความจริง

ฉะนั้น การศึกษาขั้นนี้ ๕ ทำให้เกิดประโยชน์ของการรู้ความจริงของชีวิต และคนที่มีความมั่นใจในชีวิตของตน จนไม่หวาดหวั่นหรือกลัวต่อความ เรียกว่าเป็นอยู่อย่างผู้มีชัย ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต บุคคลเช่นนี้คือผู้ที่ได้เข้าถึงจุดหมายแห่งการมีชีวิต ด้วยการรู้จักความจริงของชีวิตจึงเป็นความดีและมีประโยชน์สำหรับตนเองและสังคม กล่าวคือ ตนเองก็จะปฏิบัติตนด้วยความถูกต้องและเกิดความสุข ในขณะที่เดียวกันสังคมก็จะพลอยมีความสุขสงบสุขไปด้วย ในทางตรงกันข้ามคนที่ไม่ได้ศึกษาและเข้าใจความจริงแห่งชีวิตของตนและชีวิตอื่น ๆ แล้ว อาจกล่าวได้ว่า ได้สูญเสียคุณค่าแห่งความดีที่พึงจะได้รับในฐานะที่เกิดมาเป็นมนุษย์และนับว่าเป็นผู้ตกอยู่ในความประมาทยิ่ง เพราะคนที่ไม่เข้าใจความจริงของชีวิต เมื่อประสบทุกข์และผิดหวังย่อมจะเศร้าโศกเสียใจ มีความท้อแท้ใจและหมกหมองในชีวิต มองไม่เห็นหนทางในการแก้ไขปัญหาชีวิตของตน ในทำนองเดียวกันคนที่ประสบกับความทุกข์ ย่อมจะถ่มถ่วงในชีวิตปราศจากการควบคุมด้วยสติ อาจเกิดโทษทุกข์ภัยแก่ตนและสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยแท้จริงแล้ว มนุษย์ทุกชีวิตมีสิทธิที่จะดำรงชีวิตอยู่อย่างสุขเกษมสำราญในปัจจุบันและในอนาคตได้ เพียงแต่ให้มีเวลาที่จะศึกษาเรื่องราวชีวิตให้ถูกต้องและลึกซึ้ง ก็จะเป็นเกื้อหนุนในการดำเนินชีวิตได้อย่างรื่นรมย์มีความสุขได้ดังที่ปรารถนา แต่น้อยคนนักที่จะรู้จักความจริงของชีวิต เสมือนนกไม่เห็นฟ้า ปลาไม่เห็นน้ำ เมื่อไม่รู้จักชีวิตก็ไม่สามารถพัฒนาชีวิตได้ ชีวิตจึงมีแต่ความทุกข์เศร้าอยู่รำไป ค้นหาความสุขสงบในชีวิตไม่พบนั่นเอง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากการศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขั้น ๕ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ ในส่วนของภาคทฤษฎี ควรได้มีการค้นคว้าต่อไปเพื่อจะได้เกิดความรู้ความเข้าใจในการนำไปสู่การประพฤติดีอย่างสำเร็จผล ผลของการวิจัยเชิงวิเคราะห์เรื่องขั้น ๕ นี้ พุทธบริษัท ควรศึกษา ทำความเข้าใจ เข้าถึง และลงมือปฏิบัติ เพราะการปฏิบัติย่อมได้รับประโยชน์ คือความสุข ฉะนั้นพุทธบริษัทควรนำหลักการเหล่านี้เสนอเป็นแบบฉบับสำหรับชาวโลกได้รับรู้ พร้อมทั้งสามารถปฏิบัติได้ และเห็นจริงตามหลักสติปัญญา เพื่อให้ถึงจุดหมายสูงสุด นั่นคือ พระนิพพาน

ในส่วนผู้นำทางศาสนา ผู้นำประเทศ และองค์กรต่าง ๆ ควรมีการปฏิบัติจริง ๆ หรือให้มีการมองจากการปฏิบัติด้วย อย่างน้อยที่สุดก็ให้มีส่วนนำไปใช้ในการปฏิบัติจริง ควรมีโครงการสนับสนุน หรือมาตรการอย่างใดอย่างหนึ่งที่แน่นอนในภาคปฏิบัติด้วยพร้อม ๆ กันไป เพราะว่าเราอาจหาความรู้ปริยัติหรือทฤษฎีโดยมาก แต่คนที่ปฏิบัติตามมรรควิธี คือปฏิบัติจริง ๆ นั้นได้น้อย ในภาคปฏิบัติไม่มีวิธีการและมีระดับลุ่มลึกไปตามลำดับ คือให้มองเห็นว่า รูปมีความเสื่อมสลายไปตามเหตุปัจจัย เวทนามีได้เพราะค้นหาเป็นสมุฏฐาน สัญญา ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มเป็นก้อนก็จะสลายไปเพราะไม่อุปาทานแล้วเดินต่อด้วยวิปัสสนาญาณ สังขาร เกิดจากการปรุงแต่งของเจตสิกเท่านั้น ควรมีอินทรีย์สังวรมีจิตอยู่กับปัจจุบันธรรม ว่าขันธทั้งหลายตกอยู่ภายใต้กฎพระไตรลักษณ์

พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ มีจุดมุ่งหมาย คือการรู้แจ้งสภาวะธรรมของสรรพสิ่งตามความเป็นจริง รู้เท่าทันคตินิยมของสังขารทั้งหลาย ไม่ตกเป็นทาสของโลก และชีวิตไม่ถูกบีบคั้นด้วยอำนาจของความยึดมั่นถือมั่นสามารถทำจิตให้เป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส สะอาด สว่างและสงบ มีความสุขประณีตภายในกล่าวคือนิพพาน คือดับกิเลส และกองทุกข์ทั้งปวงได้ตลอดเวลา ๔๕ พรรษาที่องค์สมเด็จพระบรมศาสดาทรงพระกรุณา ประกาศสังฆธรรม แนะนำสั่งสอน เพื่อประโยชน์สุขแก่เวไนยนิกรทุกถ้วนหน้าคืออริยสัจ ๔ อันเป็นหลักคำสอนที่มีผลสำเร็จเป็นที่ประจักษ์ชัดแก่ผู้ปฏิบัติตามนั้นคือรู้จักขันธห้าและทำลายความยึดถือว่ามีตัวตนออกได้ การวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยคิดว่า คำสอนของพระพุทธเจ้ายังมีความทันสมัย ถูกต้องและเกิดประโยชน์สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ ในสังคมปัจจุบันและนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ ตามแนวคัมภีร์อภิธรรมมัตตสังคหะ มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาให้มีความรู้ ความเข้าใจในพุทธปรัชญาเรื่องขันธ ๕ แต่ยังมีประเด็นครั้งนี้อาจจะยังไม่ครอบคลุมถึงประเด็นที่ลึกซึ้งและเกี่ยวข้องกับมุมมองอื่น ๆ ผู้วิจัยจึงได้กำหนดหัวข้อในการทำวิจัยไว้ให้ผู้สนใจต่อไปนี้คือ

๑. ศึกษาวิเคราะห์พุทธปรัชญาของกรรมที่ทำให้เกิดขันธ ๕
๒. ศึกษาวิเคราะห์ขันธ ๕ กับไตรลักษณ์ตามแนวพุทธปรัชญาเถรวาท
๓. ศึกษาวิเคราะห์ขันธ ๕ ตามหลักปฏิจางสมุปปาท

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. พระไตรปิฎก ฉบับภาษาไทย. เล่มที่ ๔, ๑๐, ๑๑, ๑๒, ๑๓, ๑๔, ๑๕, ๑๖, ๑๗, ๑๘, ๒๐, ๒๕, ๓๑, ๓๔, ๓๕. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๓๕.

มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. อภิธานศัพท์และอภิธานศัพท์วิภาษวิธี นาม อภิธานศัพท์วิภาษวิธีภา
ฉบับบาลี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๕.

ข้อมูลทุติยภูมิ

๑) หนังสือทั่วไป

ชุตินันท์ เพ็ญมณี. สติปัญญา ๔ ภาคปฏิบัติ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๕.

ชูศักดิ์ ทิพย์เกษรและคณะ. พระพุทธศาสนาสอนอะไร. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๑.

ไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์. อภิธรรมมัตตสังคหะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๓.

ทวีช เป็ล่งวิทยา. กบธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเชิงเจริญ, ๒๕๑๘.

บรรจบ บรรณรุจิ. จิต มโน วิญญาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๒๗.

บุญมี เมธางกูร, วรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตตสังคหะ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุทธินิสารการพิมพ์, ๒๕๑๕.

พระคันธสารากวีวงศ์. อภิธรรมมัตตสังคหะและปรมัตตทีปนี. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตติวิฑู โฉม กิจฺจุ). ปรมัตตธรรม ๔. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๕.

พระเทพวิสุทธิกวี. จิตวิทยาในพระอภิธรรม. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๓.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๕๑.

- พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๒.
- พระพรหมโมลี. กรรมที่ปณี เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สามัคคีสาร จำกัด, ๒๕๔๒.
- พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : บริษัทประยูรวงศ์
พรินต์ติ้งพิมพ์, ๒๕๔๗.
- พระมหาสมปอง มุทิโต. คัมภีร์อภิธานวรรณนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง,
๒๕๔๗.
- พระเมธีธรรมากรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). พุทธศาสนากับปรัชญา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
อมรินทร์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๓๓.
- พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓.
- ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ,
๒๕๕๑.
- ปรมัตถโชติก ปฎิจจสมุปบาทที่ปณี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทวีอินเตอร์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- พุทธทาส อินฺทปญฺโญ. คู่มือมนุษย์. กรุงเทพมหานคร :ธรรมสภาจัดพิมพ์, ๒๕๐๑.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๒๕.
- พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์เล่ม ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๒๕.
- อภิธัมมัตถสังคหบาติและอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา ฉบับแปลเป็นไทย. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔.
- วิจิตร เกิดวิสิทธิ์. ปรัชญาครูหกในสมัยพุทธกาล. กรุงเทพมหานคร : สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย,
๒๕๓๕.
- วินัย อัสวีวีระกุล. ทฤษฎีจิตในอภิธรรม. กรุงเทพมหานคร : สถาบันพุทธวิทยาศาสตร์ประยุกต์
อภิธรรมมูลนิธิวัดพระเชตุพน, ๒๕๒๓.
- สนิท ศรีสำแดง. ปรัชญาเถรวาท. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- สมเด็จพระญาณสังวร. จิต เจตสิก นิพพาน ธรรมกถาแนวปฏิบัติทางจิต. กรุงเทพมหานคร :
วัดบวรนิเวศวิหาร, ๒๕๓๑.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. สารานุกรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร :

โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

..... นวโกวาท. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

สุจินต์ บริหารวนเขตต์. ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์,
๒๕๓๖.

สุนทร ณ รังษี. พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรมหาวิทยาลัย,
๒๕๕๒.

สุวิทย์ ภาณุจारी. การศึกษาชีวิตเชิงวิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : พิมพ์โดยบริษัทนาพรสเอนด์
กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๕.

๓) วิทยานิพนธ์

พระมหาสมชาย สุขาวहन (สุวรรณ). “ความเข้าใจพระอภิธรรมมัตถสังคหะของพระนิติต”. ศึกษาเฉพาะ :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส. วิทยานิพนธ์
ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระบุญเรือน อภิบุญโย (คลังทอง). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สังขารในไตรลักษณ์กับสังขาร
ในปัญจขันธ์ในพุทธปรัชญา”. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย :
มหาวิทยาลัยมхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระเฉลียว กคบุญโย (สารินุตร). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ขั้น ๕ ในพระพุทธศาสนา”. วิทยานิพนธ์
ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมхамกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-นามสกุล : กิ่งตฤทัย กตจิตตรุณ
- วัน เดือน ปี เกิด : ๑๐ มกราคม ๒๕๐๑
- ภูมิลำเนา : กรุงเทพมหานคร
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ๗๗๑/๓ ซอยไชยสิทธิ์ ๒ ถนนเลียบบคลองผิงเหนือ แขวงหนองแขม เขตหนองแขม กรุงเทพมหานคร
- การศึกษา
- พ.ศ. ๒๕๔๘ : ปริญญาตรี ตามหลักสูตรอักษรบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนา อักษรธรรม ชาติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- พ.ศ. ๒๕๕๗ : ปริญญาโท ตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา พุทธศาสนาและปรัชญา มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
- ประสบการณ์ทำงาน
- พ.ศ. ๒๕๔๘-๒๕๕๐ : สอนพระอภิธรรมมัตถสังคหะ มูลนิธิวัดศรีสุदारาม กรุงเทพมหานคร
- พ.ศ. ๒๕๕๒ : สอนพระอภิธรรมมัตถสังคหะ สำนักแม่ชีจำเอย จังหวัดพิษณุโลก

